

Yapıtın özgün adı: When God was a Woman

•
Türkçe ilk basım: 2000

MERLIN STONE

**TANRILAR
KADINKEN**

**Suzan AKYUŞ
KİTAPLIĞI**

Çeviren
NİLGÜN ŞARMAN

PAYEL YAYINEVİ
İstanbul

PAYEL YAYINLARI : 141
Çağdaş Kadının Kitapları : 22

Merlin Stone çeşitli üniversitelerde sanat ve sanat tarihi öğretmenliği yaptı. 1958'den 1967'ye dek yontucu olarak çalıştı. Çeşitli yerlerde sergiler açtı, kendisine birçok yerde heykel yapma görevi verildi. Sanatı onu arkeoloji ve eski dinlerle ilgilennmeye yöneltti. Bu kitabı hazırlamak için on yılı aşkın bir süre araştırma yaptı. Merlin Stone halen yaşamını A.B.D. ve İngiltere'de sürdürmektedir.

ISBN 975-388-121-5

Dizgi : Payel Yayınevi
Dizgi operatörü : Birgül Kılıç
Düzelti : Birgül Kılıç-Filiz Koçer
Baskı : Özal Matbaası

TEŞEKKÜRLER

Aşağıdaki yayın hakları © saklı kitaplardan yararlanmama izin verildiği için teşekkür ederim.

They Wrote on Clay, Edward Chiera: The University of Chicago Press'in izniyle yeniden basılmıştır. 1938, 1966 The University of Chicago. Tüm hakları saklıdır.

Ancient Israel, Roland de Vaux: Yayın hakkı © 1965 Roland de Vaux. McGraw-Hill Book Company ve Darton, Longman&Todd Ltd.'in izniyle kullanılmıştır.

Archaic Egypt, W. B. Emery: Yayın hakkı © 1961 Walter B. Emery. Penguin Books Ltd.'in izniyle kullanılmıştır.

The Greek Myths, Robert Graves: Curtis Brown, Ltd.'in izniyle yeniden basılmıştır. Yayın hakkı 1955, Robert Graves.

The Hittites, O. R. Gurney (2. basım, 1954) Yapıt hakkı © O. R. Gurney 1952, 1954. Penguin Books Ltd.'in izniyle kullanılmıştır.

The Greatness That Was Babylon, H. W. F. Saggs: Praeger Publishers, Inc.'in izniyle kullanılmıştır.

JENNY VE CYNTHIA'YA
SEVGİYLE

İÇİNDEKİLER

Önsöz	15
Giriş	19
1. Bir Görüşü Olan Masallar	33
2. Kimdi?	41
3. Kadınların Tanrılaştırıldığı Yerde Kadınlar	61
4. Kuzeyli Akıncılar	92
5. Kendi Soylarından Biri	130
6. Kral Gözyaşı Dökmezse	154
7. Kutsal Cinsel Gelenekler	177
8. Cennet'in Ecesi'ne Tütsüler Sunmuşlardı	187
9. Ve Kentin Erkekleri Onu Taşa Tutup Öldürecek	204
10. Âdem'le Havva Söylencesinin Çözümü	222
11. Havva'nın Kızları	247
Tarih Çizelgeleri	265
Kaynakça	269
Dizin	285

HARİTALAR

---

1. Bazı Cilalıtış Çağı ve Bakırıtış Çağı Yerleşimleri
İ.Ö. 7000-4000 48
2. Dördüncü Bölümde Sözü Geçen Bölgeler 95
3. Estonya'dan Basra Körfezine Kadar Bellibaşlı Su Yolları 108
4. Güney Kenan (Filistin) — Eski Ahit Dönemi 194

Erkeklerin yazdıkları yasaları onaylayan bir tanrıya sahip olmak gibi bir üstünlükleri vardır; kadınlar üzerindeki mutlak yetkenin onlara Yüce Tanrı tarafından bağışlanmış olması da bir talihtir. Bütün öbür dinlerin yanı sıra, Yahudilikte, Hıristiyanlıkta ve Müslümanlıkta erkeğin efendiliği tanrısal bir haktır; dolayısıyla Tanrı korkusu, ezilen kadınların başkaldırıya yönelik bütün tepkilerini bastırır.

Simone de Beauvoir
Kadın (İkinci Cins) 1949

Kadınların papaz olarak atanmasına karşı çıkan bildirisinde Piskopos C. L. Meyers piskoposluk papazlığının “eril bir kavram” olduğunu belirtmişti.

Grace Katedrali’nde 2,5 gün süren toplantıda 760 temsilci arasında elden ele dolaştırılan bildirisinde “Bir papaz istese de istemese de ‘Tanrı simgesi’dir. Hem Eski Hem de Yeni Ahit’te Tanrı eril imgelerle betimlenmiştir” diyordu.

Bildiride “Papazlığın kaynağı İsa’dır. İsa’nın cinsiyeti rastlantısal olmadığı gibi, erkekliliği de rastgele belirlenmemiştir. Bu tanrısal bir seçimdir” deniyordu.

San Francisco Chronicle
25 Ekim 1971

Başlangıçta İsis vardı; Bilgelerin en Bilgesi; bütün varlıkları doğuran Tanrıça, O. Yüce Kadın, iki Mısır Toprağının, korunakların, göklerin, Yaşam Evinin, Tanrı sözünün Ulu Kadını O. Tek ve Eşsiz. Yaptığı büyük ve olağanüstü işlerde, öbür Tanrılardan daha üstün ve daha bilge bir büyütçüydü o.

Thebes, Mısır, İ. Ö. on dördüncü yüzyıl

Büyük Güneş Tanrıçası Arinna, Sen saygın bir tanrısın. Adm öbür adlardan üstün tutulur; Senin tanrısallığın öbür tanrılarinkinden üstün tutulur; yalnız bu mu Ey Güneş Tanrıçası, öbür tanrılar arasında da en saygıdeğer yalnız Sensin; Ey Güneş Tanrıçası en büyük yalnız sensin; yok hayır, hiçbir tanrı seninle kıyaslanacak kadar saygın ya da büyük olamaz...

Boğazköy, Türkiye, İ. Ö. on beşinci yüzyıl

Kararları veren, her şeyin Tanrıçasına, Yakarları kabul eden Gökyüzü ve Yeryüzünün Ulu Kadınına; Karışıklıkları yatıştıran Ece İsthar. Göklerin Ecesi'ne, Evren'in Tanrıçası'na, korkunç Kargaşa'da yürüyüp Sevi Yasası'yla yaşam getiren Kişi'ye; Kargaşa'dan Uyum getirdi bize; elimizden tutup sen çıkarttın bizi Kargaşa'dan.

Babil, İ.Ö. on sekizinci-yedinci yüzyıl

İşitin ey ülkeler, Ece Nana'ya düzülen övgüleri; Göklere çıkartın övgülerinizle Yaratıcı-Ana'yı; yüceltin saygınlığını; yükseltin Onun şanını, yakın durun bu güçlü Kadın'a.

Sümer, İ. Ö. on dokuzuncu yüzyıl

ÖNSÖZ

BU durum aslında nasıl olup da ortaya çıktı? Erkekler, hangi savaşların yapılacağından tutun da, akşam yemeğinin kaçta yeneceğine kadar uzayıp giden çeşitli konularda dünyayı çekip çevirmelerine izin veren yönetim ve denetim gücünü ilk olarak nasıl kazandı?

Bu kitap toplumumuzda kadımların yeri hakkında kendi kendimize ve birbirimize sorup durduğumuz bu gibi sorular karşısındaki tepkimin sonucudur. Bütün bu sorularımıza yanıt oluştururcasına, bir başka soru daha aklımıza takılır. Yüzyıllar boyunca kız-erkek bütün çocuklara evreni ve içindeki her şeyi ERİL bir tanrının yarattığını; bu tanrının ERKEĞİ kendi tanrısal imgesiyle donatarak oluşturduğunu — biraz durup düşündükten sonra da erkeğe uysal uysal hizmet etsin diye kadını yarattığını öğreten bir toplumdan daha başka ne beklenebilir? Kocasını için, kocasının kaburgasından yaratılan Havva imgesi, insanlığa yıkım getirdiği düşünülen bu kadın, birçok açıdan bütün kadınların imgesi olmuştur. Bu düşünce nasıl oluşturulmuştur?

Hıristiyan, Musevi ya da İslam ilkelerinin yürürlükte olduğu toplumlarda, yılanın sözünü dinleyip yasak meyveyi yiyen, Âdem'i de ayını işi yapmaya kıskırtan Havva'nın öyküsünden habersiz ancak birkaç kişi vardır. Pek kolay etki altında kalınan çocukluk yıllarında bize genellikle, Cennet'in yitirilmesine, Âdem'le Havva'nın ve tüm insanlığın bu mutluluk ve erinç dolu ilk yuvadan kovulmasına, bilgi ağacının tatlı yemişini yeme ediminin neden olduğu öğretilir. O andan bu yana, kadımların erkek egemenliğine boyun eğmek zorunda oluşunun Tanrı tarafından, bu edimin sonucu olarak buyurulduğunu da iyice anlamama-

mız sağlanır — erkeklere kadınları yönetme hakkı da zaten o zaman Tanrı eliyle verilmiştir.

Âdem’le Havva’nın Cennet Bahçesi’nden kovuluşu yeni duyduğumuz bir haber değildir; günümüz kadınına daha dolaysız bir biçimde etkileyen başka çağdaş olgular da vardır. Hâlâ (çağdaş uygarlığımızın en laik yönlerinin bile içine işlemiş) Musevi-İsevi inançların değer ve törelerinin derinden etkilediği bir toplumda, kadın eşitliğini kazanmak için giriştiğimiz savaşta, tarihsel kökenlerin yanı sıra bu yaratılış masalının da tepeden tırnağa incelenmesinin bize yaşamsal öneme sahip bilgiler verdiğini hemen görebiliriz. Bu inceleme kadının baştan beri ve sürekli baskı altında tutulup boyun eğdirilmesinde çağdaş dinlerin işlevini —ve bunun nedenini— anlamamıza yardım eder.

İnsan gelişiminin tarihöncesi ve ilk tarihsel dönemlerinde, insanların yüce yaratıcılarını kadın biçiminde tasarlayıp saygı gösterdiği dinler vardı. Büyük Tanrıça’ya —Tanrısal Ana-ataya— İ.Ö. 7000 yıllarında ikinci cılalıtaş devrinden başlayıp, İ.S. 500 dolaylarında son Tanrıça tapınaklarının kapanışına kadar tapınılmıştı. Konunun uzmanı bazı kişiler Tanrıça’ya tapınmayı İ.Ö. 25.000 yıllarına dek yani yukarı yontmataş devrine kadar uzatmaktadır. Bununla birlikte, genellikle “zamanın başlangıcında” yer aldığına inanmamız istenen Kutsal Kitap aslında tarihin başladığı dönemlerde ortaya çıkmıştır. Kutsal Kitap konusunda incelemeler yapan birçok bilim adamı, daha çok Yehova olarak tanınan tanrı Yahve’nin ilk yalvacı (peygamberi) İbrahim’in İ.Ö. 1800’den önce, hatta, bir olasılıkla İ.Ö. 1550’lerde yaşadığına inanır.

En önemlisi, her iki dinin de —yakın komşu olan halklar arasında— binlerce yıl boyunca aynı anda yaşamış oluşudur. Kazıbilimsel, söylenbilimsel (mitolojik) ve tarihsel kanıtların hepsi, dişi dinlerin doğal bir biçimde silinip gitmediğini, bunların, eril tanrıları üstün tutan daha yeni dinlerin savunucuları tarafından yüzyıllar boyunca uygulanan sürekli baskı ve eziyetin kurbanı olduğunu açığa çıkartmaktadır. Âdem’le Havva’nın yaratılış söylencesiyle Cennet’in yitirilişi masalı işte bu yeni dinlerden kaynaklanmıştır.

Bilge ve yiğit kadın yaratıcının ululandığı bir toplumda yaşayan kadınların yaşamı nasıldı? Daha sonra ortaya çıkan eril dinlerin üyele-

ri bu ilk tapınmayı —hatta anısını bile— bastırmak için neden bu denli saldırgan biçimde savaşmıştır? Âdem’le Havva’nın öyküsü aslında neyi belirtmek ister, ne zaman ve neden yazılmıştır? Benim bulguladığım yanıtlar, bu kitabın içeriğini oluşturdu. Kadın kuttörenlerinin bastırılmasının öyküsü olan *Tanrılar Kadinken*, tarihsel olayları, Musevi-Hıristiyan Düşüş söylencesiyle Cennet’in yitirilişinin yazılmasını; daha önemlisi bu yitirişin suçunun Havva kadına, o zamandan bu yana da olanca ağırlığıyla bütün kadınların üzerine yıkılmasına yol açan siyasal tutumları açıklamak için yazılmıştır.

GİRİŞ

GÜNÜMÜZDE din, özellikle de İsa'dan önceki yüzyılları anlatan Eski Ahit'teki yazılar, çoğumuza geçmişin eski bir anısı gibi görünmekle birlikte, ana-babalarımız, büyük ana-babalarımız, onların ana-babaları, bunları kutsal gerçek ya da tanrı sözü saymaktadır. Buna karşılık onların dinsel inançları ve bunların sonucunda ortaya çıkan davranışlarla toplumsal kalıplar hepimizi çeşitli biçimlerde etkilemiştir. Uzak saydığımız geçmiş, gerçekte düşlediğimiz ya da inanmayı yeğlediğimiz kadar geride kalmış değildir.

Aslında kadına hep sabreden-yardımcı kişi işlevi verilirken, kadın-erkek ilişkisinin *doğal* biçiminin bu olduğuna inandırılırken, erkeğin en büyük, en önemli işleri başaran kişi imgesini nasıl ve neden kazandığını tam olarak anlamak istiyorsak, insanlık tarihinin bu uzak dönemlerine doğru bir yolculuğa çıkmamız gerekir. Araştırıp bulmak zorunda olduğumuz şey, insan uygarlıklarının kökeniyle dinsel kalıpların ilk gelişimidir. Buysa göreceğiniz gibi, hiç de kolay bir iş değildir.

İnsan uygarlıklarının en eski dönemlerinde tapılan dışı tanrılar hakkında ne kadar az şey yazıldığını görmek, sonra da eldeki gereçlerin halk yazımında ve genel eğitimde neredeyse yok sayıldığı olgusuyla karşılaşmak hem şaşırtıcı, hem öfkelerendiricidir. Museviliğin, Hıristiyanlığın ve Yunan klasik çağının başlangıcından binlerce yıl önce gelişip serpilip engin dışı dinlerle ilgili bilgilerle, sanat yapıtlarının çoğu, yalnızca üniversite ve müze kitaplıklarının gözlerden uzak tutulan raflarına dikkatle dizilmiş anlaşılması güç kazıbilim yazılarına yeniden gömülmek üzere topraktan çıkarılmıştır. Ancak üniversiteyle kurulan yakın ilişkiler ya da yüksek öğrenim diploması kanıt gösterilirse, bunlardan birkaçına ulaşılabilir.

Uzun yıllar önce bu konuda bir araştırmaya giriştim. Bu da sonunda —San Francisco’dan Beyrut’a kadar— dünyanın yarısını dolaşma yol açtı. Eski Tanrıça dinleri hakkında daha çok bilgi edinmek istiyordum. Yol boyunca karşıma kitaplıklar, müzeler, üniversiteler ve Amerika Birleşik Devletleri’nde, Avrupa’da ve Yakındoğu’da da kazı alanları çıktı. Oradan oraya dolaşarak, çeşitli kaynaklardan bilgi topladım; sınırsız sayıda bilgilerden bir söylence parçacığını, bir yakarıyı, ufacak bir deyişi sabırla ayıkladım.

Eski dişi tanrılar hakkındaki bu gereçleri toplarken, birçok eski söylencenin, dinsel törenlerde oyun olarak kullanılmış olduğunu gördüm. Kutsal şenliklerdeki kuttörenlerde bir yandan öbür dinsel etkinlikler yapılırken bir yandan da bu oyunlar canlandırılıyordu. Olayların, söylencelerin ve yakarılardan kaydedildiği yontular, duvar resimleri, yazıtlar, kil tabletler ve papirüsler dinsel geleneklerle tutumları ve tanrıların yapısını açıklıyordu. Bir ülkenin yazınında, bir başka ülkenin dini ya da tanrılarıyla ilgili yorumlar bulunuyordu. Bunun en ilginç yanıysa, her kültürün kökenini açıklayan söylencelerin, her zaman en eski söylence olmadığının anlaşılmasıydı. Yeni çeşitlemeler, büyük bir ağırbaşlılıkla “zamanın başlangıcında olanlar buydu” açıklamasını yaparak genellikle daha öncekileri geçersiz kılıyor, onların yerini alıyordu.

Chicago Üniversitesi’nden Profesör Edward Chiera, yeryüzüyle gökyüzünün Tanrı Marduk tarafından yaratılışını konu alan Babil söylencesi hakkında şunları yazmıştı: “Bu oldukça yeni kentin yeni tanrısı Marduk’un elbette böylesine önemli bir işin şanını salt kendisine mal etmeye hakkı yoktu... Ama Hammurabi’nin döneminde Babil kenti krallığın merkeziydi.. Hammurabi’nin orduları tarafından desteklenen, Marduk artık bu topraklarda en önemli tanrı olma hakkına kavuşabiliyordu.” Profesör Chiera sonunda Asur’da Tanrı Ashur’un en büyük tanrı oluşunu da şöyle açıklar: “Asurlu dinadamları Ashur’a bu onuru, salt eski Babil yazıtlarından Marduk’un adını çıkarıp, yerine kendi tanrılarının adını yazarak vermişlerdir. Ama bu iş pek dikkatli yapılmamış, bu nedenle de bazı yerlerde Marduk adıyla kalmıştır.”

Gereç toplarken güçlüklerle karşılaştıkça, eski yazıtlarla yontuların bile bile yok edildiğini düşünmekten kendimi alamadım. Musevilğin, Hıristiyanlığın ve Müslümanlığın, kendilerinden önce gelen dinlerin

kutsal nesnelere yönelik düşmanca tutumlarının öyküleri, bunun böyle olduğunu, özellikle Kenan Ülkesi’nde (Filistin) tapılan tanrıça olayı açıkça göstermektedir. Kanlı kıyımlarla yontuların (örneğin çoktanrılı dinlerin tapıncıklarının) kırılması ve tapınakların yıkılıp yok edilmesi Kutsal Kitap’ın sayfalarında Yahve’nin şu buyruğunu izlemektedir: “Ele geçirdiğiniz ulusların tanrılarını hizmet eden her yeri, ister yüksek dağlarda, tepelerde ister ulu ağaçların altında olsun yerle bir edin; sunaklarını yıkın, dikili taşlarını kırın, kutsal direklerini kesin, tanrıların oyma imgelerini yakın, adlarını oldukları yerden kazıyıp çıkarın” (Eski Ahit, 12:2, 3). Eski Ahit’in dediği gibi, sürekli saldırının çok değerli, bir daha yerine konması olanaksız bilgilerin çoğunu yok ettiğine kuşku yoktur.

Daha sonraki dönemlerde Hıristiyanlar bütün dünyada “çoktanrılı” ya da “kâfirlik” adı verilen dinlerin yazınıyla kutsal tapıncıklarını yok etmeleriyle tanınır olmuştu. Profesör George Mylonas ilk Hıristiyan imparator Theodosius’un yönetimi sırasında, “özellikle Antakya ve İskenderiye gibi büyük kentlerde Hıristiyanlar kıyıcı, çoktanrılı dine inanarlarsa kıyılan olmuştu; tapınaklar ve tapıncıklar ateşe verilip yok ediliyor, inananlar eziyet görüyordu” diye yazar. Eski tanrılara tapınma yasaklanıp bastırıldığı, tapınaklar yıkıldığı, kapatıldığı ya da sık sık olduğu gibi Hıristiyan kiliselerine dönüştürüldüğü için, yontularla tarihsel kayıtlar, dinyacı Hıristiyan papazlar tarafından da yok edilmişti.

Yıkım çok büyük olmakla birlikte, toptan değildi. Bereket gözden kaçırılan birçok nesne ve bunlardan arta kalanlar, bu ölü “çoktanrılı” dinsel töre ve inançların yapısını, kendi yorumuyla anlatmayı sürdürüyor. Yakın ve Ortadoğu’nun ilk tarihsel dönemleriyle, cilahtaş dönemlerine yönelik kazılarda çıkarılan çok sayıda tanrıça yontucuğu, eril tanrı savunucularının rahatını kaçıran şeyin, bu yontuların neredeyse hepsinin açıkça dişi nitelikler taşıması olduğunu düşündürmektedir. “Çoktanrılı din tapıncıklarının” çoğunun memeleri vardır.

Bildiğimiz gibi Yahudi-Hıristiyan Kutsal Kitap yazarları, Kenan Ülkesi’ndeki İbranilerin komşuları Babil ve Mısır’ın kutsal kabul ettiği dişi tanrıların cinsel kimliğini bile bile gizlemektedir. Eski Ahit’te “Tanrıça” anlamına gelen tek bir sözcük bile yoktur. *İncil*’de Tanrıça’dan, tanrı olarak yorumlanması gereken eril nitelikli Elohim adıyla söz edilir. Ama Müslümanların *Kuran*’ı bu konuda çok açıktır. Burada

“Allah puta tapanları... kadına yakaran çoktanrılı dinden olanları hoş görüp bağışlamaz” denir.

Bu bilgilerin büyük bir bölümünü üniversite ve müze kitaplıklarından topladığım için, karşılaştığım sorunlardan biri de, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl bilginlerinin cinsel ve dinsel eğilimleri oldu. Hem kazıbilim hem de eski dinler tarihi konusunda eldeki bilgilerin çoğu erkek yazarlar tarafından derlenip irdelenmişti. Erkek bilim adamlarının güçlü başatlığının, kadın-erkek neredeyse tüm kazıbilimcilerin, tarihçilerin, tanrıbilimcilerin eril-yönelimli Musevilik ve Hıristiyanlık dinlerine kucak açan toplumlarda yetişmiş olmasının şiddetli etkisi, kapsama alınıp işlenen konularla, önemsiz ve söz etmeye değmez bulunan konuların belirlenmesinde açıkça görülüyordu. Profesör R.K. Harrison Tanrıça dini hakkında şunları yazmıştı: “Bu dinin en göze çarpan özelliklerinden biri tapınç yöntemlerindeki kösnüllük, ayartıcılık ve cinselliğe aşırı düşkünlüktür.” Hemen hemen her cıralıtış çağı ve tarihsel dönem kazısında Tanrıça tapınaklarının ortaya çıkarılmasına karşın, Werner Keller salt Eski Ahit’teki sözleri yineleyerek kadın tanrıya aslında “tepelere ve tepeliklerde” tapındığını yazar. Filistin kazıları konusunda önde gelen uzmanlardan biri olan Profesör W. F. Albright dişil din hakkında “cinselliğe düşkün tapınma, duymusal çıplaklık ve kabasaba söylene” diye yazar. Sözlerini “Bu dinin yerini, kır yaşamının yalınlığı ve arılığı; yüce tektanrıcılığı ve sert ahlâk yasalarıyla Musevilik almıştır” diyerek sürdürür. Kenan Ülkesi’nin yerli halkının İbraniler tarafından kılıçtan geçirilişini Hoşea’nın kitabında, özellikle de dokuzuncu bölümden on birinci bölüme kadar anlatıldığı biçimiyle okuduktan sonra, bu sözlerin bilimsel açıdan nasıl olup da haklı çıkarılabildiğini anlamak zordur. Profesör S. H. Hooke denemelerini topladığı *Myth, Ritual and Kingship* adlı yapıtında “Tanrının, indireceği tanrısal esinlere araç olarak İsrail kavmini seçtiğine kesinlikle inanıyorum” diyerek bunu kabul ettiğini açıkça belirtir.

Albright, “Kutsal Topraklarda kazı yapan bilim adamlarının dinsel önyargularının, Filistin kazılarının bilimsel niteliğini ciddi bir biçimde bozduğu sık sık söylenir. Bazı kazıbilimcilerin Filistin’e, *İncil*’e duydukları büyük ilgi yüzünden gittiği ve bazılarının da ilk eğitimlerini genellikle Kutsal Kitap araştırmacısı olarak aldığı doğrudur” diye yaz-

mıştır. Ama sonradan bilimsel niteliğin bozulma olasılığını yadsımaya girişmiş, vardığı sonucu da öncelikle, ilk kazılarda görev alan bilim adamları tarafından eski Filistin’deki yerleşimlere ve buralardan çıkarılan nesnelere yakıştırılan tarihlerin belki sanıldığı kadar eski olmayıp günümüze daha yakın çıkmasına dayandırmıştı. Tutumlarla inançların öne sürülen “dinsel önyargıların” doğasında bulunup bulunmadığı sorusu bir olasılıkla çözümlenmeyi ustalıklı etkilemiş ve simgeciliğin tanımı, dinsel törenler, eski dinlerin genel yapısı tartışmaya bile açılmamıştı.

Çoğu kazıbilim (arkeoloji) yazılarında dişil dinden “üreme tapıncı” olarak söz edilir; bu da bir olasılıkla yazarları etkileyen çeşitli dinler tarafından inanılıp sürdürülen cinselliğe karşı tutumları açığa vurmaktadır. Ama evrenin yaratıcısı ve yasalarını düzenleyici, yalvaç (peygamber), insan yazgısının hazırlayıcısı, buluşçu, otacı, avcı ve savaşlarda yiğit önder olarak kadın tanrılara gösterilen saygının kazıbilimsel ve söylenebilimsel kanıtları, “üreme tapıncı” adının son derece karmaşık tanrıbilimsel bir yapıyı, üstünkörü bir biçimde aşırı yalınlaştırma çabası olduğunu düşündürmektedir.

Anlambilime, ustalıklı dilbilimsel araştırmalara ve anlam ayırtlarına biraz daha dikkatli baktığım zaman, “din”den daha az incelikli ve uygar bir şeyi çağrıştıran “tapınç” sözcüğünün, kilise papazları tarafından değil, nesnel olduğu düşünülen kazıbilimcilerle tarihçiler tarafından neredeyse hep kadın tanrılara tapınma için kullanıldığının ayırdına vardım. Yahudi-Hıristiyan Yahve’yle (Yehova) birleştirilen dinsel törenlerse aynı bilim adamları tarafından her zaman saygıyla “din” olarak tanımlanıyordu. “Cennetin ecesi”, “tanrıça”, ve “dişil o” çoğunlukla küçük harflerle yazılırken, “Tanrı” hatta “eril O”nun her zaman büyük harflerle yazıldığını gördüğüm zaman, bunun tersini denemeye karar verdim ve görünüşte önemsiz bir değişikliğin coşkusal duygulanım kadar anlamı da nasıl ustalıklı etkilediğini gözlemledim.

Bilim yazarları, uzun zaman gömülü kalmış kentlerle tapınakları anlatırken, cinsel açıdan etkin olan Tanrıça’dan “uygunsuz”, “dayanılmaz ölçüde saldırgan”, “utanç verici biçimde ahlâksız” diye söz eder; söyleneceerde kadınlarla su perilerinin ırzına geçen, onları baştan çıkaran erkek tanrılar “oyuncu”, giderek hayranlık uyandıracak ölçüde “erkeksi” olarak tanımlanır. Tanrıça’nın saygın tanrısalılığıyla atbaşı giden açık cinselliği, bir bilim adamının kafasını öylesine karıştırmıştır ki so-

nunda bu tanrıçadan, şaşırtıcı Kız oğlan kız-Yosma diye söz etmekten başka çıkar yol bulamamıştır. Tanrıça inancının eski cinsel törelerini izleyen ve kendi dillerinde saygın ya da kutsal bilinen kadınlardan sürekli “kuttören yosmaları” diye söz edilir. Büyük olasılıkla Kutsal Kitabı dayalı, sözcük seçimi, epey ırkçı ahlâkı bir kez daha açığa vurmaktadır. Aslında bu kadınlar için kullanılan kutsal anlamına gelen *gadesh*’in çevirisinde “yosma” teriminin kullanılması, yazarların tanımlayıp açıklamaya çalıştıkları tanrıbilimsel ve toplumsal yapıyı pek de iyi anlamadığını düşündürmektedir.

Evrenin yaratıcısı, kültürde buluşçu ya da donatımcı olarak kadın tanrının tanımına kitaplarda çok çok bir-iki satır ayrılır; ya da bunun sözü bile edilmez; bilim adamları kadın tanrıların bu yönlerini anılmaya değmez bulup bir yana atıverir. Tanrıça’nın sanının “Cennet’in Ecesi” olmasına karşın, bazı yazarlar O’na yalnız ölümsüz “Toprak Ana” demeye razı olur. Savaşçı ya da avcı, yiğit asker ya da keskin nişancı olarak saygı gören kadın tanrı, bazen en “alışılmadık eril” niteliklere sahip gösterilir, gücünün ve yiğitliğinin O’nu uçuklaştırdığına, tinsel açıdan anormalleştirdiğine inanılır. Tarihöncesi kazıbilim profesörü J. Maringer rengineyi kafataslarının yontmataş çağındaki avcılardan kalma olduğu düşüncesini yadsır. Neden? Çünkü bunlar bir kadının mezarında bulunmuştur. Maringer, “Buradaki iskelet bir kadındır; öyleyse rengineyi kafataslarıyla boynuzları avcılık armağanları olamaz” der. Bu yazarlar söz konusu kadınların doğal bedensel yapısını, bugünkü batı modasının kırılğan, dal gibi kadın ülküsüyle yargılıyor olamaz mı?

Tanrıça’nın kehanet konusundaki bilgeliğinin ortaya koyulduğu kutsal yerlerinde öğüt ve akıl veren tören yürütücüsü kadınlar bu konuma uygun kişiler olarak tanımlanıyordu; çünkü kadın olarak, daha güçlü “sezgilere” sahip ya da daha “çoşkulu”, dolayısıyla indirilen tanrısal esin açısından kusursuz bir araç oldukları düşünülüyordu. Aynı yazarlar genellikle verilen öğütlerin siyasal önemini, ya da bu kadınların aslında akıllı ve bilgili, yaşamsal gerekliliği olan akıl verme konumunda bulunan kişiler olarak ululandığını göz ardı etmiştir. Yahve’nin erkek peygamberlerinin coşkusal niteliklerden ya da sezgisel güçlerden hiç söz edilmeyişi de şaşkınlık vericidir. Gerhard Von Rad bunu şöyle yorumlar: “..... anlaşılması güç yıldız falcılığına bağlananlar her zaman kadınlar olmuştur.”

Hem kadın hem erkek tanrılar söz konusu edilirken “ilahlar” sözcüğü yerine “tanrılar” sözcüğünü kullanmayı çoğunlukla, eski dinin çağdaş yazarları yeğlemektedir. Birbirine çelişen çeviriler, çeviride seçilen belirli sözcüklerin kullanımındaki doğruluk ve özen açısından bazı soruların ortaya atılmasına yol açmıştır; Driver’in “O çıkarttı çalı-çurpu toplayan kadınları tarlalardan” tümcesinin, Gray’de “Gidip gelerek sürdürdü kadınlar ağaç kesmeyi tarlalarda” tümcesine dönüşmesi, bu denli yalın bir konuda bile çelişkiye düşüldüğünü göstermektedir. Eski dilleri yorumlayıp çözmenin, sonra da bunları çağdaş sözcük ve terimlere çevirmenin güç olduğu doğrudur. Bazı durumlarda belirli ölçüde, görülen öğrenime dayalı kestirimlerde bulunulabilir; bu geçici bir yarar sağlar ama sanırım burada da önyargılı tutumlar öne çıkmaktadır.

Ne yazık ki, aslına uygun olmayan çeviri örnekleri, yanlı yorumlar, yakıştırmalar ve akıl yürütmeler, eski çağların inançlarıyla tutumlarının açıklanmasına belki de bilmeden karıştırılmaktadır. Önemli, önemsiz bütün konularda görülen eril eğilim, önyargılı dinsel tutumla birlikte, şu anda elimizde bulunan kazıbilimsel ve tarihsel gereçlerin çözümlenmesindeki nesnellik açısından konuya ilişkin ivedilikle yanıtlanmayı bekleyen sorulara yol açmaktadır. Bu, uzun zamandır kabul edilmiş kuramlarla sonuçların yeniden ele alınıp irdelenmesi, değerlendirilmesi, sahici kanıtların gösterildiği yerlerdeyse yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini düşündürmektedir.

1961’de bir dizi yanlış, en eski Mısır mezarlarının bazılarında yapılan kazılarda görev almış Profesör Walter Emery tarafından açıklanıp tanımlanmıştı. Emery şöyle yazmaktadır: “Meryet-Nit’in zamandizinsel durumu ile toplumsal konumu belli değildir, ama onun Zer’in ardılı ve Birinci Krallık soyunun üçüncü ecesi olduğunu düşündüren nedenler vardır.” 1900’de bu mezarın Sir Flinders Petrie tarafından yapılmış kazısı hakkındaki yazısında da şöyle yazar: “O zamanlar Meryet-Nit’in kral olduğuna inanılıyordu, ama sonraki araştırmalar bu adın bir kadına, ve gömülenin zenginliğine bakılırsa da bir eceye ait olduğunu göstermiştir.” Yazısını şöyle sürdürür: “1896’da Eski Uygarlıklar Kuruluşu’nun o zamanki yöneticisi de Morgan Nakada’da, içinden çıkan nesnelere bakılarak, Birinci Krallık Soyunun ilk kralı Hor-Aha’nın gömüldüğü yer olarak belirlenen çok büyük bir gömüt (mezar) bulmuştur. Bununla birlikte daha sonra yapılan araştırmalar bura-

sının büyük bir olasılıkla Hor-Aha'nın anası Nit-Hotep'in gömütü olduğunu göstermiştir." Emery ayrıca şunları yazar: "Kral Narmer'in asası üzerinde yer alan, gölgelikli tahtrevanda oturur biçimde gösterilen kişinin önceleri erkek olduğu düşünülmüştü; ama Sakkara'da bulunan tahta tabela üzerindeki benzeri resimlerle yapılan karşılaştırma bunun olanaksız olduğunu ve söz konusu resmin neredeyse kesinlikle bir kadını simgelediğini göstermiştir. Ancak, Emery en zengin gömütlerle krallık tahtrevanlarının kadınlardan çok erkeklere özgü olduğunu savunan kendi varsayımlar dizisine karşın, sonradan Kral Narmer'in gömütünü tanımlarken şunları yazar: "Bu anıt, Nakada'daki Nit-Hotep'in gömütüne kıyasla pek de önemli sayılmaz; bundan, bunun ancak kralın güneydeki mezarı olduğu ve asıl gömüldüğü yerin hâlâ bulunmayı beklediği sonucu çıkartılabilir ..." (İtalikler bana ait.) Bazı firavunların iki mezar yaptırıldığını bilmemize karşın, insan böylesine kesin bir sonuçtan ve Mısır'da ilk krallık soylarının yaşadığı dönemde, ecenin (kraliçenin) mezarının kralınkinden daha büyük ve daha zengin biçimde süslenmesi olasılığının üstü kapalı yok sayılmasından çok, "belki de" ya da "bir olasılıkla" diye anlatılan bir sonuca varılmasını bekliyor.

Palestine Before the Hebrews (İbranilerden Önce Filistin) adlı yapıtta E. Anati Mısır'a gelen bir topluluğu anlatır. Burada, gelenlerin erkek olduğunu ve yanlarında, şu sırayla, eşyalarını ve eşeklerini, karılarını ve çocuklarını, araçlarını, silahlarını ve çalgılarını getirdiklerini açıklar. Anati'nin Tanrıça'nın ilk ortaya çıkışıyla ilgili tanımlaması da az eril-yönelimli değildir. Şöyle yazar: "Bu yukarı yontmataş devri erkekleri sözde bir Tanrıça'yı ya da verimliliği simgeleyen bir kadın figürü yaratmıştı..... bu nedenle Anatanrıçanın tinsel anışturmaları büyük önem taşıyordu... Burada düşünen *erkeğin*, özdeksel başarılar kadar, zihinsel başarılarla da sahip olan *erkeğin* imgesinin bulunduğu yadsınamaz" (italikler bana ait). Hiç eşekler ve öbür mallarla aynı sraya konan bu kadınların, ataları düşünen, tinsel ve özdeksel (maddi) başarılarla sahip *kadınlar* olabilir mi?

1949'da eski Mısır konusunda yazan, Londra Üniversitesi'nden Dr. Margaret Murray, Mısır tahtının yasal haklarını edimsel olarak elinde tutan Kleopatra'nın "romantik" ilişkisini kuşatan olaylar dizisinin, eril-eğilim sonucu yanlış anlaşıldığını öne sürer. Murray yazısında,

"Kadınlara erkeklerin malı gözüyle bakmalarının yanı sıra, babayanlı soy ve tekeşlilik törelerine bulanmış klasik tarihçiler, durumu bütünüyle yanlış anlamış ve tüm dünyaya da yanlış bir yorum sunmuştur," der.

Bunlar karşılaştığım cinsel ve dinsel eğilim örneklerinin yalnız birkaçıdır. Yakındoğu Araştırma-İnceleme Profesörü ve Massachusetts'deki Brandeis Üniversitesi eski Bölüm Başkanı Cyrus Gordon'un da söylediği gibi "Öğrenme sürecinde konu kadar tutumları da anlayıp kavırıyoruz. Ayrıca tutumlar, konuda anladıklarımızla anlayamadıklarımızı belirlememize yarar. Eğitim sürecinde tutumların en az konu kadar önemli oluşunun nedeni budur." Akla birçok soru gelmektedir. Bugün elimizdeki yazıları yazmış eski bilim adamlarının çoğunu çağdaş dinler nasıl etkilemişti? Kaç bilim adamı salt erkeklerin önderlikte ve yaratıcı buluşlarda her zaman egemen konumda olduğunu varsayıp bu varsayımların eski kültür çözümlmelerine yansıtılmıştır? Bu yüzyılda öğrenim gören bunca insan neden Eski Yunan Uygarlığı'nı, ondan en az yirmi beş yüzyıl önce yazılı dil kullanılmış, büyük kentler kurulmuşken, hâlâ en önemli ilk kültür saymaktadır? Ayrıca belki de en önemlisi, ilk hukuk, yönetim, tıp, tarım, mimarlık, madencilik, tekerlekli araçlar, seramik, dokumacılık ve yazılı dillerin en önce Tanrıça'ya tapınan topluluklarda geliştiği kazıbilimsel olarak kanıtlanmışken, neden sürekli "çoktanrılı" dinler çağının, (kazara sözü edilen) kadın tanrılara tapınma döneminin karanlık ve karmakarışık, gizemli ve günah dolu, daha sonraki eril dinlerle birlikte yer aldığı düşünülen düzenin ve aklın uzun ışığından yoksun olduğu sonucuna varılır? Kendimizi, Evren'in eski Kadın Yaratıcısı'na tapınan topluluklar konusunda kolayca elde edilebilecek bilgilerden neden binlerce yıl yoksun kaldığımızı merak ederken bulabiliriz.

Bütün engellere karşın, eldeki bilgileri araştırdım, toparlayıp bir araya getirdim; sonra da topladıklarımı karşılaştırarak aralarında ilişki kurmaya başladım. Bu işlemlere giriştiğimde, bu eski dinin önemi, uzunluğu, karmaşıklığı gözlerimin önünde biçimlenmeye başladı. Tanrıçayla ilgili bir söz, bir masal parçacığı, belli belirsiz bir gönderme, çoğu kez dört-beş yüz sayfalık bir araştırma yazısına sokuşturulmuştu. Girit'te bırakılmış bir tapınak alanı, İstanbul'daki bir müzede hakkında yok sayılabilecek kadar az bilgi bulunan bir yontu, resmin bütünü içinde kendine bir yer bulmaya başladı.

Bin bir güçlkle bunları bir araya getirdiğimde, sonunda gerçeği anlamaya başladım. Bu, eski bir yakarı yazıtından, bir müze rafında cam arkasında duran bir sanat kalmısından, çayırılık bir alana dağılmış bir zamanlar eski bir tapınağı ayakta tutan kırık sütunların ya da temel taşlarının parçalarından çok daha fazlasıydı. Bu yap-boz bilmesinin parçaları yan yana getirilince, geniş bir coğrafyaya yayılmış, daha önemlisi, binlerce yıl halk yığınlarını etkisi altına almış dinin tüm yapısı gözler önüne serildi. Tıpkı günümüzdeki dinler gibi, bu da toplumun, kural ve kalıplarıyla; en bilinemezci (agnostik) ya da tanrıtanımaz kafaların bile derinliklerine işlemiş tanrıbilimsel inançların etkisinde kalmış tutum ve törelerle bütünleşmişti.

Eski dişil dinin canlandırılmasını ya da geri getirilmesini öne sürüyor değilim. Sheila Collins'in de yazdığı gibi "Kadın olarak bir şeye erişip doyum bulma umudumuz söylencelerde anlatılan altın çağda değil içinde bulunduğumuz anda ve gelecekte yatmaktadır..." Ama ben, Evren'in, tüm yaşamın ve uygarlıkların bilge Kadın Yaratıcısı olarak kadın tanrılara bir zamanlar gösterilen yaygın saygı konusunda çağdaş bilincin, daha sonra ortaya çıkmış eril-tapınma dinlerinin öncülerinden Tanrıça'ya tapınmaya karşı dolaysız bir tepki olarak geliştirilmiş kısıcılık ve yalana dayalı ataerkil imgeleri, basmakalıplığı, töreleri ve yasaları kaldırıp atacağı umudunu koruyorum. Çünkü benim açıklamama göre, eski tapınmayı ve törelerini yok etme amacıyla sonraki eril tanrı savunucuları kendi öğretisel yalanlarını benimsetmeye çalışmışlardır; bu yalanlarsa, sonuçlarını eğitimin, hukukun, yazının, tutumbilimin, felsefenin,, ruhbilimin kitle iletişiminin ve genel toplumsal tutumların içinde eriterek, kendilerini günümüzün en dinden uzak kişilerine bile kabul ettirmektedir.

Kitabımın konusu tarih ya da kazıbilim değildir. O daha çok, kadınlara kim olduğumuzu araştırıp bulma çabalarına katılma çağrısıdır, bunu da geçmişimizin, erkek kültürünün kırık-dökük, yarı örtülü parçasından öte bir şey olduğunu öğrenmeye başlayarak yapabiliriz. Kazıbilim ve eski din incelemelerini herkese açık olmama üstünlüğünü yok etmek, bugüne kadar üretilen bildirilere, düşüncelere, çevirilere, yorumlara ve ilgi alanlarına bağımlı kalmak yerine geçmişimiz kendimizi keşfetmek zorundayız. Bilgi toplayıp edindikçe, eril-yönelimli dinler-

de tanrı sözü uyarınca belli bir niteliğin olağan ya da doğal sayılması; uygunsuz bir sapmanın kadınlara yakışmadığı, hatta günah olduğu saptamasını; kadınların daha başından kabul edip izlemesi için yaratılmış birörnekliklerdeki yanıltıcı varsayımları çok daha iyi anlayıp açıklayabiliriz. Kadın olarak kendimizi olgunlaşmış, özgür istence sahip insanlar olarak görebilmemiz, ancak Yahudi-Hıristiyan tanrıbilim öğretilerini, siyasal ve tarihsel kökenlerinin ışığında görmemize, bu öğretilerin sonuçlarının laik yaşamın her yanına işlediğini anlamamıza bağlıdır. Bunu anlarsak, kendimizi erkeğin sürekli yardımcısı değil, iş yapan kişi; onların süsü ve el altında bulundurduğu destekleyicisi değil, haklarını bilen, sorumluluk sahibi ve yeterli bireyler sayabiliriz. Havva imgesi, *biz* kadınların imgesi değildir.

Bu aynı zamanda erkeklere —kadınlara yakıştırılan imgelerle işlevlerin nedenini sorgulamış, çağdaş toplumlarda yaşayan, ama bu konuyu aklına bile getirmemiş bütün erkeklere de— bir çağrıdır. Bu Kutusal Kitap'ın tarihsel ve siyasal kökeninin; günümüzdeki kadınlarla erkeklere yönelik tutumların dile getirilmesinde Yahudi-Hıristiyan tanrıbiliminin yüzyıllar boyunca yüklendiği işlevin ayırıcılığına varılmasının, kadınlarla erkekler arasında anlayışa, işbirliğine ve karşılıklı saygıya şimdiye kadar olduğundan daha fazla yol açması umuduyla yaygınlaştırdığımız bir çağrıdır. Çünkü bu amaca ulaşmak isteyen, geçmişini araştıran erkekler tarihsel evrimleri içinde değerlendirdikleri bugünün cinsel birörneklikleri konusunda çok daha derin ve gerçekçi bir kavrayış göstermektedir.

Bütün kapsamlı çalışmalarda ya da incelemelerde olduğu gibi, bu kitabın hazırlanmasında da içtenlikle yardım eden ve teşekkür borçlu olduğum birçok kişi var. Her şeyden önce anneme, kız kardeşime ve araştırma yıllarım boyunca büyük bir coşkuyla beni yüreklendiren iki kızıma teşekkür etmek istiyorum. Gene, kitabın İngiltere'deki ilk baskısını hazırlayan ve yayımlanmasında zaman, emek ve kişisel ilgilerini esirgemeyen, Virago Limited'den Carmen Callil ve Ursula Owen'a, Londra'daki Quartet Books Limited'in kadın hakları savunuculuğu bölümüne teşekkürlerimi sunarım; bu kitabın hazırlanmasında emeği geçen Joyce Engelson, Debra Manette, Donna Schrader, Anne Knauerha-

se ve Dial Press'de çalışan herkese teşekkür ederim. Ayrıca bana son derece yardımcı olan, ama aralarından birini unuturum korkusuyla adlarını yazmaktan çekindiğim müze yöneticilerine, çalışanlarına, müze ve üniversite kitaplıkları görevlilerine, kazı alanlarındaki kazıbilimci ve emekçilere de teşekkür borçluyum. Sırada kitaplarından yararlandığım kazıbilimciler ve tarihçiler var. (Aralarında gelişigüzel seçilmiş bölümleri kitaplarına sokan ve kadın tanrıların varlığını yok saymayı becerebilmiş birçok kişi de vardı.) Bu yazarların vardıkları sonuçlarla yorumların bazılarının beni, doğal erkek egemenliği konusundaki sorgulanmadan benimsenmiş inançları karşısında şaşkınlık dolu bir yılgınlığa sürüklemiş olmasına karşın, geçmişin sanat yapıtlarının gün ışığına çıkarılması ve çözümlenmesindeki çalışmaları, elinizdeki kitabın yazılmasını sağladı. Aslında elimden, şimdiye kadar söylediklerimin ve kitap boyunca söyleyeceklerimin, Tanrıça'ya-tapınan insanlarla ilgili geleceğin anlayışını etkilemesini ummaktan başka bir şey gelmiyor.

Artık yaşamayan Stephen Langdon'un, S. G. F. Brandon'un, Edward Chiera'nın Cyrus Gordon'un, Walther Hinz'in, E. O. James'in, James Mellaart'ın, H. W. F. Saggs'ın, J. B. Pritchard'ın ve R. E. Witt'in yapıtlarından çok yararlandım. Ama öncelikle, artık aramızda olmayan Margaret Murray ve Jane Harrison, E. Douglas Van Buren, Sybelle von Cles-Reden, Florence Bennett, Rivkah Harris ve Jacquetta Hawkes gibi kadın bilim adamlarına teşekkür borçluyum, çünkü yapıtlarıyla bana benzersiz bir anlayışa sahip çok önemli bilgiler sundular ve yazılmış bu kadar çok şeyin nesnellliğini sorgulama yürekliliği aşılayıp, elimdeki gereçleri dikkatle eleyerek olgulardan kanıları ayıklamayı öğrenmemi ve —belki de en önemlisi— nelerin dışarıda bırakıldığını fark etmemi sağladılar.

Kazıbilim ve eski dinler son derece yalıtılmış, ancak belli bir kümenin anladığı alanlar gibi görünseler de, kitabımın birçok insanı, bu konuyu kendi adına araştırmaya iteceğini umuyorum, böylece belki bir gün geçmişin olaylarını daha iyi anlayabilir, bile bile ya da dikkatsizlik sonucu gizlenen konuları açığa çıkarabilir, olgu diye bakılan temelsiz birçok varsayıma meydan okuyabiliriz.

TANRILAR KADINKEN

BİR GÖRÜŞÜ OLAN MASALLAR

ÇELİK yapıların, formika tezgâhların ve elektronik televizyon ekranlarının ortasında yaşamakla birlikte, kadın-erkek hepimizin içinde geçmişe derinden bağlı olduğumuzu duyumsatan bir şey var. Belki, bir kumsaldaki mağaranın beklenmedik nemi, ya da ulu ağaçlarla dolu koyu gölgeli bir koruda, yaprakların girintili çıkıntılı oyalarından iplik iplik süzülen bir güneş ışığı, akıllarımızın gizli bir köşesinde sakladığımız eski ve uzak bir geçmişin, uzaklarda kalmış yankılarını uyandırabilir, bizi gezegenimizdeki insan yaşamının ilk coşkularına döndürebilir. Belki insanlar bugünün ataerki dinlerine, toplumumuzun en laik yönlerinde bile bizi etkileyen dinlere göre yetiştirilip koşullandırıldığı için, ilk yüce tanrının dinine hizmet eden tören görevlisi kadınların gözettiği kutsal gömütlerle tapınakların, bir türlü yok olup gitmeyen neredeyse doğuştan getirilen anıları yerli yerinde durmaktadır. Başlangıçta insanlar Yaşamın Kadın Yaratıcısı'na, Göklerin Sahibi Kadın'a yakarırdı. Dinlerde tan ağarırken, Tanrı kadındı. Anunsiyor musunuz?

Yıllar boyunca bir şey beni zaman içinde gerilere, Tanrıça'nın mutlak güç sahibi olduğu, kadınların dinin biçim ve törenlerini denetleyerek din görevlileri işlevini gördüğü bir çağa sürükledi, bir mıknaus gibi söylenceleri, tapınak alanlarını ve eski kadın kuttörenlerini araştırmaya çekti.

Beni, insanların ilk barınaklarında ve tarihöncesi tapınak yıkıntılarında bulunan Tanrıça yontularıyla ilk kez karşı karşıya getiren, belki de yontuculuk eğitimimle bu alandaki çalışmalarım olmuştur. Bu belki de bir tür coşumcu gizemcilikti ve bir ara bundan sıkılıp utandığım

da olmuştu; oysa şimdi bana yıllar boyunca ilk dişil dinler ve kadın tanrıların ululanması hakkında bilgi toplama alışkanlığı kazandırdığını mutlulukla açıklıyorum. Ara sıra, fazlasıyla düşsel olduğu ve işimle de hiçbir ilgisi bulunmadığı için (o zamanlar elektronik yontularla çevre düzenlemesi yapıyordum) bu konuya duyduğum aşırı ilgiyi bir yana atmaya çalışıyordum. Yine de sürekli kazıbilim dergileri incelemekten, müze ve üniversite kitaplıklarında raflara yığılı kitapları didik didik etmekten kendimi alamıyordum.

Okudukça, yaşamım boyunca bir yerlerde birilerinin bana hep — kabul edilmiş bir düşünceyi— büyük ve güçlü Güneş'e kuşkusuz erkek olarak tapınıldığını; puslu, kırılğan, duygu ve aşkın simgesi Ay'ınsa hep kadın sayıldığını söylemiş olduğunu anımsadım. Ama Kenan Ülkesi'nde, Anadolu'da, Arabistan ve Avustralya'daki Güneş Tanrıçası öykülerini okuyup, Eskimolar, Japonlar ve Hindistan'daki Khassiler arasında Güneş Tanrıçalarına, Ay olarak simgelenen ikinci konumdaki erkek kardeşlerin eşlik ettiğini bulduğumda çok şaşırđım.

Yeryüzünün her zaman kadınla özdeşleştirilip, edilgen bir biçimde tohumu içine alan Toprak Ana olarak tanımlandığını, oysa gökyüzünün doğal ve yapısal açıdan erkek sayıldığını, elle dokunulmazlığının salt erkeklere özgü olduğu varsayılan soyut kavramlarla düşünme yetisini simgelediğini içime sindirmiştim. Bunu da —Yakın ve Ortadoğu'daki hemen hemen bütün kadın tanrıların Göklerin Ecesi olarak adlandırıldığını; Mısır'da eski Güneş Tanrıçası Nut'un gökyüzü olarak tanımlanırken, erkek kardeşi ve kocası Geb'in yeryüzünü simgelediğini öğrenene kadar— hiç sorgusuz kabul ediyordum.

Beni en çok şaşırtan, bütün varlıkların Kadın Yaratıcılarının anlatıldığı, yalnız ilk insanları değil yeri-göğü doğuran tanrıçaları anlatan sayısız öyküyle karşılaşmak oldu. Sümer'de, Babil'de, Mısır'da, Afrika'da, Avustralya'da ve Çin'de bu tür Tanrıçalarla ilgili kayıtlar vardı.

Hindistan'da Tanrıça Sarasvati ilk abecenin buluşçusu olarak ululanırken, Kelt İrlanda'sında Tanrıça Brigit dilin koruyucu tanrısı sayılıyordu. Kitaplar, yazı sanatıyla, kil tabletleri ilk bulan kişi olarak Sümer'de Tanrıça Nidaba'ya saygı gösterildiğini açıklıyordu. Nidaba, bu konumda sonradan yerini alan bütün erkek tanrılardan daha önce gö-

rülüyordu. Sümer cennetinin yazmanı bir kadındı. Ana en önemlisi şu ana kadar bulunmuş yazılı dillerle ilgili ilkörneğin kazıbilimsel kanıtlarıydı; beş bin yıl önce yazılan bu örnekler Sümer'de, Erech'deki Cennet'in Ecesi tapınağında bulunmuştu. Yazının hep bir erkek tarafından bulunduğu söylenegelmiş ve böyle tanımlanmış olsa da, sözünü ettiğimiz etmenler bileşimi ıslak kile ilk anlamlı imleri basan kişinin kadın olduğu konusunda en inandırıcı kanıtları ortaya koymaktadır.

Yiyecek toplama edimlerinin bir uzantısı olarak tanrının gelişmesine kadınların yol açtığını öne süren, herkesin kabul ettiği kurama uygun olarak, uygarlığa bu armağanı bağışlamış kadın tanrılar her yerde görülüyordu. Tarımsal gelişimin ilk kanıtlarının bulunduğu Mezopotamya'da Tanrıça Ninlil, halkına ekim ve hasat yöntemlerini öğrettiği için ululanıyordu. Dünyanın hemen hemen bütün bölgelerinde gömütleri gözeten kadın din görevlilerine, oraya tapınmak için gelenlerin hekimliği işlevini yükleyen kadın tanrılar, otacı; sağaltıcı otların, köklerin bitkilerin ve öbür iyileştirici yardımların dağıtıcısı olarak yüceltiliyordu.

Bazı söylenceler kadını savaşlarda önder; güçlü ve yürekli bir cenkçi olarak tanımlar. Sonraları klasik Yunan edebiyatının Amazonlar adıyla andığı kadın askerlerle ilgili sayısız kayıt, Tanrıça'ya yiğit bir savaşçı olarak tapınıldığını göstermektedir. Amazonların kadın tanrılara gösterdiği saygıyla ilgili öyküler daha kapsamlı bir biçimde incelendiğinde, Libya, Anadolu, Bulgaristan, Yunanistan, Ermenistan ve Rusya topraklarında avlanıp savaşan savaşçı tanrıçalara tapınan kadınlar apaçık görülür; ayrıca bunlar günümüz yazarlarının bizi inandırmaya çalıştığı gibi söylence düşlemleri de değildir.

Tarihöncesi ve en eski tarihsel dönemlerde kadınların düşünme yetilerine ve zekâlarına yönelik tutumların, bugünkü çağdaş imgelerden ne denli uzak olduğunu görmezden gelemiyordum; çünkü o zamanlar hemen hemen her yerde Tanrıça, bilge danışman ya da yalvaç olarak yüceltiliyordu. İrlanda'nın Hıristiyanlık öncesi söylencelerinde Keltli Cerridwen Akıl ve Bilgi Tanrıçasıydı; Yunan-öncesi dönemdeki tapınaklarda tanrısal esin bilgeliliğini, Tanrıça Gaia'nın kadın din görevlileri dağıtıyordu; Yunanlı Demeter'le Mısırlı İsis'eysel erdemli bilgeliliğin, öğüt ve adaletin dağıtıcısı ve yasa düzenleyicisi olarak yakarılıyordu.

Mısırlı Tanrıça Maat, Evrendeki düzeni, ritmi ve doğruluğu simgeliyordu. Mezopotamyalı İhtar Halkların Kadın Yöneticisi, Yalvaç (peygamber), Önsezi Tanrıçası adıyla anılıyordu; İhtar'a tapınan Nemrud kentiyle ilgili kazıbilimsel kayıtlarsa kadımların mahkemelerde yargıç ve hukuk görevlisi olarak hizmet verdiğini açıklıyordu.

Okudukça bulguladıklarım da artıyordu. Kadın tanrılara tapınma dünyanın her yerinde görülüyor ve önümde şimdiye dek hiç karşılaşmadığım bir kadın imgesi duruyordu. Sonuçta, söylencenin gücünü düşünmeye başladım ve bu söylencelerin, ilk başta bana görüldüğü gibi salt zararsız ve çocuksu öyküler olmadığını algıladım. Bunlar son derece özgül bir görüşü olan öykülerdi.

Söylenceler, özellikle genç ve kolay etkilenebilir olduğumuz dönemlerde, bizi belirli bir biçimde düşünüp kavramaya koşullandırarak, algılama yetimizi yönlendiren düşüncelerle buluşturur. Söylenceler genellikle davranışlarından ötürü ödüllendirilip cezalandırılan insanların yaptıklarını anlatır; bizi de bunlara kaçınmamız ya da öykünmemiz gereken örnekler olarak bakmaya özendirir. Anlamaya başladığımız yaşlardan bu yana bize anlatılan öykülerin pek çoğu tutumlarımızı, çevremizdeki dünyayı ve kendimizi kavrayışımızı derinden etkiler. Töre ve ahlâk anlayışımız, davranışlarımız, değerlerimiz görev ve hatta şaka duyumuz genellikle yalın çocukluk masal ve öyküleriyle gelişip ortaya çıkar. Bu öykülerden, yaratıldıkları toplumda toplumsal açıdan nelerin benimsenip kabul edildiğini de öğreniriz. Söylenceleri anlamlı bulan insanlar arasında, bu öyküler iyiyle kötüyü, doğruyla yanlış, doğal olanla olmayanı belirler. Tanrı'nın kadın olduğu; bilgeliği, yiğitliği, gücü ve haktanırlığıyla ululandığı bir dinden doğan ve bu dinle yalın söylencelerle masalların günümüzdeki eril-yönelimli dinlerin sunduğundan çok farklı bir kadın imgesi verdiği açıktır.

"EVREN'İN YARATILIŞINDAN ON BEŞ GÜN SONRA"

Söylencenin gücünü irdeledikçe, erkek tanrılara tapınan dinlerin yanı sıra giden söylencelerin, çocukluk inançlarımızın anası, bir başka Hav-

va, yani bir dişi olarak doğmanın ne anlama geldiği hakkındaki düşüncelerim üzerinde bıraktığı büyük etkiyi sorgulamadan geçmek bana gittikçe zor gelmeye başlamıştı. Çocukken bana, Havva'nın Âdem'in kaburgasından, ona arkadaş ve yardımcı olsun, yalnızlıktan kurtarsın diye yaratıldığı anlatılmıştı. Asla birinci olamama, hep ikinci kaptan konumunda kalma görevi, sanki toplumun gelişen bir üyesi olarak gelecekle ilgili tasarılarımı engellemeye yetmiyormuş gibi, bir de Havva'nın kolayca aldatılabilen bir budala olduğunu öğrenmiştim. Büyüklüklerim bana, onun hain yılanın verdiği sözlerle kolaycılık kandırıldığını anlatmıştı. Tanrıya karşı gelmiş, Âdem'i de aynısını yapmaya kıskırtmış, dolayısıyla iyi bir şeyi —Cennet Bahçesi'nde sürdürdüğü mutlu yaşamı— yıkıp yok etmişti. Âdem'in de en az onun kadar budala olduğunun neden hiç düşünülmediği, elbette tartışmaya değmezdi. Ama bütün kadınların simgesi olarak sunulan Havva'yla özdeşleştirilmiş bu suçta, gizemli bir biçimde benim de payım vardı — Tanrı da bütün olup biteni benim suçum sayıyor, cezalandırılmak üzere beni seçiyor ve şöyle buyuruyordu: "Doğururken çektiğin acıyı arttıracam; eziyet içinde doğuracak, gene de kocanı arzulayacak ve hep onun yönetiminde olacaksın" (Yaratılış, 3:16).

Böylece daha küçük bir kızken, büyüdüğümde Havva yüzünden, acı ve eziyetler içinde çocuk doğuracağımı öğrenmiş oldum. Sanki bu yeterli bir ceza değilmiş gibi, sevecenlik, acıma uyandırıp yiğitliğimden ötürü saygı göreceğim yerde, bu acıyı suçluluk duygularıyla yaşayacak ve salt Havva'nın kızı, kadın olduğum için bütün ağırlığıyla üzerime yıkılan işlediğim günahın bedelini ödeyecektim. Durumu iyice kötüleştiren, Âdem tarafından simgelenen erkeklerin bir budalalık daha yapmamı önlemek üzere beni denetleme —beni yönetme— hakkına sahip olduğu düşüncesini kabul etmemin beklenmesiydi. Dürüstlüğüne ve bilgeliğine korku dolu bir saygı duyup hayranlık beslememin beklendiği mutlak güç sahibi erkek tanrıya göre, erkekler kadınlardan çok daha akıllıydı. Böylece kadın olarak bana biçilen ceza ve edilgen konum, yaklaşık bin sayfalık Yahudi-Hıristiyan Kutsal Kitap'ının daha üçüncü sayfasında sapasağlam belirlenmişti.

Ama erkek üstünlüğüyle ilgili bu ilk buyruk ancak bir başlangıçtı. Havva'nın budalalığını anlatan söylence unutulmamalı ya da gözden

kaçırılmamalıydı. Sonra, Cennet'in yitirilişi öyküsünü, sürekli kadınların doğal ikinciliklerini açıklamak ve kanıtlamak için kullanan Yeni Ahit'teki peygamberlerin sözlerini öğrendik. Cennet Bahçesi'nde öğrenilen dersler sürekli aklımıza sokuldu. Önce erkek yaratılmıştı. Kadın, erkek için oluşturulmuştu. Tanrının imgesini yalnız erkek taşıyordu. *İncil*'e ve bunu tanrı sözü kabul edenlere göre, erkek tanrı erkekleri kayırmış ve onları doğuştan üstün yaratmıştı. Yeni Ahit'ten alınan şu bölümlerin, pazar günleri saygın kilise kürsüsünden; baba ya da kocanın raftan indirdiği aile *İncil*'inden kim bilir kaç kez okunduğunu — ve dindar kadının da bunları dinlediğini merak etmekten kendimi alamıyorum:

Kadın uysallıkla ve sessizce öğrensün. Ama kadının öğretmesine ya da erkeği yönetmesine izin vermem; o sessiz kalmalıdır. Çünkü önce Âdem yaratıldı, sonra Havva; ve Âdem aldanmadı, aldanan ve günah işleyen kadındı... (Timo-teosa 2:11-14)

Çünkü erkek kadından değil, kadın erkektendir. Kadınlar kilisede sessiz kalsın, çünkü konuşmalarına izin verilmemiştir; onlara boyun eğip söz dinlemeleri buyrulmuştur, yasa böyle söyler. Eğer bir şey öğrenirlerse, kocalarına evde sorsunlar; çünkü kilisede konuşmaları ayıptır. (Korintoslulara I, 11:3, 7, 9)

Pazar Okulu öğretmenlerinin sürekli çabalarına karşın, tuhaf bir biçimde hiçbir zaman çok dindar olmadım. Aslında büyüme çağına ulaşana kadar, örgütlü dinlerin öğretmek zorunda olduğu şeylerin çoğunu bir yana atıvermiştim. Ama gene de Âdem'le Havva söylencesi konusunda aklımı kurcalayan, sanki kültürün derinliklerine işleyip yayılmış bir şeyler kalmıştı. Bu söylence şiirlerle romanların temel simgesi olarak hiç durmadan karşıma çıkıyordu. Sanat tarihi derslerimde, göstericiden birbiri ardı sıra geçen büyük ustaların resimlerinde, bu söylence yağlıboya ile görsel olarak yorumlanıyordu. Moda dergilerinde ürünler, eğer kadın doğru kokuyu kullanırsa büyük talihsizlikten alınının akıyla kurtulabilir diye tanıtılıyordu. Pazar günleri yayımlanan çizgi romanlardaki aptal şakaların bile temeli bu söylenceydi. Kadın her yerde erkeği kötülüğe kıskırtıyormuş gibi gösteriliyordu. Bütün top-

lum aynı görüşteydi; Âdem'le Havva kadın imgesini çiziyordu. Kadınlar doğuştan suça yatkın, düzensiz ve cinsel açıdan tehlikeli bir biçimde kıskırtıcı, üstüne üstlük budala ve biraz da aklı kıt kişilerdi. Besbelli ki yoldan çıkmalarını önleyecek bir erkeğe gereksinimleri vardı — dolayısıyla tanrısal olarak kararlaştırılmış bu durumun isteklisi erkek de çoktu.

Yaşamın yaratılışını anlatan söylenceleri, aynı olayı Mısır'da Nut ya da Hathor'a, Sümer'de Nammu ya da Ninhursag'a, Mezopotamya'nın öbür bölgelerinde Mami'ye, Tiamat'a ya da Aruru'ya, Afrika'da Mawu'ya yakıştıran öyküleri okuyunca, Âdem'le Havva söylencesine de bir başka masal, yaratılışın başlangıcında olup bitenleri açıklamaya yönelik zararsız bir girişim gözüyle bakmaya başladım. Ama sonra bu belirli söylencenin ayrıntılarının nasıl özgül bir biçimde düzenlülüp düzenlendiğini anlamaya başlamak uzun sürmedi.

1960'da söylenbilimci (mythologist) Joseph Campbell, Âdem'le Havva söylencesini şu biçimde yorumluyordu:

İki bin yıl boyunca bütün Batı dünyasında evrenin yaratılışından on beş gün sonra yer aldığı düşünülen olayın kesinlikle güvenilir öyküsü olarak benimlenen bu tuhaf söylencesel düşünce, dahası olgu, karşımıza yapay ve düzmece olduğu apaçık görünen söylencelerin etkisi ve insan inançlarıyla uygarlığın ilerleyişine göre söylenbilimin zaman içinde aldığı biçim hakkında son derece ilginç bir soru çıkartmaktadır.

Profesör Chiera da şöyle yazar: "*İncil* bize tek değil birkaç yaratılış öyküsü sunar; Yaratılış'ın ilk bölümünde anlatılan öykü sıradan insanlar arasında en az beğeniyi kazanmış olan gibi görünmektedir... Bu öyküyü kuşkusuz bilimsel çevreler uydurmuştur". Sonra da bugünkü dinlerle eski tapınlar arasındaki farkı tartışır ve şunları yazar:

Eski Sümer söylencesinin tam öyküsünü çıkartmayı çok sayıda tablet parçasını bir araya getirerek ancak birkaç yıl önce başardık. Ben bu öyküyü Sümerlilerin Darwin kuramı olarak nitelendirmiştim. Bu söylence epey dolaşmış olmalıydı, çünkü birçok benzeri bulunmuştu. Bunun *İncil*'deki öyküyle ortak yanı, tıpkı Havva gibi, kadının başköşede oluşudur. Ama benzerlik burada biter.

Sonraki kuşaklar zavallı Havva'ya ilenip durmuştur, oysa Babilliler kadın atalarını öylesine yüceltmmişti ki onu tanrılaştırmıştı.

Bütün öbür söylenceleri okudukça, kadının eski dinlerde Tanrıça'yla simgelenen ilkörneğinin, Havva kadından birçok açıdan farklı olduğu açıkça ortaya çıkıyordu. Sonra bu doğuş ve yaratılış masallarının çoğunun, Âdem'le Havva söylencesinin de yeşerdiği topraklardan, yani Kenan Ülkesi'nden, Mısır ve Babil'den kaynaklandığını gördüm. Öbür Yaratılış öyküleri de İbrani Yehova'ya tapınmayan, ama ilk İbranilerin yakın komşuları olan halkların söylencesel dinsel edebiyatlarından çıkmıştı.

2

KİMDİ?

ÇEŞİTLİ kanıtların yerli yerine oturması, ilişkilerin biçimlenmesi pek uzun sürmedi. Eski Ahit'in hor görülen "kâfir" tanrısı Ashtoreth (*İncil* yazmanlarının kimliğini durmadan eril adı kullanarak değiştirme çabalarına karşın) aslında —Kenan'da da bilindiği üzere Yakınoğulu Cennet'in Ecesi, Büyük Tanrıça— Astarte'ydi. *İncil*'in bu puta tapan kâfirleri —başka yerlerde Innin, Inanna, Nana, Nut, Anat, Anahita, İştar, İsis, Au Set, İshara, Asherah, Ashtart, Attoret, Attar ve Hathor olarak bilinen— çok-adlı Tanrısal Ana Ataya, bir kadın tanrıya yakarıyordu. Ama bu adların her biri, O'nu yüceltenlerin dil ve lehçelerinde hep aynı Büyük Tanrıça'yı belirtiyordu. Bütün o Pazar Okulu yıllarında, Ashtoreth'in kadın olduğunu öğrenmeyişiim salt rastlantı olabilir miydi?

Bundan daha da şaşırtıcısı, O'nun dininin, erkek tanrı Yehova'nın ilk peygamberi ataerkil İbrahim'in gelişinden binlerce yıl önce, Yakın ve Ortadoğu'da gelişip serpiildiğini gözler önüne seren kazibilimsel kanıtlardı. Kazibilimciler Tanrıça'ya tapınmanın izlerini İ.Ö. yaklaşık 7000 yılındaki cılalıtaş çağı, bazıları da İ.Ö. yaklaşık 25.000 yıllarındaki yukarı yontmataş çağı topluluklarına kadar geri götürmüştü. Bu tapınmanın varlığının, cılalıtaş çağındaki başlangıcından, Roma dönemine kadar sürdüğü birçok kez kanıtlanmıştı. Bununla birlikte *İncil* araştırmacıları, İbrahim'in Kenan Ülkesi'nde (Filistin) günümüze daha yakın bir tarihte, İ.Ö. 1800 ile 1550 arasında yaşamış olduğu düşüncesini paylaşmaktadır.

Bu Tanrıça kimdi? En yüce tanrı olarak neden bir erkek değil de kadın seçilmişti? Tapınmanın önemi ve etkisi neydi, aslında ilk olarak

ne zaman başlamıştı? Bu soruları kendi kendime sordukça, cialitaş ve yontmataş çağlarını daha derinlemesine irdelemeye başladım. Dünyanın bütün bölgelerinde Tanrıça'ya tapılırsa da, din Yakın ve Ortadoğu'dan çıktığı için, dikkatimi bu noktada yoğunlaştırdım, çünkü Yahudiliğin, Hristiyanlığın ve Müslümanlığın doğduğu topraklar buralarıydı. Kadın tanrı dininin bu topraklardaki gelişiminin dünyanın her yerinde şu âna kadar bulunmuş dinlerin ilk başlangıcıyla örgülenip iç içe geçmiş olduğunu gördüm.

GRAVETYEN CENNET BAHÇESİ'NDE GÜN DOĞUMU

Yerleşim alanlarından çoğu Avrupa'da bulunmuş olmakla birlikte, Yakındoğu'daki cialitaş döneminin son zamanlarında doğduğu için, Yukarı yontmataş çağı Tanrıça dininin temeli sayılır. Bu dönem yazılı kayıtlardan önce yer aldığı ve açıklamalara yardım edecek tarihsel bir döneme doğrudan yol açmadığı için, yontmataş çağında Tanrıça tapımının varlığı konusundaki çağdaş bilgiler kurgusal kalmaktan öteye gitmez. Tanrıça'nın bu dönemde ortaya çıkışıyla ilgili kuramlar, ana akrabalığı geleneklerinin ata tapımıyla yan yana yer alışı üzerine kurulmuştur. Bu kuramlar birbirinden ayrı üç kanıt dizisine dayandırılır.

Bunlardan birincisi anayanlı (ana-akrabalığı üzerine kurulu) toplumları açıklamayı, insanbilimsel benzeşime dayandırır. Son birkaç yüzyıldaki "ilkel" l'avimleri ele alan incelemeler, bazı yalıtılmış "ilkel" insanların, bu çağda bile, cinsellikle gebeliğin ilişkisini bilinçli bir biçimde kavrayamamış olduğunu anlamamızı sağlamıştır. Böylece yontmataş çağı insanların da bu konuda aynı dirimbilimsel bilgi düzeyinde olduğunu öne süren bir benzeşim kuruluur.

Jacquetta Hawkes 1963'de "gerek Avustralyalı, gerek başka ilkel kavimler babalığın dirimbilimsel (biyolojik) yanını anlamıyor ya da cinsel ilişkiyle gebelik arasında zorunlu bir bağ bulunduğunu kabul etmiyorlardı" der. Aynı yıl, İngiltere'de Manchester Üniversitesi Karşılaştırmalı Dinler Profesörü S. G. F. Brandon düşüncelerini şöyle belirtiyordu "Bebeğin dölyatağma nasıl girdiği ilkel insan açısından kuşkusuz büyük bir gizemdi... döllenmeyle doğumu birbirinden ayrı tutan

döneme bakarsak, gebelik süresiyle doğumun imleminin, bu görüntülerin cinsel ilişkiden sonra gebe kalınmasının sonucu olduğunun anlaşılmasından çok önce sezildiğini düşünebiliriz."

Leonard Cottrell "James Frazer, Margaret Mead ve öbür insanbilimciler, insanlık gelişiminin ilk basamaklarında insan doğurganlığının gizlerinin anlaşılmasından ve cinsel ilişkiyle doğum arasında bir ilinti kurulmasından çok önce kadının yaşam veren kişi olarak saygı gördüğünü saptamıştır. Yalnız kadın, kendi benzerini yaratabiliyor, erkeğin bu süreçteki işlevi henüz bilinmiyordu" diye yazar.

Bu konuya eğilen birçok uzman gibi, sözü edilen yazarlara göre de, eski ilkel toplumlarda insanlar bir olasılıkla cinsellikle üremenin ilişkisini bilinçli olarak anlayamıyordu. Dolayısıyla babalık kavramı ve nitemi henüz anlaşılmamıştı. Bu konuda çeşitli söylencesel açıklamalar bulunmakla birlikte, bebekleri yalnız kadınlar yaratıp doğuruyordu.

Durum böyle değerlendirilirse, ana ailenin tek atası, öbür kuşakların tekil yaratıcısı sayılır. Bu nedenle çocukların da ana soyunun ya da boyunun adını alması doğal olur. Ailedeki soy zinciri, bugünkü batı toplumlarında uygulanan gelenek gibi babadan oğula değil, anadan kız çocuğa doğru sıralanarak tutulur. Bu tür bir toplumsal yapıya anayanlı, yani ana-akrabalığına dayalı denir. Bu tür kültürlerde (klasik Yunan döneminde bulunduğu tarihsel olarak açıklanan toplumlar kadar, bugünkü "ilkel" topluluklar arasında da bilindiği gibi) ana soyuna yalnız adlar değil, sanlar, taşınmazlar ve toprak hakları da geçer; böylece bunların aile sopunda (klanında) kalması sağlanır.

Hawkes Avustralya'da babalık kavramının henüz anlaşılmadığı bölgelerde, "... anayanlı soyun ve karı-köylü evliliklerin (yani kocanın, karısının aile evine ya da köyüne taşınmamasın) çok yaygın olduğunu; kadının toplumsal konumunun erkekten çok daha üstün olduğunu gösteren pek çok şeyin" bulunduğunu belirtir. Ayrıca bu geleneklerin Afrika'nın bazı bölgelerinde ve Hindistan'da Dravitler arasında hâlâ sürdüğünü, Malinezya, Mikronezya ve Endonezya'da kalıntıların bulunduğunu yazar.

İkinci kanıt dizisi, dinsel inançlarla kuttörenlerin başlangıcını ve bunların anayanlı soyla ilintisini ele alır. Yontmataş çağı kültürünü ele alan, o dönemde yaşayan insanların yerleşim alanlarını ve ölümlerini gö-

merken yaptıkları kuttörenleri inceleyen birçok araştırma vardır. Bütün bunlar eski din kavramı geliştikçe, bu törenlerin ata tapımı biçimine girdiğini düşündürmektedir. Ayrıca yontmataş çağı topluluklarıyla, son iki yüz yıldır insanbilimcilerin incelediği “ilkel” kabilelerin çoğunda bulunduğu belirtilen dinsel kavramlar ile kuttörenleri arasında bir benzeşim kurulmuştur. Tüm dünyadaki ilkel topluluklarda ata tapımı yer almaktadır. Maringer, bunu yazdığı sıralarda, yani 1956’da bile, Asya’da yaşayan bazı kabilelerin *dzuli* adıyla bilinen birtakım küçük yontular yapmayı sürdürdüğünü belirtir. Bunu da “bu putlar kadındı ve bütün kabilenin insan kökenini simgeliyordu” diye açıklar.

Dolayısıyla, (belki de bütün tanrıbilimsel düşüncelerin çekirdeği olan) en yüce yaşam kaynağını arama serüveni, ilk *homo sapiens*’in¹ dinsel kavramlarının ortaya çıkıp gelişmesiyle başlamış oluyordu. Bu —ananın ailedeki tek ata sayıldığı, ata tapımının kuttörenlerinin temelini oluşturduğu ve soyun bir olasılıkla salt anayanlı olarak belirtildiği— yukarı yontmataş çağı toplumlarında, tüm insan yaşamının yaratıcısı kavramı, sopup en eski, ilk atası olan kadının imgesiyle anlatılıyor; bu imge tanrılaştırılıyor ve Tanrısal Kadın Ata olarak yüceltiliyordu.

Akla en yakın gelen üçüncü kanıt dizisi, yukarı yontmataş çağının Gravetyen-Aurignac kültüründe bulunan çok sayıdaki kadın yontulardan (heykellerinden) çıkarılmıştır. Bunların bazıları İ.Ö. 25.000 tarihine dek uzanmaktadır. Taş, kemik, kil kullanılarak yapılan ve *Venus figürü* olarak adlandırılan bu küçük, kadın yontucukları bir zamanlar yerleşik toplulukların yaşadığı alanlarda bulunmuştur. Bu yontucuklar genellikle, belki de yeryüzünde insan eliyle yapılmış ilk barınakların toprak altında kalmış duvarlarının kalıntıları dibinde bulunmuştur. Maringer, duvarlardaki oyuk ya da çukurların bu yontucukları koymak için yapılmış olduğunu belirtir. Bazıları gebe gibi duran bu kadın yontucukları, İspanya, Fransa, Almanya, Avusturya, Çekoslovakya ve

¹*Homo sapiens* (gerçek anlamıyla “bilen ya da bilgili adam”) terimi, erkeğe verilen asal önem konusundaki bilimsel yakıştırmayı bir kez daha ortaya koymakta ve böyle tanımlandığında türün kadın kesimini bütünüyle yok sayma noktasına varmaktadır. Eğer bütün *homo sapiens*’ler gerçekten erkek olsaydı, o zaman tür daha ortaya çıkıp gelişmeden, kendi cinsini üretme yetisine sahip olmadığı için yok olup giderdi.

Rusya gibi geniş bir alana yayılan birbirinden uzak bölgelerdeki Gravetyen-Aurignac yerleşimlerinin hepsinde bulunmuştur. Bu yerleşimlerle yontular en az on bin yıllık bir zaman dilimine yayılmış görünmektedir.

Maringer, “O zaman söz konusu kadın yontucuklarının, Güney Fransa’dan Sibirya’daki Baykal Gölü’ne kadar uzanan geniş Avrasya topraklarında yaşamış, göçmen olmayan Aurignac mamut avcıları tarafından uygulanan ‘yüce ana’ya tapınmanın putları olma olasılığı yüksektir” der. (Bu arada Sibirya’daki Baykal Gölü bölgesinden, yaklaşık aynı dönemde Kuzey Amerika’ya göç ettiği söylenen [ve burada Amerikalı Kızılderilileri oluşturan] kavimlerin, kökeninin de bu olduğuna inanıldığını söylemek isterim.)

Alexander Marshak’ın son kitabı *Roots of Civilization*’da (Uygarlığın Kökleri) alıntı yaptığı Rus taşıl bilimci (paleontologist) Z. A. Abramova epey farklı bir yorum sunar ve yontmataş çağı dininde “Kadın-Ana imgesi ... çok karmaşıktı, bu imge, eski klan toplumundaki kadınların özel imlemine ilişkin çeşitli düşünceleri kapsıyordu. Kadın ne tanrı, ne put, ne de tanrının anasıydı; o klanın anasıydı... Bu anaerik klan dönemindeki avcı kavimlerin felsefesi, kadın yontucuklarında yansıtılmıştı” diye yazar.

CİLALITAŞ ÇAĞI SABAHI

Yontmataş çağının kadın yontucuklarıyla, daha sonra cilalıtış çağında Yakın ve Ortadoğu’da Tanrıça’ya tapınan toplulukların belirışı arasındaki ilişki kesin olmamakla birlikte, birçok uzman tarafından öne sürülmüştür. Venus yontularının biçimlendirilmekle kalmayıp ocaklarda pişirildiği Çekoslovakya’daki Gravetyen Vestonice yerleşim bölgesinde özenle düzenlenmiş bir kadın mezarı bulunmuştu. Kadın yaklaşık kırk yaşlarındaydı. Yanında bazı araçlar vardı; bir mamutun küreklemikleriyle örtülmüş ve üzerine kırmızı aşiboyası serpilmişti. Dicle Irmağı’nın kuzey bükümleri üzerinde yer alan Shanidar’daki birinci cilalıtış dönemi yerleşiminde, İ.Ö. yaklaşık 9000 yıllardan kalma bir başka mezar daha bulunmuştu. Bu da gene kırmızı aşiboyalı, biraz daha genç bir kadının mezarydı.

Bu iki dönem arasındaki en önemli bağlantılardan biri, ortaya çıkışlarından yazılı kayıtların bulunduğu tarihsel döneme varıncaya kadar, cilalıtış çağı topluluklarında Tanrıça'yı simgelediği anlaşılan kadın yontucuklarıdır. Yontmataş kültürüyle cilalıtış çağında yer alan yontular, kullanılan gereçler, boyut ve en şaşırtıcısı biçim açısından birbirine çok benzemektedir. Hawkes bu iki dönem arasındaki ilişkiyi yorumlarken, yontmataş çağı kadın yontularının "... cilalıtış çağında Avrasya'da yaşayan tarım topluluklarının Ana ya da Toprak Tanrıçalarına olağanüstü benzediğini ve doğrudan doğruya onların atası olduğunu" yazar. E. O. James'de cilalıtış dönemi yontularından söz ederken bu benzerlik konusundaki düşüncelerini, "Bunların çoğu Gravetyen-yontmataş çağı ilkörneğine tıpatıp benzemektedir." diyerek belirtir. Ama bunların arasında belki de en önemli olanı, Anadolu'da Antalya yakınlarındaki Hacılar'dan altmış mil uzaklıkta ve Suriye'de (bir zamanlar Kenan Ülkesi'nin bir bölümü olan) Musa Dağı'nda, cilalıtış döneminde Tanrıça'ya tapınan bir topluluğun yaşadığı Aurignac yerleşim merkezinin bulunuşudur.

Ankara'da İngiliz Kazıbilim Kurumu'nun eski yardımcı yöneticisi olan, şimdi de Londra'daki Kazıbilim Derneği'nde ders veren James Mellaart Yakınoğu'daki birinci cilalıtış dönemi kültürlerini İ.Ö. yaklaşık 9000-7000 yılları arasına yerleştirir. O dönemde "Sanat, hayvan oymalarıyla ve yüce tanrı Ana Tanrıça yontucuklarıyla dile gelmiştir" der.

Bu cilalıtış toplulukları (cilalıtış dönemi toplulukları diye tanınmalarına yol açan) tarımsal gelişimle ilgili ilk kanıtların bulunmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu topluluklar, sonraları Kenan (Filistin [İsrail]), Lübnan ve Suriye olarak bilinen bölgelerde; Anadolu'da, Dicle'yle Fırat Irmaklarının kuzey bölümlerinde (Irak ve Suriye) görülmüştür. Bütün bu kültürlerin, en yakın kaynaktan — Anadolu'dan elde ettiği obsidiyene (yanardağ kökenli doğal cama) sahip olduğunu da belirtmekte yarar var. Van Gölü yakınlarında bulunan bu yerlerden biri, büyük olasılıkla doğrudan doğruya Rus bozkırlarından başlayıp Yakınoğu'nun içlerine kadar uzanan yol üzerindedir.

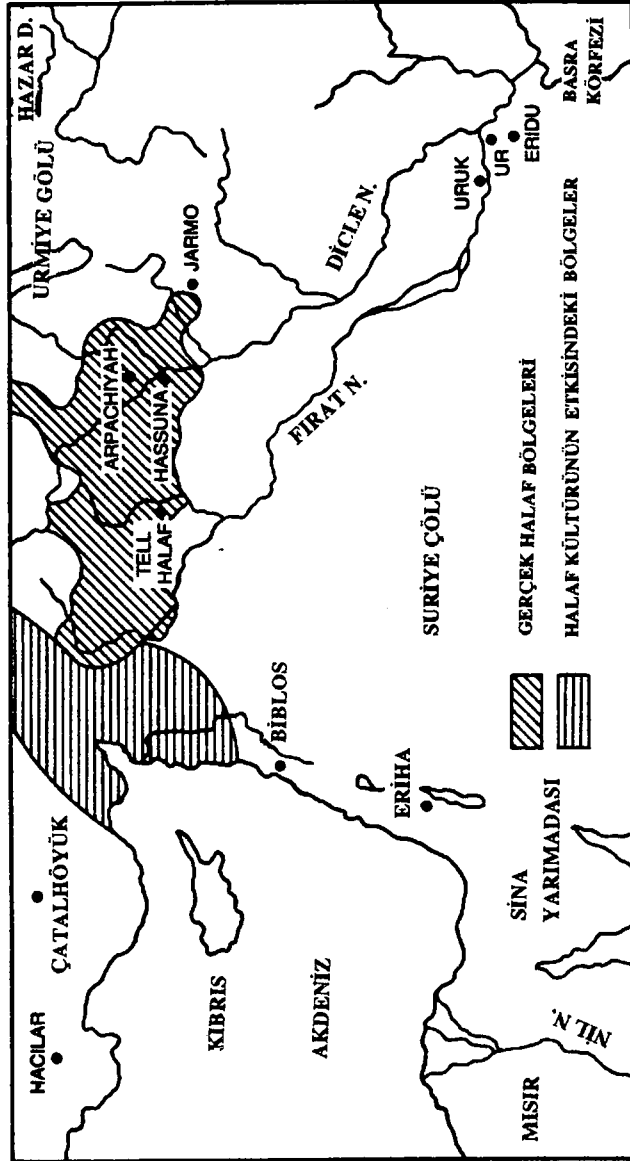
İ.Ö. yaklaşık 7000 yıllarında (Kenan'da) şimdiki adıyla Eriha kentinde insanlar sıvalı, tuğladan yapılmış, bazılarında bacalı kil pişirme

ocaklarının, hatta kapı yuvalarının bulunduğu evlerde yaşıyordu. Dikdörtgen biçimli sıvalı mezarlar çoktan yapılmaya başlanmıştı. Sybelle von Cles-Reden, Eriha'dan söz ederken "Çeşitli bulgular dinsel yaşamın etkin olduğunu göstermektedir. Ellerini göğüslerine kaldırmış, kilden kadın yontuları, sonraları Yakınoğu'ya geniş ölçüde yayılacak ana tanrıça putlarını andırmaktadır" der. Mellaart da Eriha hakkında şunları yazar: "Özenle Ana-tanrıça'nın kilden küçük örneklerini yapmışlardı."

Bir başka cilalıtış dönemi topluluğuysa, İ.Ö. yaklaşık 6800 dolaylarında Kuzey Irak'taki Jarmo'da yaşamıştı. Sami dilleri Profesörü H. W. F. Saggs, Jarmo'da "Kilden yapılmış ana tanrıça yontucuklarının yanı sıra hayvan yontucukları da vardı: bu tür yontucuklarla simgelenen ana tanrıça, cilalıtış dönemi dininde en önemli figür gibi görünmektedir" der.

Antalya'daki Aurignac yerleşiminden altmış mil kadar uzaktaki Hacılar'da İ.Ö. yaklaşık 6000 yılında insanlar yaşamaktaydı. Burada da Tanrıça yontuları bulunmuştur. Anadolu'daki Kilikya ovası, Konya yakınlarındaki Çatalhöyük kazılarında Mellaart, İ.Ö. 6500'den başlayan kırkı aşkın mezar bulmuştu. Çatalhöyük kültürel varlığını yaklaşık bin yıl sürdürmüştü. Mellaart şöyle yazar: "Yontular Çatalhöyük'de yaşamış cilalıtış çağı insanların tapındığı belli başlı tanrıları tanıtmamıza yardım etmiştir. En önemli tanrı, genç bir kadın, doğuran bir ana ve yaşlı bir hanım olarak üç yönüyle gösterilen bir Tanrıça'ydı. "Mellaart kadın mezarlarının sayısını kanıt göstererek, Çatalhöyük'te kadınların çoğunlukta olabileceğini öne sürer. Çatalhöyük'te de ölümlerin üzerine kırmızı aşiboyası serpilmişti; kırmızı aşiboyalı mezarların hemen hemen hepsi kadınlarındı. Mellaart dinin aslında tarımın ilk gelişiminde kadınların üstlendiği işlevle ilişkili olduğunu öne sürer ve "Büyük bir olasılıkla Tanrıça'ya tapınma genellikle kadınlar tarafından yönetiliyordu" diye ekler.

İ.Ö. yaklaşık 5500 dolaylarında evler, odaları bir avlu çevresine sıralanmış olarak yapılıyordu; bu biçim bugün hâlâ birçok mimar tarafından kullanılmaktadır. Bunlar Hassuna adıyla bilinen dönemi simgeleyen toplulukların, Dicle Irmağı'nın kuzey uzantıları boyunca yaşadıkları

Harita 1: Bazı Cilalitaş Çağı ve Bakırtaş Çağı yerleşimleri (i.Ö.7000-4000)

ğı bölgelerde bulunmuştu. Öbür cilalitaş topluluklarında olduğu gibi kazibilimciler burada da, çapa ve orak gibi tarım araçları, tahıl saklama kapları ve kil ocakları bulmuştu. Profesör Saggs da “Hassuna döneminin dinsel düşünceleri kilden yapılmış ana tanrıça yontucuklarında yansıtılmıştır” der.

Eski Yakın ve Ortadoğu'nun en karmaşık ve incelikli tarihöncesi kültürlerinden biri, Dicle'nin kuzey kıyıları boyunca ve Habur Irmağı'ndan batıya uzanan bölgede yer almaktaydı. Bu, Halaf kültürü olarak bilinir ve İ.Ö. 5000 dolaylarında çeşitli yerlerde ortaya çıkmıştır. Halaf yerleşimlerinde sokakları kaldırım taşı döşenmiş küçük kasabalar bulunmuştur. Halaf kültürlerini, kazibilimciler tarafından bakır-taş çağı (kalkolitik) adıyla tanımlanan evreye yerleştirecek maden, bu dönemde kullanıma girmiştir.

Saggs, toprak bir vazo üzerindeki resme bakarak “Tekerlekli araçların bulunuşu büyük olasılıkla Halaf dönemine rastlamaktadır” der. Tanrıça yontucukları bütün Halaf yerleşimlerinde bulunmuştur, ama bir Halaf kasabası olan Arpaçay'da bu yontular, tarihsel dönemde bulunduğu adla Tanrıça tapımına ilişkin simgelerle, yılanlarla, çift baltayla ve güvercinlerle bir aradadır. Arpaçay'da ince ince işlenmiş, çok renkli toprak çanak-çömleğin yanı sıra, *tholoi* adıyla bilinen yapılar da görülmüştü. Bunlar çok iyi bir mühendislik bilgisiyle kurulmuş, tonozlu tavanları olan, çapı on metreye kadar çıkabilen daire biçiminde odalardı. Bu yuvarlak yapılar uzunluğu yirmi metreyi bulan dikdörtgen biçimli geçeneklerle birleştirilmişti. Tanrıça yontucuklarından çoğu bu *tholoi*'lere yakın yerlerde bulunduğu için, bunların mezar olarak kullanıldığı düşünülebilir.

Bu Tanrıça yontuları, Fırat Irmağı'nın güney ucunda, Basra Körfezi'nden pek uzak olmayan bir yerde kurulu Ur ve Uruk kentlerinde İ.Ö. 4000 dolaylarında belirlemeye başlamıştır. Yaklaşık aynı dönemde Mısır'da da cilalitaş çağının Badariyen ve Amretiyen kültürleri ilk kez görülür. Mısır'da tarım ilk kez bu yerleşimlerde doğmuştur. Mısır'ın bu cilalitaş topluluklarında da gene Tanrıça yontucukları bulunmuştur.

Tarih, bu noktadan başlayarak, yazının bulunuşuyla, —İ.Ö. Yaklaşık 3000 yıllarında— hem Sümer'de (Güney Irak) hem de Mısır'da doğmuştur. Tanrıça tarihsel dönemlerde, Yakın ve Ortadoğu'nun bütün

bölgelerinde tanınıyordu. Yüzyıllar boyu yer alan dönüşüm, dini kuşkusuz çeşitli biçimlerde değiştirmekle birlikte, kadın tanrılara tapınma klasik Yunan ve Roma dönemlerine dek varlığını sürdürmüştür. İ.S. yaklaşık 500 yıllarında son Tanrıça tapınaklarını kapatan Roma ve Bizans'ın Hıristiyan imparatorlarına kadar bu tapınma bütünüyle bastırılmamıştı.

İNSANLARIN TANRIYI BUGÜN DÜŞÜNDÜĞÜ BİÇİMDE TANRIÇA

Bulunan kazıbilimsel nesnelere, cılalıtış ve bakırtaş çağı topluluklarında çoğu yazarın genellikle Ana Tanrıça adıyla andığı Tanrısal Anata'nın en yüce tanrı olarak ululandığını düşündürmektedir. O, yalnız insanlara can vermekle kalmıyor, aynı zamanda denetlenebilen besin kaynaklarını da sağlıyordu. C. Dawson 1928'de kamsını "İlk tarım hem kutsal bir yer hem de toplumsal ve tutumbilimsel merkezler olan, dolayısıyla gelecekteki kentlerin çekirdeğini oluşturan Ana-Tanrıça'nın türbesi çevresinde yapılmış olmalıdır" diyerek belirtiyordu.

Primitive Mythology'de (İlk Söylenceler) Joseph Campbell'dan alıntı yapan W. Schmidt eski kültürlerden "Burada kendi üstünlüklerini gösterenler kadınlardı; onlar yalnız çocuk doğuran kişiler değil aynı zamanda başlıca besin üreticileriydi. Ekip biçme olanağının bulunduğunu kavramışlar, böylece toprağı değerli kılmışlar, sonuçta da onun sahibi olmuşlardı. Dolayısıyla hem tutumbilimsel, toplumsal güç hem de saygınlık kazanmışlardı" diye söz eder. 1963'de Hawkes, "Birinci cılalıtış dönemine özgü yaşam biçimi koşullarında anaerkiyle kabile dizgesinin egemen olduğunu, toprağın genellikle kadın soyuna geçtiğini varsaymak için her türlü neden vardır" diye ekler.

İlk başta Tanrıça tek başına egemen görülmeyle birlikte, zaman içinde bilinmeyen bir noktada (coğrafyadaki yerine bağlı olarak) yanına bir oğul ya da erkek kardeş alır; bu aynı zamanda Tanrıça'nın sevgilisi ve yoldaşdır. Bu kişi ilk tarihsel dönemlerin simgeciliğiyle tanınır olmuş ve genellikle çok daha eski dönemlerdeki dişil dinin bir parçası sayılmıştır. Profesör E. O. James "Bu, şimdiki durumuyla hiç de

olanaksız görülme, ilkel anaerki toplum örgütü dizgesini yansıtsın ya da yansıtmassın, Tanrıça'nın, başlangıçta kocası ya da sevgilisi olarak yanında beliren Genç-tanrı üzerinde bir üstünlük kurmuş olmasını değiştirmes" diye yazar.

Tanrıça'yla yıllık, kutsal cinsel birleşmede erkek işleviyle simgeleyen genç işte buydu. (Bu kuttören tarihsel dönemlerden bu yana bilinmemekte, ama genellikle dinin cılalıtış döneminde de yer aldığı inanılmaktadır.) Çeşitli dillerde Damuzi, Tammuz, Attis, Adonis, Osiris ya da Baal olarak tanınan bu sevgili, gençken ölmüş ve Tanrıça'ya tapınlar arasında her yıl acı ve yaşla geçirilen bir dönemin doğmasına yol açmıştır. Bu gençle birleştirilen simgecilik ve kuttörenler erkek yoldaşı konu alan bölümde daha ayrıntılı açıklanacaktır; ama bu genç ölen yoldaşın erkek tanrı olarak belirlendiği her yerde, Tanrıça dininin bulunduğunu; birçok kültürde olağanüstü benzerlikler gösteren yas kuttörenlerini ve söylenceleri de gördüğümüzü söylememiz gerek. Tanrıça'nın oğluyla, ya da belirli bazı yerlerde oğlunu simgeleyen yakışıklı gençle ilişkisi, Mısır'da İ.Ö. 3000 yıllarında bilinmekteydi; aynı şey Babil'in son dönemlerinde ortaya çıkan Sümerlilerin yazınında, Anadolu'da ve Kenan'da görülmüş, klasik Yunan söylencesi Aphrodite ve Adonis'de, hatta Hıristiyanlık öncesinde Roma'da Kibebe ve Attis söylencesinde sürmüş ve bir olasılıkla orada ilk Hıristiyanlık simgeciliğiyle dinsel törenlerini etkilemiştir. Bu, dinin hem yereysel hem de zamandizinsel olarak kapsadığı yayılım alanları arasında bir köprü kuran en önemli yönlerinden biridir.

Ama ilk cılalıtış topluluklarının, Gravetyen-Aurignac kültürlerinin torunları olarak Avrupa'dan gelmiş olabileceği gibi, çok daha kuzeyde yaşayan insanlar da sonradan dalga dalga Yakındoğu'ya inmiş olabilir. Bunların (İ.Ö. yaklaşık 15.000-8000 yıllarındaki) ortataş çağında (Mezolitik) yaşayan kuzey Avrupalı Maglemosyen ve Kunda kültürü topluluklarının torunları olduğunu öne süren bazı varsayımlar da vardır. İleride daha ayrıntılı olarak açıklayacağım üzere, bunların gelip bölgeye yayılışı Tanrıça topluluklarınıninki gibi yavaş yavaş olmamış, tersine Tanrıça topluluklarının bölge bölge ele geçirilmesiyle sonuçlanan bir dizi saldırı ve akınla gerçekleşmiştir.

Genellikle Hint-Avrupa ailesi adıyla bilinen bu kuzeyli saldırganlar, kendi dinlerini yani genç savaşçı tanrı ya da yüce baba tanrı tapımını da birlikte getirmişlerdi. Bu toplulukların gelişinin İ.Ö. 2400 dolaylarında gerçekleştiği tarihsel ve kazibilimsel olarak kanıtlanmıştır, ama bazı akınlar bu tarihten çok daha önce de yapılmış olabilir. Kuzeyli akıncıların doğası, dinleri ve bu dinlerin Tanrıça'ya tapınan topluluklar üzerindeki etkisi, Dördüncü ve Beşinci bölümlerde çok daha ayrıntılı olarak ele alınıp tartışılacaktır. Ama saldırılardan sonra ortaya çıkan kalıp, kentten kente bazen birinin bazen ötekinin güçlü olduğu görülen iki tanrıbilimin, birbirinin içinde erimiş karışımıydı. Saldırganlar daha çok toprak kazanıp, sonraki iki yüz yıl boyunca gücünü arttırmayı sürdürdükçe, bu bileşik din genellikle kadın tanrılarla erkek tanrıları birbirinin eşiti olarak değil, erkeği üstün koca ya da hatta Tanrıça'nın canına kıyan kişi olarak yan yana koymuştur. Gene de utku kazananların eski tapımı küçümseyip yok etme çabalarına karşın, söylenceler, yontular ve belgesel kayıtlar Tanrıça'nın varlığının ve dine ilişkin geleneklerle kuttörenlerin sürdürdüğünü gözler önüne sermektedir.

Gerçi yazılı dilin, dünyada şimdiye kadar bulunmuş en eski örnekleri, ilk kez İ.Ö. 3000 yıllarından biraz önce, Sümer'deki Ereş'de Cennet'in Ecesi tapınağında ortaya çıkmıştı, ama yazı o zamanlar aslında tapınağın hesaplarını tutmak için kullanılıyor olmalıydı. Kuzeyden gelen topluluklar *cuneiform* (ıslak kile basılmış küçük çivi imleri) olarak bilinen bu yazı biçimini benimseyip kendi edebiyatlarında ve kayıtlarında kullanmaya başladılar. Profesör Chiera bunu "Eldeki bütün yazının İ.Ö. 2000 yıllarından bir iki yüzyıl sonra kılışal olarak yazıyla kayda geçirildiğini görmek epey şaşırtıcıdır" diyerek yorumlar. Yazılı dilin bu tarihten önce söylencelerle masallarda araç olarak hiç mi görülmediği ya da bulunan tabletlerin bir zamanlar yok edilip sonra yeniden mi yazıldığı akla gelen yanıtız kalmış bir sorudur. Ama ne yazık ki bu, kuzeylilerin akımlarıyla utkularının başlangıcından sonra kayda geçirilen yazına güvenmekten başka seçeneğimiz olmadığını gösterir. Gene de Tanrıça'nın belirli bölgelerde en yüce tanrı olarak yaşam bulup kalımını sürdürmesi, gelenekler, kuttörenler, yakarılar, söylencelerin simgeciliğinin yanı sıra tapınak alanlarıyla yontulardan elde edilen kanıtlar, bize o zamanlarda bile Tanrıça tapımının olduğu konu-

sunda birçok bilgi vermektedir. Bu bilgiler ayrıca dinin yapısını, ilk tarihsel ve cilâlıtaş dönemlerindeki biçimiyle daha iyi anlamamız için, sonraki iki bin yılı kapsayan geçiş döneminin ilerleyişine bakarak geçmişten anlam çıkarmamıza izin verir.

Daha önce de belirttiğim gibi, kadın tanrılara tapınma çoğunlukla eski kültürlerdeki dinsel inanç kalıplarıyla ilgili incelemelere salt önemsiz bir ek olarak sokulmuş, çoğu yazarlar da eril tanrıların önem kazandığı dönemleri tartışmayı yeğlemiştir. Birçok kitapta Tanrıça'dan gelişigüzel söz eden bölüm, O'nun yerini almış erkek tanrılarla ilgili upuzun bölümün önüne yerleştirilivermiştir. En aldaticı olansa, kadın tanrının ululanmasını apayrı, önemsiz, alışılmadık ya da olağandışı bir olay gibi gösteren belirsiz çıkarımlardır. Kitapların çoğu coğrafyadaki özgül bir bölgeyi ele aldığı için, bu bir bakıma Tanrıça'nın yöreye özgü birtakım özgül ad ya da adlarla tanımlanmasının ve bütün içinde yer alan ilişkilerin hiç sözü edilmeden bırakılmasının sonucudur.

Bununla birlikte, dikkatli bir incelemeyle farklı bölgelerde kullanılan adların çoğunun, yalnız Büyük Tanrıça'ya verilen sanlar, yani Cennet'in Ecesi, Yükseklerin Hanımı, Göksel Yönetici, Evrenin Hanımı, Göklerin Egemen Ecesi, Kutsal Kurul'un Dişi Aslanı ya da salt Aziz Tanrıça gibi niteliler olduğu apaçık ortaya çıkar. Bunlara genellikle, adı daha da özgülleştiren, kentin ya da kasabanın adı eklenirdi. Bununla birlikte karşımıza akıl karıştıracak denli çok sayıda tanrı çıkmaz; tersine farklı dil ve lehçelerden kaynaklanan ama kadın tanrıya verilmiş birbirinin aynısı çeşitli sanlarla karşılaşırız. Duruma bir kez bu geniş ve bütünü gören bakış açısıyla bakınca, Yakın ve Ortadoğu'da kadın tanrının —bugün insanların tanrıyı düşündüğü biçimde— Tanrıça olarak saygı gördüğü açıkça ortaya çıkar.

Strong ve Garstang'ın 1913'de yazdığı *Syrian Goddess* (Suriyeli Tanrıça) adlı kitapta bu ilişkilerin bazıları açıklanmıştır. "Babililerle kuzeyli Samiler arasında O, İştâr'dı; İncil'in Ashtoreth'i, Fenike'nin Astarte'siydi. Suriye'de Adı Athar'dı, Kilikya'daysa Ate (Atheh) biçimini almıştı".

Robert Graves'in İ.S. ikinci yüzyılda Romalı yazar Apuleius tarafından yazılan *The Golden Ass* (Altın Eşek) adlı yapıtının çevirisinde, Tanrıça'nın kendisi ortaya çıkıp açıklar:

Ben Doğa'yım, Evrensel Ana, tüm öğelerin hanımı, zamanın başlangıcındaki çocuk, tinsel her şeyin tek egemeni, hem ölümlerin hem de ölümsüzlerin ecesi, bütün tanrılarla tanrıçaların tek belirimiyim. Bir baş eğişimle, Göğlerin parlak yüksekliklerini, sağlık saçan deniz esintilerini, altımızdaki dünyanın yas dolu sessizliklerini yönetirim. Gerçi insanlar farklı görüntülerime tapınır, sayısız adla tanınırım ve övüldüğüm kuttörenler birbirinden farklıdır, ama tüm dünya da ululanan hep ben olurum.

İlk Frigyalılar bana Pessinuntica, Tanrıların Anası derdi; kendi topraklarından fıskuran Atinalılar bana Kekropeia Artemis'i adım vermişti; Kıbrıslılara göre Paphoslu Aphrodite, Giritli okçulara göre Diktynnayım; üç-dilli Sicilyalılara göre Styks Irmağı'nın Proserpina'sıyım; Eleusisliler için eski zamanların Tahıl Anasıyım. Kimi beni Juno diye bilir, kimi Savaşçı Bellona diye tanır; bazıları Hekate, bazıları Rhamnubia olarak tanır, ama topraklarında sabah güneşinin her yerden önce parladığı hem Aithiopia soyu (yüzü yanıklar) hem de eski bilgiler konusunda herkesten üstün olan ve tanrılığımı yakışan törenlerle bana tapınan Mısırlılar bana asıl adıyla Ece İsis diye seslenir.

Tuhaf bir rastlantıyla İsis, Mısırlı Tanrıça Au Set'in Yunanca'ya uyarlanmış biçimiydi.

Yontular, sanlar, yılan, inek, güvercin ve çift balta gibi simgeler, ölüp giden ve her yıl yası tutulan oğul/sevgili ilişkisi, hadım din görevlileri, yıllık kutsal cinsel birleşmeyle tapınağın cinsel gelenekleri arasındaki benzerliklerin her biri, Sümerlilerin ilk kayıtlarından başlayıp klasik Yunan ve Roma dönemine dek uzanan, zaman ve uzam açısından birbirine uzak bölgelerdeki kadın tanrı tapımları arasındaki üst üste binen ve temel oluşturan ilişkileri gözler önüne serer.

Eski dünyanın birçok bölgesinde kadın tanrıların ululanıp yüceltilmesi aynı izleğin çeşitlemeleri, insan uygarlığının en eski dönemlerinde ortaya çıkan aynı tanrıbilimsel temel inançların birbirinden pek az farklılık gösteren uyarlamalarıydı. (Yukarı yontmataş çağından kalan kaynaklara bakılırsa) ya yirmi beş bin ya da yedi bin yıllık bir dönem boyunca, ulusal sınırları, aradaki geniş denizleri aşarak kilometrelerce alana yayılan topraklarda, Tanrıça'ya gösterilen olağanüstü saygının yoğunluğuyla imlemine kavramak çok güçtür. Ama bir zamanlar inanılan bu dinin yaygın gücüyle etkisini tam olarak anlamaya çalışmak bile son derece önemlidir.

Ozan ve söylenbilimci Robert Graves'e göre, "Günümüze kalan nesnelere söylencelere bakarak yargılsak, bütün cilahtaş Avrupa'sı Suriye ve Libya'da da tanınan çok-sanlı Ana Tanrıça'ya dayalı son derece benzeşik bir dinsel düşünce dizgesine sahipti diyebiliriz... Büyük Tanrıça ölümsüz, değişmez, her şeye kadir sayılırdı; babalık kavramı henüz dinsel düşüncelerle gizlenmişti."

Graves'in ele aldığı dinin çok benzeri, bugün Irak, İran, Hindistan, Suudi Arabistan, Lübnan, Ürdün, İsrail (Filistin), Mısır, Sina, Libya, Suriye, Türkiye, Yunanistan ve İtalya adı verilen yerlerin ve Girit, Kıbrıs, Malta, Sicilya ve Sardunya gibi büyük adaların kültürlerinde çok daha eskiden vardı. İ.Ö. yaklaşık 3000 yıllarında başlayan Avrupa cilahtaş döneminde aynı tapımın örnekleri bulunuyordu. Tuatha de Danaanlar (İrlanda'nın eski halkı) kökenlerini, İrlanda'ya yanlarında getirdikleri Tanrıça'ya kadar uzatır; bu da Roma kültürünün İrlanda'ya gelişinden çok öncedir. Bugün İrlanda, İskoçya, Galler Ülkesi ve Britanya'daki nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan Keltler'e Romalılar Galyalılar derdi. İ.Ö. ikinci yüzyılda Anadolu'daki Pessinus'a (Balıhisar) Tanrıça Kibele için düzenlenen kutsal şenliklere din görevlileri gönderdikleri bilinmektedir. Ayrıca, Carnak'da bulunan oymalar ve Fransa'daki Chartres'le St. Michel Dağı'nda yer alan Galya mezarları, buraların bir zamanlar Büyük Tanrıça yerleşimleri olduğunu düşündürmektedir.

"HİNDİSTAN'DAN AKDENİZ'E KADIN EN YÜCE EGEMENDİ"

Büyük Tanrıça'nın toplumsal konumuyla kökeni çeşitli eski tapım incelemelerinde ele alınıp tartışılmıştır. Bu bilim adamlarının çoğunun ilgi odağını oğul/sevgili ve dişil dinden erile geçiş konuları oluşturuyordu, ama yazılanların her biri Tanrıça'nın en yüce tanrı olduğunu açıkça göstermektedir.

1962'de James Mellaart *Earliest Civilization of the Near East* (Yakındoğu'nun İlk Uygarlıkları) adlı yapıtında İ.Ö. 9000-7000 yıllarındaki kültürleri anlatır. Daha önce de söylediğim gibi, o zamanlar "Satanın ilk ortaya çıkışı hayvan oymalarında ve en yüce tanrı, Ana Tan-

riça yontucukları biçiminde olmuştur” diye yazar. Yedi bininci yılda Çatalhöyük’te “En büyük tanrı Tanrıça’ydı...” der. İ.Ö. 5800 dolaylarında yaşayan bir cilahtaş çağı topluluğunun eski Hacılar yerleşimini anlatırken “Yontucukların Tanrıça’yı tanımladığına, erkeğince yalnız çocuk ya da sevgili olarak ikincil işlevde görüldüğüne” dikkat çeker.

Hacılar’dan çıkarılan bir Tanrıça yontusu şimdi Mellaart’ın Hacılar ve Çatalhöyük’te gerçekleştirdiği kazılarda bulunan birçok parçayla birlikte, Ankara’daki bir müzede durmaktadır; bu parçaların eskil yapısı müzenin çağdaş mimarisi ve bezemiyle garip bir biçimde çelişmektedir. Sözüünü ettiğimiz Tanrıça yontusu, O’nu sevişirken göstermektedir, ama erkeğin bulunduğu bölüm kırılmış; yalnız belinin ve kalçalarının küçük bir bölümüyle bir bacağı kalmıştır. Bunun kucaklanmış bir çocuk olma olasılığı vardır ama daha çok, sekiz bin yıl kadar önce, kadim tanrının oğul/sevgilisini tanımlamak amacıyla yapılmış bir delikanlıya benzemektedir.

Almanya’da İran Üzerinde Araştırmalar Kurumu Yöneticisi Dr. Walter Hinz, 1973’de yayımlanan *The Lost World of Elam* (Yitik Elam Dünyası) adlı yapıtında Yakın ve Ortadoğu’daki Tanrıça tapımını irdelemiştir. Elam devleti Sümer’in hemen doğusunda yer alıyordu; bu iki kültür ilk tarihsel dönemlerde sıkı bir ilişki içindeydi. Dr. Hinz “Bu dünyadaki en yüksek yer Tanrıça’nındı — bu da Elam’ın en belirgin tutumudur... O, Elamlılar için “tanrıların ulu anasıydı.” Üstünlük ve önceliğin, bütün öbür Elamlı tanrılardan yukarıda ve tek başına duran Tanrıça’ya verilmesi, bu dine inananların anaerkil yaklaşımını göstermektedir” der.

Dr. Hinz Tanrıça’nın Elam Topraklarında çeşitli merkezlerde tanındığını anlatır ve sonra “Üçüncü bin yılda bu ‘tanrıların ulu anası’, Elam panteonunun başında karşı gelmez yönetimini sürdürmüş ama ikinci bin yılda bir değişiklik olmuştur. Tıpkı yüz yıllık Elam anaerkilliğinin, erkeklerin konumunun yavaş yavaş yükselişi karşısında boyun eğişi gibi, tanrılar arasında da bunun karşılığı bir düzenleme yer almıştır... Üçüncü bin yılda (Humban, Tanrıça’nın yoldaşı) hâlâ üçüncü sıradaydı ama ikinci bin yılın ortalarından başlayarak panteonun başına geçti” diye yazar.

1894’de birtakım kestirimlerde bulunduğu *Religion of the Semites* (Samilerin Dili) adlı yapıtında Robertson Smith, hem Arap hem de İbrani halklarını içinde barındıran Samiler arasında kadın tanrıya öncelik ve üstünlük tanındığını açıklar, Sami dininde ata tapımıyla kadın akrabalığı dizgesinin yan yana gelişinin dolaysız bir sonucu olarak kadim tanrıların yüceltildiğini öne sürer. O zamanlar şunları yazmıştır:

Ailenin tarihi konusunda yapılan son araştırmalar, izleri Samilerin yaşadığı bütün bölgelerde bulunan tanrıya ona tapınanlar arasındaki bedensel akrabalığın, aslında babalık olarak düşünülmediğini göstermiştir. Bütün öbür eski insanlarda olduğu gibi, Samilerde de asıl akrabalık bağına oluşturan babanın değil, ananın kanydı; toplumun bu aşamasında eğer kavim tanrısı soy atası olarak düşünülürse, o zaman tapım nesnesinin de tanrı değil, tanrıça olması gerekir.

Profesör Henri Frankfort 1948’de yayımlanan *Kinship and the Gods* (Tanrıların Akrabalığı) adlı yapıtında, “Mezopotamya’da tanrıça en yüce varlıktı” der ve “Çünkü tüm yaşamın kaynağı kadın sayılıyordu. Dolayısıyla tanrı da onun soyundan geliyor, oğlu olarak tanımlanıyordu. Kutsal evlilik törenlerinde, tanrıça önceliği baştan sona elinde tutuyordu. Evrende her şeyin kargaşa içinde olduğu durumda bile kadın Tiamat önder, Apsu’ysa onun erkek tamamlayıcısıydı” diye sürdürür.

Sir James Frazer 1907’de yayımlanan on iki ciltlik eski ve “ilkel” dinlerle ilgili büyük araştırmasında Mısırlı Tanrıça İsis’den (Au Set) ve onun erkek kardeşi/kocasını Osiris’den (Au Sar) söz eder. *Altın Dal* adlı yapıtına ek olarak, *Attis, Adonis and Osiris* adlı ayrı bir kitap daha yayımlamıştır; bu başlık *Altın Dal*’ın bazı bölümlerinde yeniden kullanılmıştır. Her iki yapıtında da, Mısır söylencesine göre söz konusu ikili arasında İsis’in daha güçlü bir tanrı olduğunu öne sürer. Frazer bunu “ana-akrabalığı” olarak tanımladığı, Mısır’da uygulanan mal ve soy dizgesine bağlar. Tanrıça’nın genç sevgilisinden “doğanın söylesel olarak kişileştirilmesi” diyerek söz eder ve bu kişinin en yüce kadın tanrıya cinsel açıdan birleştirilmesinin gerekli olduğunu söyler. “Delikanlının dindeki konumu ve toplumsal durumu hakkındaysa” şu

yorumu yapar ve “Her durumda (Attis, Adonis ve Osiris’in durumunda) başlarda tanrıçanın, tanrıdan çok daha güçlü ve önemli bir kişi olduğu görülmektedir” der.

H. J. Rose 1928’de yazdığı *Handbook of Greek Mythology*’de (Yunan Söylenceleri El Kitabı’nda) kutsal cinsel birleşimde erkeğin işlevini tartışır ve onu “tanrıçanın ikincil konumdaki erkek arkadaşı” olarak tanımlar; düşüncelerini “Şu ana kadar tanrıçayı evli olarak değil, kendisinden çok aşağı olan biriyle az-çok geçici ilişkiler içinde gösteren söylenceleri ele aldık; bu tutum aslında eş değil ana olan ve sevgililerinin kendisine oranla değersiz sayıldığı doğu tanrıçalarının ayırıcı niteliğidir” diyerek sürdürür.

Tanrıça’yla O’nun oğul-sevgilisi arasındaki ilişkinin tanımı, Profesör E. O. James’in 1960’da yayımlanan *The Ancient Gods* (Eski Tanrılar) adlı yapıtında ele alınmıştır. James, Tanrıça’nın yüceliğini şöyle açıklar:

Sevgilisinin iyileşip dirilmesinden Tanrıça sorumluydu; doğanın yenilenmesi de onun canlanmasına bağlıydı. Dolayısıyla son çözümlemede, genç tanrı Tanrıça’nın temsilcisi olarak bu süreçte bir araç olarak görülmekle birlikte, en büyük yaşam ve yenilenme kaynağı Damuzi-Tammuz değil, İnanna-İştâr’dı... Ama çiftçilikle evcilleştirmenin kurumlaşmasıyla birlikte üretme sürecinde erkeğin işlevi daha belirgin ve önemli oldu; Ana Tanrıça eşine babalık işlevini ancak o zaman verdi; oysa örneğin Mezopotamya’da erkek, Tanrıça’nın genç oğul/sevgilisi ya da uşağıydı. Aslında o, genellikle evlenmemiş bir tanrıça olarak, Hindistan’dan Akdeniz’e en yüce tek egemendi.

Oxford Üniversitesi’nde seçkin bilim adamı ve ünlü bir kazıbilimci olan, Girit adasındaki Knossos saray yapıları topluluğunun yerini belirleyen, kazılarla ortaya çıkaran hatta bir bölümünü yeniden kuran Arthur Evans 1936’da şu yorumu yapmıştı: “Her ne kadar eril öge, Minos Uygarlığı’nın yükselme döneminde kendini kanıtladıysa da, din hâlâ toplumsal gelişimin eski anaerik aşamasını yansıtmayı sürdürüyordu. En yüce varlık kesinlikle Tanrıça’ydı...”

Evans, Girit’teki Minos’la alım-satım yapan ve sömürge kurma açısından yakın bir ilişki içinde bulunan Anadolu’yu irdelerken, “Ana-

dolu’nun büyük bir bölümünde gene duruma göre yanında eril-uydusu yani kocası, sevgilisi ya da çocuğu bulunan aynı ulu ananın tapıncını görürüz” diye yazar. On dokuzuncu yüzyıl sonlarında yaşamış bir başka Oxfordlu araştırmacı L. R. Farnell’de Girit hakkında 1896 yıllarında yazmıştır. *The Cults of the Greek States* (Yunan Devletlerinin Tapınçları) adlı kitap dizisinde şu yorumu yapmıştır: “Şu ana kadar elde ettiğimiz kanıtlara bakarak, uygar Girit’teki en eski dinin genellikle ulu Tanrıça’ya bağlı olduğunu, erkek tanrınınsa, Tanrıça tapıncında her zaman kaçınılmaz bir durum olan ikincil konumda kalıp, hep geride bırakıldığını kesin olarak söyleyebiliriz.”

Önceden, tanrıçanın soy atası olarak ululandığını öne süren Robertson Smith de Arabistan’daki Tanrıça’nın konumundan söz eder. O zamanki güç aktarımını tanımlar: “Arap dininde Tanrıça ve Tanrı bir çift oluşturuyor, Tanrıça mutlak güç sahibi, tanrıysa onun oğlu, daha önemsiz bir varlık sayılıyordu. Sonradan Tanrıça’nın taşıdığı niteliklerin tanrıya yakıştırılması, dolayısıyla kadının erkekten daha aşağı bir konuma getirilmesiyle, yavaş yavaş gerçekleşen bir değişiklik oldu.”

Smith daha sonra ortaya çıkan ataerik dinde, Tanrıça’nın hâlâ tanındığını belirtir ve Tanrıça tapımının, kökeni “ana-akrabalık döneminde” yatan “tapınçlarla” bağlantılı olduğunu öne sürer. Sonra da değişikliğin yer aldığı zamanı irdeler:

...akrabalık yasasındaki değişiklik, anayı aile içindeki eski üstün konumundan yoksun bırakmış ve yetkisiyle saygınlığının büyük bir bölümünü babaya aktarmıştı... kadınlar eşlerini kendi istekleriyle seçme hakkını yitirmiş, karı kocanın egemenliğine boyun eğerek duruma getirilmişti... ayrıca çocukları, kalıt ve kan bağına ilişkin bütün işlerde ananın değil baba soyunun üyeleri olmuştu. Din, bu gelişime bağlı olarak ortaya çıkan toplum törelerinin yeni yasalarına ayak uydurdukça, bağımsız kutsal ana da kaçınılmaz olarak erkek tanrının, ikinci konumdaki eşi olmuştu... tanrıçanın üstünlüğü bu biçimde zayıflatılmayacak kadar sağlam kurulmuşsa, o zaman, İştâr’ın erkek Athar’a dönüştürüldüğü Güney Arabistan’da olduğu gibi, cinsiyetini değiştiriyordu.

Özetlersek, Smith erkek akrabalarının kabul edilmesiyle kadının toplumda ikincil bir yere oturtulduğunu, dindeki önemli konumunsa

tanrıçanın elinden alınıp tanrıya verildiğini düşünmektedir. Gerçi Smith bu değişikliği epey doğal bir biçimde gerçekleştirmiş gibi göstermektedir, ama daha önce söylediğim ve ilerde ayrıntılı olarak üzerinde duracağım üzere, bu geçiş aslında Yakın ve Ortadoğu'nun her yerinde sürdürülmüş şiddetli saldırılar, acımasız kıyımlar ve toprak savaşlarıyla başarılmıştır.

Bunları ve konu hakkında yazılmış sayısız incelemeyi okuduktan sonra içimde, eski dişil dinlerin varlığına; eski tanrıbilimsel dizgelerde kadınların en önemli ve en yüce kutsal varlık olarak tanrılaştırılıp yüceltildiğine ilişkin hiçbir kuşku kalmadı. Kitabın geri kalan bölümünde, benzerlikleri ve yerel farklılıklarıyla bir zamanlar eski dünyanın her yerine yayılmış olan bu din anlatılacaktır. Kitap özgül adlara ve yörelere göre yeniden bölümlere ayrılacaktır çünkü eldeki gereçler en iyi bu biçimde anlaşılabilir; ama dinin bir kültürde bilinip uygulanan biçimleriyle kuttörenlerinin çeşitli benzer yönlerini bir başka kültürde görüp kavramadığımız da pek az olmuştur. Bu dinin eril dinlerden binlerce yıl kadar önce geldiği açıktır. Ama bu bilgi merakımı gidermemiş, tersine kamçulamıştır. Kutsal Ana-atanın ululandığı toplumlarda gerçekten yaşamış kadınların toplumsal konumuyla durumu ilişkili sayısız soru bana çok daha anlamlı gelmektedir.

3

KADINLARIN TANRILAŞTIRILDIĞI YERDE KADINLAR

EN zor — belki de direngenliğiyle bu kitabın yaratılmasına neden olan soru şudur: Kadın tanrı tapımını, Tanrıça'nın yüceltildiği kültürlerde yaşayan kadınların konumu üzerinde ne gibi etkileri olmuştur? Hinz, Evans, Langdon ve bütün öbürleri Tanrıça'ya tapınan eski topluluklardan, anaerkil olarak söz etmiştir. Bu aslında tam olarak neyi belirtmektedir?

Burada tahteravalli uslamlamasına girmek, yani Tanrıça'ya tapıyorlar, bu nedenle de kadınlar yüksek bir konumda bulunuyordu, ya da kadınların toplumsal konumu yüksek olduğu için Tanrıça'ya tapılıyor demek kolaydır; eğer bugünkü eril tanrılara tapınan toplumların tutumlarına bakarak bir yargıya varırsak, bu iki etmen arasında sıkı bir ilişki olduğunu da söyleyebiliriz. Ama neden ve sonuçları karışmış gibi görünse de, ya da aynı anda yer alan olaylar aynı doğrultudaymış gibi algılansa da, bu konuyla ilgili çeşitli görüşler enine boyuna irdelenmelidir. Yapmak istediğimiz, dişil dinle kadınların konumu arasındaki ilişkiyi olabildiğince kapsamlı bir biçimde irdeleyip, anlamaktır.

1923'de Almanya'da yazılan *The Dominant Sex* (Başat Cins) adlı yapıtta M. ve M. Vaerting, tanrının cinsiyetinin, gücü elinde tutan kişilerce belirlendiğini öne sürmüştür:

Kendi genel tutumunu yaygınlaştırma gücünü elinde tutan işbaşındaki cins, özgül düşünüş yapısını da genelleştirme eğilimindedir. İkincil cinsin yönelimleri buna uygun değilse, o zaman bu eğilimlerin, egemen cinsin karşı konulmazlığıyla orantılı olarak çok daha güçlü bir biçimde bastırılması olasıdır.

Sonuçsa, eril tanrıların egemenliğinin genellikle erkeklerin üstünlüğü, dişil tanrıların egemenliğinin de kadınların üstünlüğüyle birleştirilmesidir.

Sir James Frazer, başlangıçta kadınların toplumsal konumu yüksek olduğu için, kadın tanrıların ululanıp saygı gördüğüne inanıyordu. Frazer, kadınların toplumsal ve siyasal açıdan erkeklerden üstün olduğuna inanılan Mikronezya'daki Pelew kabilesinden söz ediyordu. "Adalı Pelew kabilesinde tanrıçaların, tanrılardan üstün tutulmasını, kuşkusuz toplum dizgesinde insanların kadımlara büyük önem vermesiyle açıklamak yerinde olur" diye yazmıştır.

Robertson Smith en yüce tanrının cinsiyet seçimini, aile içinde erkeğin ya da kadının egemen oluşuna bağlamaktadır. Akralılık dizgesinin sonucu olarak, en yüce tanrının cinsel kimliğini, ailenin başının cinsel kimliğinin belirlediğini öne sürer.

Bunların her biri tanrının cinsiyetinin —Tanrıça'nın durumunda, kadının aile ve toplum içindeki yüksek konumunun— bir cinsin öbür cins üzerinde önceden kurduğu üstünlükle belirlendiğini öne süren kurama örnektir. Bu kuramların yanı sıra, kadını *erkeğin* tapınma nesnesine dönüştürdüğü düşünülen çocuk yapma yetisinin büyüünden kaynaklanan korku, yani kadının —erkekler tarafından— doğurganlık simgesi olarak tanrılaştırılması konusunda yığınla şiirimsi gereç vardır.

Biraz önce de söz ettiğim gibi, vardığı sonuçları "ilkel" yerleşik toplumlar konusunda yıllar boyu yaptığı araştırmalarına dayandıran Frazer, Tanrıça'ya en yüce varlık olarak tapınılmasına kadınların yüksek toplumsal konumunun yol açtığını öne sürer. Bu araştırmanın sonucu olarak, kadın tanrıya tapınmayı ana-akralılığı dizgesine ve ata tapımına bağlar; bunu da şöyle açıklar: "Tanrıça'nın tanrıdan üstün olduğu ve kadın atalara daha büyük bir saygıyla tapındığı yerlerde, hemen hep bir ana-akralılığı yapısı vardır." Robertson Smith de en yüce tanrının cinsel kimliğini bütün toplumlarda yürürlükte olan akralılık dizgesine bağlar.

Öne sürülen neden-sonuç ilişkileri ne olursa olsun, tarihsel dönemlerde yer alan eski dişil dinlerde kadının toplumsal konumu ve işleviyile ilgili gereçlerde sürekli görülen en önemli etmenlerden biri, bu dinin belki de gelişim kaynağı olan kadın akralılığı ve anayanlı soyla

yakın ilişkisidir. Kadınların konumu incelenirken, adın ve malların anayanlı soya geçişine yol açan bu ana ya da kadın akralılığı yapısı üzerinde dikkatle durmak gerekir.

Anayanlılık genellikle, kalıtın (mirasın) ana soyundan geçtiği, oğulların, kocaların ya da erkek kardeşlerin sanlarla mallara ancak yasal olarak sahip olan kadınla ilişkilerinin sonucunda ulaşabildiği toplum yapısı olarak tanımlanır. Anayanlı soy, kadınların güç sahibi olması ya da daha özgül anlatımıyla ailenin başı olan ananın bu konumunu toplulukta ya da devlet yönetiminde de elinde tutması olarak tanımlanan anaerkillik demek değildir. Bazı anayanlı toplumlarda ad ve mal haklarına sahip olan kadının erkek kardeşinin önemli bir işlevi vardır. Ama, anayanlı ve kadın-köylü geleneklerin, kadının toplumsal konumuyla durumunu çeşitli biçimlerde etkileyebileceği olasılığını da göz ardı edemeyiz. Evi, malları ya da sanı elde etmek için ortaya çıkan ya da kadının evlilik yoluyla edindiği akralalarıyla değil de, kendi ana-babasının evinde, köyünde yerleşip kaldığı kadın-köylü topluluklarda görüldüğü gibi, güç oyunları ile konum pazarlıkları da enine boyuna irdelenmelidir.

Cilaltaş çağı ve ilk tarihsel tarım topluluklarının tutumbilimi (ekonomisi), toplumbilimci V. Klein tarafından 1946'da ele alınıp irdelenmişti. Klein, "Eski toplumlarda belli başlı varlık kaynaklarını kadın kullanıyordu; evin sahibi, yiyecek üreticisi kadınlardı, barınak ve güvenliği de onlar sağlardı. Dolayısıyla erkek tutumbilimsel açıdan kadına bağımlıydı" diye yazmıştı.

Kadın ya da ana akralılığı geleneklerini izleyen toplumlar eskiden de vardı; bugün de dünyanın birçok bölgesinde vardır. Başlangıçta çoğu toplumun anayanlı, anaerkill hatta çokeşli (bir kadının birkaç kocayla yaşaması) olduğunu öne süren kuram, on dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında birçok kapsamlı incelemenin konusu olmuştur. Johann Bachofen, Robert Briffault ve Edward Hartland gibi bilim adamları, kuramlarını çok sayıda kanıtla destekleyerek eski anaerkillik ve çokkocalılık düşüncelerini kabul etmiş, ama bu dizgeleri evrimsel gelişimde özgül bir basamak saymışlardı. Bu bilim adamları bütün toplumların, uygarlığın en üst aşaması olarak beliren ataerkillikle tekeşliliğe dönüşmeden önce anaerkill bir evreden geçmek zorunda

olduğunu öne sürüyordu. Jacquetta Hawkes'un düşüncesine göreyse, "Bugün eski anaerkillik toplumu düzeninden söz etmek artık zamanını doldurmuştur. Gene de dünyanın birçok bölgesinde kadınların işlevinin eskiden beri toplum yapısının çeşitli kesitlerinde zayıflatılmış olduğunu gösteren kanıtlar vardır."

Anaerkillikle ilgili incelemelerin çoğu, insanbilimsel benzeşimle, klasik Yunan ve Roma edebiyatını temel alır. Bu araştırma çalışmalarının çoğu on dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında yapıldığı için söz konusu yazarlar bugün elimizde bulunan kanıtlardan yoksundu. Belirli yanlış anlamalara ya da yanlış değer yargılarına karşın, bu yazarların yerinde kestirimlerle zamanlarının çok ilerisine geçmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Bugün eski yazarların elindeki gereçlerin yanı sıra, bütün bir yüzyıl boyunca Yakın ve Ortadoğu'da yapılmış kapsamlı kazılardan çıkarılan gereçlerden de yararlanabiliyoruz. Kazıbilimsel bulguların rastlantıya bırakılmış yazgılarının —bulunamadan kalanlar, bulunanların okunamayacak kadar bozulmuş oluşu, çözümlenemeyenler, kullanılan özgün gerecin yapısı nedeniyle yok olup gidenlerin— birtakım kısıtlamalara yol açtığı doğrudur.

Uzun zaman en eski yasa derlemesi olduğuna inanılan Hammurabi'nin Babil yasalarından önce (İ.Ö. yaklaşık 1790), başkalarının da yer aldığı daha sonra bulunanlarla anlaşılmalıdır. Bunlardan birinin tarihi İ.Ö. yaklaşık 2300 yılına düşmekte, öbürleri ise İ.Ö. 2000'e ya da biraz daha sonraya uzanmaktadır. Dolayısıyla ancak kuzeyli saldırıların başlangıcından sonra yazılı biçimde beliren gereçlere güvenmek zorundayız. Ama çağa ve yere göre değişiklik gösteren eldeki kanıtlarla açıklamaları dikkatli bir biçimde inceleyerek, Tanrıça'ya tapman toplumlarında kadınların konumuna gönül gözümüzü açabiliriz. Tanrıça dini, yavaş yavaş gerilmekle birlikte, hâlâ varlığını sürdürüyordu.

ETİYOPYA VE LİBYA — "TÜM YETKE KADINDAYDI"

İsa'nın doğumundan kırk dokuz yıl önce Roma Sicilyası'ndan bir adam, Kuzey Afrika'yla Yakınoğu ülkelerinden bazılarında yaptığı yolculukları yazmış ve yolda karşılaştığı halklarla ilgili gözlemlerini

kaydetmişti. Kültürel kalıplara büyük bir merak ve ilgiyle yaklaşmıştı; kuşkusuz insanbilim ve toplumbilim konularında öncülerden biriydi. Bu adam Diodoros Sicilus, Sicilyalı Diodoros adıyla tanınıyordu. Yazılarında kadınların yüksek hatta üstün konumunun anlatıldığı birçok bölüm vardı. Onun neden kadın savaşçılar ve çevresindeki tüm ülkelerde yer alan anaerkillik hakkında bütün öbür klasik yazarlardan daha fazla bilgi verdiğini sorabiliriz. Diodoros, bu tür toplumsal dizgelerde yaşayan erkekleri küçümsemiyordu; zaten amacı da bu değildi. Aslında bu gücü kullanan kadınlara hayranlık besleyip saygı duyuyor gibiydi.

Etiyopyalı kadınların silah taşıdığını, ortak evlilikler yaptığını ve genellikle çocuklarını doğal ananın kim olduğunu karıştıracak derecede ortaklaşa yetiştirdiklerini anlatan da Diodoros'du. Tanrıça Nieth'e büyük saygı gösterilen Libya'nın bazı bölgelerinde, Amazon kadınlarıyla ilgili öyküler Roma döneminde bile varlığını sürdürüyordu. Diodoros bir Libya kavmini şöyle anlatır:

Tüm yetke her tür kamu görevini yerine getiren kadınlara verilmişti. Bizde kadınların yaptığı ev işlerine burada erkekler bakıyor ve bunları da karılarının söylediği biçimde yerine getiriyorlardı. Erkeklerin savaş hizmetlerini yüklenmelerine ya da yönetimde görev almalarına, kamu işlerinde çalışmalarına, kadınlara karşı seslerini yükseltecek gücü bulamasınlar diye izin verilmiyordu. Çocuklar doğar doğmaz, onları süt ya da yaşlarına uygun bir besinle doyurup besleyen erkeklerin eline bırakılıyordu.

Diodoros Libya'da yaşayan savaşçı kadınlardan söz ediyor ve bu kadınların başka ülkelere saldırılar düzenleyen ordular oluşturduklarını anlatıyordu. Diodoros'a göre burada en büyük tanrı olarak Tanrıça'ya saygı gösteriliyor ve Tapımı için kutsal yerler kuruluyordu. Gerçi Diodoros belirli bir ad vermemektedir ama, bu öyküler bir olasılıkla Mısır'da da bu adla ululanan ve Neith olarak bilinen Libyalı savaşçı-Tanrıça'dan söz etmektedir.

MISIR — "KOCALAR EVDE OTURUP DOKUMA YAPARKEN"

Tarihöncesi Mısır'ında, Yukarı Mısır (Güney) bölgesinde Tanrıça, akbabayla simgelenen Nekhebt olarak üstünlüğü elinde tutuyordu. Ku-

zey Çatalağzı bölgesini de içine alan Aşağı Mısır halkı yüce Tanrıçalarına kobra olarak tapıyor ve ona Ua Zit (Büyük Yılan) adını veriyordu. İ.Ö. yaklaşık 3000 yıllarından başlayarak, bir olasılıkla Nekhebt adından türetilmiş Nut, Net ya da Nit adıyla tanınan Tanrıça'nın, henüz hiçbir şey yaratılmamışken bile var olduğu söyleniyordu. Bu Tanrıça tüm varlıkları yaratmıştı. Mısır söylencesine göre, güneş tanrısı Ra'yı gökyüzüne yerleştiren de O'ydu. Mısır konulu başka kitaplar da Tanrıça'dan varlıkların yaratıcısı Hathor diye söz eder, Hathor'un yılan biçimine girdiğini anlatır.

Mısır'da Tanrıça kavramı hep canlı ve önemli kalmıştır. Hanedanlar döneminin başlamasıyla (İ.Ö. yaklaşık 3000) eril tanrıların da ortaya çıkışı Dördüncü Bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Tanrıça'nın cilalıtış çağı topluluklarında kabul edilen eski üstünlüğünü büyük olasılıkla bu durum zayıflatmıştı. Ama Tanrıça tapımının sürdüğü, buna bağlı olarak Mısırlı kadının da çeşitli açılardan bundan yararlandığı bellidir.

Diodoros, Ua Zit ve Hathor'un görünüşünü kendinde birleştiren Tanrıça İsis (Au Set'in Yunanca adı) tapımını uzun uzadıya anlatmıştır. İsis aynı zamanda, söylencelerde anası olduğu anlatılan Tanrıça Nut'la birleştirilir; tablolarda İsis, Nekhebt'in kanatlarını takmıştır. Diodoros, Mısır dinine göre İsis'in büyük otacı ve hekim, hukuk yasalarını ilk kuran ve tarımı bulan kişi olarak saygı gördüğünü anlatmıştır.

Diodoros daha sonra, bugün bize çok şaşırtıcı gelen Mısır yasalarını anlatır, bunların ulu Tanrıça'ya gösterilen saygının sonucu olduğunu açıklar. "Aslında, kraliçenin kraldan daha güçlü ve saygın kılınması, sıradan kişiler arasında kadının kocası üzerinde yetke kullanabilmesinin, evlilik anlaşmasında kocaların her konuda karılarının sözünü dinlemeyi kabul etmesinin nedenleri bunlardır" diye yazar.

Frazer, İsis'in ululanmasıyla, kadın akrabalığı gelenekleri arasındaki ilişki konusunda düşüncelerini belirtir ve "Mal ve kalıt konularında erkeklerle kıyasla kadınların kayırılmasıyla Mısır'daki eski ana-akrabalığı dizgesi, Roma dönemine kadar sürmüştür." der.

Mısır'ın, kadınların büyük bir özgürlük içinde yaşadığı, kendi yaşamlarını ve belki de kocalarınınkini de denetleyebildiği bir ülke oldu-

ğunu gösteren daha pek çok kanıt vardır. Diodoros'dan birkaç yüzyıl önce yaşayan Yunanlı Herodotos, Mısır'da "kadınların pazaryerine gittiğini, sorunları çözümlendiğini, işlerle uğraştığını, kocalarınınsa evde oturup dokuma dokuduğunu" yazar. Çağdaşı Sofokles de "Düşünüşleri ve davranışları bütünüyle Mısır'a özgüydü, çünkü erkekler evde dokuma tezgâhının başında otururken, kadınlar günlük ekmeklerini kazanmak için dışarıda çalışırdı" diye yazmıştır.

Profesör Cyrus Gordon 1953'de eski Mısır'daki yaşamı yazmıştır. Bize şunları anlatır: "Aile içinde kadınların şaşırtıcı derecede büyük önemi vardı çünkü kalıt babadan değil, anadan geçirdi... Bu dizge yalnız anayla çocuk arasındaki açık ilişkinin bilindiği, babayla çocuk arasındaki daha az belirgin ilişkinin bilinmediği tarihhöncesi çağları anımsatmaktadır."

Dr. Murray "Kadının, bir olasılıkla ekonomik bağımsızlığı nedeniyle iyi ve yüksek bir konumda bulunduğunu" düşünüyordu. S. W. Baron Mısır papirüslerinde "kendi kocalarına ve babalarına karşı bile olsa, hukuk davalarına ve bağımsız iş bağlantılarına giren kadınların görüldüğünü" yazar. Mısır piramitlerinin en eski kazıbilimcilerinden biri olan Sir William Flinders Petrie 1925'de, "Mısır'da bütün mallar kadın soyundan geçiyordu, kadın evin efendisiydi; eski öykülerde de kendisinin ve tüm çevresinin denetimini elinde tutan kişi olarak gösterilmektedir," diye yazmıştır.

Tarılbilim uzmanı ve kazıbilimci Roland de Vaux 1965'de eski Mısır'da kadınların durumunu ele almış ve "Mısır'da kadın ailenin başıydı ve bu tür bir konumun gerektirdiği tüm haklara sahipti" diye yazmıştı. Ptaħ-Hotep öğretisinde kocalar uysal olup söz dinlemeye zorlanıyordu. Bütün çağların evlilik anlaşmaları, kadınların son derece bağımsız bir toplumsal ve tutumbilimsel konuma sahip olduğunu göstermektedir. Vaerting'in incelemesinde alıntı yaptığı E. Meyer'e göre, "Mısırlular arasında kadınlar son derece özgürdü... İ.Ö. dördüncü yüzyıl gibi eski bir tarihte ataerkil evliliğin yanı sıra, kadının kocasını seçebildiği ve bir ödençe (tazminat) karşılığında boşayabildiği bir evlilik biçimi daha vardı."

Mısır gömütlerinde (mezarlarında) bulunan sevi şiirleri, gönül çelme oyunlarına girişenlerin, erkeğin karşı koyuşlarını zayıflatmak ama-

cıyla sarhoş edici içkiler içirerek onu elde etmeye çalışanların kadınlar olduğu konusunda güçlü ipuçları vermektedir. Robert Briffault önce vali, sonra da orduda başkumandan olan Mısırlı bir kadın yazardan söz eder.

Mısır'da kadınların konumu ve toplumsal yapı konusunda en aydınlatıcı ve önemli inceleme 1949'da Dr. Margaret Murray tarafından yapılmıştır. Büyük bir özen ve dikkatle Mısır'daki kral ailelerinin soy zincirini izlemiş ve sonunda, krallar düzeyinde Mısır kültürünün çoğu dönemde anayanlı olduğunu kanıtlamıştı. Murray kral ailesini incelemişti çünkü bu kişilerle ilgili kayıtlar daha çoktu. Murray'e göre tahtın asıl kalıtçıları oğullar değil, kız çocuklardı. Murray, oğulun kral ailesi ayrıcalıklarından yararlanmasına izin veren, kız kardeş-erkek kardeş evlilik geleneğinin o dönemde başladığını öne sürer. Mısırlı prenseslerin yüzyıllar boyunca aile içi evlilikler yapmasına ve uluslararası evlilik anlaşmalarının bulunmamasına, tahta çıkış konusundaki anayanlı hakkın neden olduğunu yazar. Frazer'ın erkek kardeş/koca Osiris'den çok daha önemli bir tanrı olduğunu belirttiği; Diodoros'un Mısır'daki kadınların yüksek konumunun nedeni saydığı Tanrıça İsis'in Egemen adıyla tanınmasının gerekçesi budur.

Ancak Mısır'da bile kadınlar saygın konumlarını yavaş yavaş yitiriyordu. Bu arada, Londra Üniversitesi'nde Dr. Murray'ın saygın uğraştığı Sir Flinders Petrie eski Mısır'daki kadın din görevlilerinin işlevini incelemekteydi. İlk Hanedanlardan (İ.Ö. 3000 ve sonrası) On sekizinci Hanedan'a gelene kadar (İ.Ö. 1570-1300) geçen sürede kadınların konumunun nasıl değiştiğine dikkat çekiyordu. Eldeki kayıtlara göre Hathor olarak bilinen, İsis'in özdeşi Tanrıça'ya eskiden almış bir kadın, on sekiz erkek din görevlisi hizmet ederken, Neith adıyla tanınan Tanrıça'ya yalnız kadın görevliler eşlik ediyordu. On sekizinci Hanedan dönemine doğru kadınlar artık din adamları sınıfının bir parçası olmaktan çıkmış, salt tapınak müzikçileri olarak hizmet etmeye başlamıştı. Mısır'da Hint-Avrupa etkisinin en çok duyumsandığı dönem de On sekizinci Hanedan dönemidir; bu etmen Dördüncü ve Beşinci Bö-lümelerde daha ayrıntılı ele alınacaktır. Bu arada, genellikle "kral" sözcüğünden çok daha güçlü imgeler yüklenen "firavun" sözcüğünün, as-

lında gerçek anlamı "büyük ev" olan *par-o* teriminden kaynaklandığını söylemek istiyorum. Bu sözcüğün, ailede kral olan erkeği belirtmek için kullanılması da on sekizinci Hanedan döneminde başlamıştır.

SÜMER — "ESKİDEN KADINLAR İKİ KOCA ALIRDI..."

Profesör Saggs 1962'de Sümer ve Babil'i içine alan Mezopotamya toplulukları üstüne yazmıştı. Mezopotamya adı genellikle Basra Körfezi'nden başlayıp Anadolu'ya kadar uzanan Dicle ve Fırat Irmakları arasında kalan Irak bölgesi için kullanılır. Saggs, Tanrıçaların ulanmasından Sümer'deki (Güney Irak, İ.Ö. 3000-1800) kadınların toplumsal konumuna kadar olan ilişkileri ele almış, kadınların daha sonraki çağlara kıyasla eski çağlarda daha iyi durumda olduğu, bu konunun yıllar geçtikçe yavaş yavaş gerileyip kötüleştiği sonucuna varmıştır. Profesör Saggs şunları anlatır:

Eski Sümer kent devletinde kadınların konumu kuşkusuz sonraki durumdandan çok daha yüksek ve iyiydi... Sümer topluluklarının başlangıcında kadınların, Sümer kültürünün en canlı dönemine kıyasla çok daha iyi bir konumda olduğunu gösteren ipuçları vardır; bu durum çoğunlukla eski Sümer dininde, sonradan tanrıların eşi olarak kalanlardan başka —İstar bunun dışındadır— hemen hemen silinip giden tanrıçaların çok önemli bir konumda bulunması olgusuna dayanır. Yeraltı Dünyası da başlı başına tek bir tanrıçanın yönetimindeydi; bir söylence bu tanrıçanın kendine eş bulmak için buraya gelişini anlatır; söylencelerde tanrıçalar toplantılar yaparak tanrısal kararların alınmasına katkıda bulunur. Bir zamanlar çokkocalılığın uygulandığını gösteren son derece güçlü bir anıtsurma bile vardır, çünkü Urukagina reformları kadınların birden fazla koca aldığını açıklamaktadır; bazı bilim adamları bu göndermenin, dul bir kadının yeniden evlenmesiyle ilgili olduğunu söyleyerek, bu sonuç karşısında çekimser kalmayı yeğler ama Sümer yazılarının biçimi bunu destekler görünmemektedir.

Yeraltı Dünyası Tanrıçası'nın kendisine eş almakla kalmayıp, saçlarından sürüklendiğini, tahttan uzaklaştırıldığını, sonradan gözyaşlarını öpüp kurutan, kocası olan ve yanında yönetime katılan saldırganı

Tanrı Nergal'le evlenmeyi kabul edene kadar ölümle tehdit edildiğini de bunlara ekleyebilirim.

Urukagina düzeltiminin tarihi İ.Ö. 2300 yıllarına dek uzanır. Burada şunlar yazılıdır: "Eskiden kadınlar iki koca alırdı, ama bugünün kadınları böyle yaparsa taş tutulur." Bu yüzyılda bile Hindistan'ın Dravid Tanrıça'sına tapınma bölgelerinde çokkocalılığın olduğu söylenmektedir.

İ. Ö. yaklaşık 2000 yıllarında yazılan ve bir olasılıkla eski tutumu yansıtan Sümer Eshnunna devlet yasaları küçük bir kasabada bulunmuştur. Burada yazılanlara göre, "Eğer bir erkek, karısı çocuk doğurduktan sonra karısından yüz çevirip bir başkasını alırsa, evden atılır, sahip olduğu her şey elinden alınır ve onu böylece kabul edenler de ardından gidebilir." Aynı yasalar ayrıca kocası savaştayken başka bir erkekten çocuk doğurur kadının yasal açıdan hâlâ ilk erkeğin karısı sayılacağını belirtir. Yasadışı cinsel ilişkiye verilen bir cezadan söz edilmektedir. Evlilik izninin hem anadan hem de babadan alınması zorunludur.

Naditu olarak bilinen bir küme Sümerli kadının konum ve etkinliği, 1962 de Rivkah Harris tarafından derinlemesine irdelenmiştir. Sümer yazılarını dikkatle inceleyen Harris, *naditu* kadınlarının tapınak etkinlikleri işiyle uğraştığını, kendi adlarına taşınmaz mallara sahip olabildiğini, ödünç para verdiğini ve genellikle çeşitli tutumbilimsel etkinliklere katıldığını ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda, bu dönemde yaşayan birçok kadının tuttuğu hesapları da bulmuştur. Ama Profesör Sidney Smith'in Hooke tarafından yayımlanan *Myth, Ritual and Kingship* (Söylence, Dinsel Tören ve Krallık) adlı yapıtının bir bölümünde *naditu* sözcüğünün "belki de yıkılmış, umutlarını tanrıya bağlamış kadınlar anlamına gelebileceği" yazılıdır.

Sümer ilahilerinde de kadın hep erkekten önce gelir. Gılgamış Destanı'nda Sümer cennetinin resmi yazıcısının kadın olduğu, ilk yazının da tanrıça tarafından bulunduğu söylenir. Önceden de belirttiğim gibi, *naditu* bir olasılıkla tapınağın işle ilgili hesaplarını tutan, yazı sanatını geliştiren kadın din görevlileriydi. *Naditu* kadınlarının çoğunun yaşadığı, Erech'deki Tanrıça İnanna tapınağında bulunan ilk yazı örnekle-

ri (İ.Ö. yaklaşık 3200'den başlayarak) toprak kirası olarak tapmağa yapılan ödemelerin hesaplarıdır.

Oxfordlu seçkin bir bilim adamı olan Stephen Langdon 1930'da, Sümer Cenneti'nin Ecesi İnanna'yla birleştirilen söylencelerin büyük olasılıkla "anaerkil toplum dizgesinde" yaratılmış olabileceğini yazar. Yüzyıllar sonra Babilli İhtar olarak karşımıza çıkan Tanrıça İnanna'nın işleviyle imgesindeki değişiklikler de bize bunu düşündürmektedir. Sümer söylencesinde İnanna gücünü ve her şeye yeten öfkesini, oğlu/sevgilisi Damuzi'nin Kendisine doğru dürüst saygı göstermeyi kabul etmemesi üzerine onu Ölüler Ülkesi'nin şeytanlarının eline bırakarak gösterir; on üç yüzyıl sonra, aynı öykünün yeni bir uyarlaması olan Babilli İhtar söylencesinde Tanrıça gencin kaza sonucu ölümünden üzüntüye kapılıp yas tutar.

Sümerlilerin İ.Ö. yaklaşık 2300 yıllarında yer alan Urukagina reform kayıtları asal olarak halka ve topluma yöneliktir. Bu kayıtlar, o zamanlar hızla gelenekleşen, din görevlilerinin değil de gereksinimi olanların kullanacağı düşünülen, tapınak topraklarındaki besinlerle meyve ağaçlarından söz eder. Bu tabletlerde, söz konusu reformların eskiden her şeyin nasıl yapıldığını anımsatıp yinelemesi, Eski Sümer topluluklarının çok daha ortaklaşmacı olduğunu düşündürmektedir. En ilginç olanıysa, bu reformları niteleyip sınıflandırmak için, "özgürlük" ve "anaya dönüş" olarak iki anlamda yorumlanan *amargi* sözcüğünün kullanılmasıdır.

ELAM — TÖREN YÜRÜTÜCÜSÜ YÜCE KADININ ÖNÜNDE ÇIPLAK

Dr. Walther Hinz 1973'de (Sümer'in biraz doğusunda, İ.Ö. yaklaşık 3000 yılları dolaylarında) Sümer'le yakın ilişkide olan Elam'da, Tanrıça'nın başlangıçtaki üstünlüğünün, O'nun dinine inananların "anaerkil yaklaşımlarını" gösterdiğini öne sürmüştür. Hinz, tanrıça üçüncü binyılda egemen olmakla birlikte, sonradan eşi Humban'ın yanında ikincil konuma düştüğünü, böylece Yüce Eş diye adlandırıldığını açıklar. Elam topraklarının kuzey ucundaki Susa'da erkek eşe İn Shushinak adı veriliyordu. Daha eski dönemlerde Zayıfların Babası olarak bi-

liniyor, ikinci bin yılın ortalarına doğru Tanrıların Kralı adını alıyor, İ.Ö. sekizinci yüzyıldaysa ona, Yer ve Gök Tanrılarının Koruyucusu olarak yakarılıyordu.

Elam'ın ilk dönemlerinde kadın ve erkek din görevlileri tanrılara hizmet ediyor, eski Sümer geleneklerine göre erkekler dinsel törenleri yürüten yüce kadının önüne çıplak çıkıyordu. Hinz, tıpkı Sümer'deki *naditu* kadınları gibi Elam'da da "tören yürütücüleri arasında, yaşamlarını Büyük Tanrıça'ya adayan kadınlar ya da genç kızlar tarafından özgül bir küme oluşturulmuştu" der. Bu kadınlar aslında alım, satım ve toprak kiralama işlerine bakıyordu.

Aslında İ.Ö. yaklaşık 2000 yılları sonrası Elam'la ilgili yasa belgeleri, kadınların tek mirasçı olduğunu göstermektedir. Evli bir kadın kocasıyla miras ortaklığı yapmaktan kaçınmış, mirasını kızına bırakmayı tasarlamıştı. Bir başka tabletteyse, oğulla kız çocuğun mirası eşit olarak paylaşması gerektiği belirtiliyor, kız çocuğun adı önce anılıyordu. Birkaç tablette de kocanın sahip olduğu her şeyi karısına bıraktığı; çocuklarının ancak analarına saygı gösterip bakımını üstlenirse miras alabilecekleri anlatılıyordu.

BABİL — "MALLARINA SAHİP ÇIKIP YÖNETMEK"

İ.Ö. yaklaşık 2300 yıllarında Sargon yönetimi altında yükselme dönemine geçtikten sonra Akadlar Mezopotamya'da, bölgenin kültürel ve siyasal öncüleri olarak Sümerlerin yerine geçip egemenlik kazanmışlardı. Fırat'ın orta bölgelerinde başkent Babil'i kurmuşlar, Babil İmparatorluğu olarak bilinen devleti oluşturmuşlardı. Babililerin Akad dili Orta Doğu'da uluslararası bir dil olmuştu; buna karşılık Sümer dini Babil kültürüne sokulmuş ve tıpkı tüm dünyada Roma Katolik Kilisesi kitlesinin Latinceyi kullanması gibi, burada da dinde Sümer dili geçerli olmuştu. İ.Ö. yaklaşık 1600'de Kassitler Babil'i egemenlikleri altına almıştı. Dilbilimsel kanıtlar Kassitlerin Babil ve Asur'a yavaş yavaş süzülen, Hint-Avrupalı, kuzey akıncılar tarafından yönetildiğini göstermektedir.

Öncülleri Sümerlerle kıyaslandığında Babilli kadınlar yüksek toplumsal konumlarını yitirmelerine karşın gene de belirli bazı bağımsızlık haklarını elde tutmayı sürdürüyordu — Babilli kadınların bu konumu yitirmelerinin yanında, söylencelerde kendi konumunu güvenceye alıp, durumunu iyileştirmek için Yaratıcı Tanrıça Tiamat'ı öldürdüğü söylenen Marduk gibi erkek tanrıların üstünlük kazanması da yer alıyordu. Aşağıdaki alıntı, Kassitlerin egemenliğinden önce olan ama en az İ.Ö. 2000 yılları ve sonrasında kuzeyden gelen Hint-Avrupa saldırılarından etkilenen Hammurabi yasalarını temel almaktadır. W. Bosca-
wen şunları yazar:

Babil'de kadınlara bağışlanan özgürlük, kendi mallarına sahip çıkıp yönetmelerine izin veriyordu; bu özellikle, geniş ölçüde alım satımla uğraşan tapınaktaki tören yürütücüsü kadın görevliler için geçerli bir durumdu... Bu eski Babil uygarlığının en ilginç ve kendine özgü niteliklerinden biri de, kadınların bulunduğu yüksek konumdu. Burada ana "evin tanrıçası" anlamına gelen bir imle simgelenirdi. Anaya karşı işlenen bütün suçların, anaya karşı gelip onu tanımayan cezası, topluluktan sürülmektir. Bu olgu, insanların bir zamanlar anaerkil soy yasasına sahip olduğunun açık kanıtıdır.

De Vaux'nun 1965'de yazdığına göre "Babil yasasında, baba genç geline kadının hakkı olan birtakım mallar verirdi; kocanınsa yalnız bunlardan yararlanma hakkı vardı. Bu mallar kadın dul kalır ya da kendi kusuru olmadan boşanırsa, gene onun oluyordu. Babil'de kadın mal elde edebiliyor, hukuk davalarına katılabiliyor, anlaşmalarda yanlardan biri olabiliyor ve kocasının mirasından belirli bir pay alabiliyordu."

Hammurabi zamanında kadınlar boşanma isteyebilirdi; bir Babil yasası da eğer kadın kocasının evliliköncesi borçlarından sorumlu tutulmak istemiyorsa, kocasından bunu kabul ettiğine ilişkin bir belge alması gerektiğini bildiriyordu. Evlilikte parasal sorumlulukla ilgili bu yakıştırma kadınların (Mısır'da da olduğu gibi) para ve iş ilişkilerine girdiğini hatta belki de bir zamanlar ailenin tutumbilimsel sorumluluğunu yüklediğini düşündürmektedir. Söz konusu kadınların tutumbilimsel konumunun ele alındığı ve bunun da çok hızlı bir değişim içinde olduğunu bildiren Hammurabi yasalarından yedisi, tapınaktaki tö-

ren yürütücüsü kadınlarla, onların miras bırakma haklarıyla, çocuklarına neleri bırakıp neleri bırakamayacaklarıyla ilgiliydi.

İştar “seçkin buyruklar veren görkemli ece olarak ululanıyordu. Bir yazıda İştar şöyle der: “Benim bir duruşmadaki varlığım, konuyu kavramış bir kadının varlığıdır.” Kuzey Mezopotamya’da Nemrud’da topraktan kadınların yargıç ve hükümet görevlisi olduğunu gösteren kayıtlar çıkarılmıştır; bu kayıtlar İ.Ö. sekizinci yüzyılda bile kadınların önemli ve saygın bir konumda bulunduğunu kanıtlamaktadır. Birkaç kentte, krallarla önderlere siyasi ve askeri öğütler vererek devlet işlerinde sözlerinin geçtiğini açıkça gösteren, bilici peygamberlik görevini üstlenmiş Babilli tören yürütücüsü kadınlarla ilgili öyküler bulunmuştur. Kadın yazıcılarla ilgili öyküler, bütün Babil dönemlerinde yer almaktadır; oysa bu alanda erkekler kadınlardan sayıca daha çoktur.

İkinci bin yılın sonlarına düşen Babil dönemi yasalarında, kocası, oğlu ya da kayınbiraderi tarafından görevlendirilmedikçe evli bir kadının işle uğraşmasına izin verilmiyordu. Bir kadınla iş yapmaya kalkışan biri kadının evli olduğunu bilmediğini söyleyerek kendini savunsa da, suçlu kabul edilip cezalandırılıyordu.

ANADOLU — “ESKİDEN BERİ KADINLAR TARAFINDAN YÖNETİLİYORLARDI”

Babil’in tam kuzeyinde Babil’le yakın bir siyasi ilişkisi olan; bugün Türkiye adıyla tanınan, bazen de Küçük Asya denilen Anadolu bölgesi vardı. Cıralıtaş İöneminde Anadolu’da Büyük Tanrıça ululanıyordu. Tapımı İ.Ö. 6500 yıllarındaki Çatalhöyük’te yer alan tapınaklarda başlamıştı. Anadolu’nun Çatalhöyük sonrası dönemi hakkında pek az şey bilinmektedir, ama İ.Ö. 2000 yıllarından biraz önce Anadolu Hint-Avrupa ailesinin saldırılarına uğramıştır.

Kuzeylilerin en yoğun yerleşim bölgeleri, Orta Anadolu’da ve bunun güneyinde kalan alanlardaydı. Kuzeylilerin bir bölümü Hatti adıyla bilinen bölgeyi ele geçirmişti. Böylece bu toprakların ilk sahipleriyle, sonradan gelenler Hititleri oluşturmuş oldu. Bu bölgede Hititlerin

gelişinden sonra yazılmış yazılarla edebiyatta görülen Tanrıçaların çoğu aslında eski Hatti tanrılarıydı. Varlığını sürdüren en önemli kadın tanrılarından biri Güneş Tanrıçası Arinna’ydı. Hititlerin etkisi üzerine, Tanrıçaya fırtına tanrısı olarak simgelenen bir koca verilmişti. Kuzeylilerin yönetimindeki kentlerin çoğunda, bu fırtına tanrısı egemenlik kazanmasına karşın, Arinna’da hep ikincil konumda kalmıştı. Ama ilginç olan yan, Hitit ecelerinin birkaç yazıda, Güneş Tanrıçası Hatti’yle çok yakın ilişki içinde gösterilmesidir; bu eceler Tanrıça’nın tören yürütücülüğü görevini üstlenmiştir. Bunu doğrulayacak kesin bir kanıt olmamakla birlikte, bu yazıların varlığı, bir zamanlar büyük bir gözü peklikle topraklara el koyan akıncıların, ele geçirdikleri halkın gözünde tahta çıkma konusunda daha güvenli yasal hak kazanabilmek için Hattili tören yürütücüleriyle evlendiğini düşündürmektedir.

Anadolu’nun batı kesimlerinde, anayanlı soy ve Tanrıça tapımı klasik çağlarda da varlığını sürdürmüştür. İsa’nın doğumundan kısa bir zaman önce yaşayan Strabon, evlenmemiş kadınların doğurduğu çocukların yasal ve saygın sayıldığı, doğuda Ermenistan’a dek uzanan Kuzey Anadolu kentlerini yazmıştır. Strabon’un anlattıklarına göre çocuklar, bazıları saygın ve aristokrat yurttaşlar olan analarının adını alıyordu.

Hitit akınları sırasında, Tanrıça’ya-tapınan insanların çoğunun batıya kaçmış olma olasılığı da vardır. Efes kentindeki ünlü Tanrıça tapınağı, havari Paul’un gayretli din yayma çabalarının hedefiydi (Yapılan İşler 19:27). Söylencelerle klasik yazıların “Amazonlar” tarafından kurulduğunu öne sürdüğü bu tapınak, İ.S. 380 yılına kadar bütünüyle kapatılmamıştı. Likya, Lidya ve Karya olarak bilinen bölgelerini kapsayan batı kesiminde, kadın savaşçılarla yani Amazonlarla ilgili yazıların yanı sıra, klasik Yunan ve Roma yazımında da “bütün Tanrıların Anası’nın yaygın bir biçimde ululandığını söyleyen öyküler vardır. Diodoros bu bölgede “yüce gücü ve krallık yetkesini elinde tutan” kadınların bulunduğu bir ulustan söz eder. Diodoros’un yazdıklarına göre, yasalar saptanırken, bu toprakların ecesi yün eğirme ve öbür ev işlerini erkeklere vermişti, Diodoros tahta çıkma hakkının ecenin kızında ve aile soyunun öbür kadın mirasçılarında olduğunu öne sürüyordu. Söylencelerdeki Hint-Avrupa ailesinden Yunanlı Hercules’in Lidya top-

raklarında Ece Omphale'nin köle sevgilisi olarak tutulduğu söylenir. Bu noktada, "Amazon" kadınlarıyla ilgili sayısız öykünün, aslında eski Tanrıça gömütünü savunmaya çalışan ve kuzeyden gelen ataerkil akımcıları geri püskürten kadınlarla ilgili Hint-Avrupa ailesinin Yunan öyküleri olup olamayacağını sorabiliriz. Gene *Encyclopaedia Britannica*'da "Amazon öykülerinin en akla yakın açıklaması, bunun her şeyin tersine yapıldığı, yani erkeklerin yerine kadınların savaştığı uzak bir ülkelye ilgili bildik bir öykünün çeşitlemesi olduğudur" diye yazar.

Varlıklarını batı Anadolu'da uzun zaman sürdüren ve dikkatleri üzerinde toplayan Likyalılar arasında anayanlı soyla anaerkilliğin bulunduğunu öne süren anıştırınalar hep yazılagelmiştir. Herodotos "Bir Likyalıya kim olduğunu sorun, size kendi adını, anasının adını ve anasının soyunu söyleyerek yanıt verecektir" diye yazmıştır. Şamlı Nikolas "Likyalılar analarının adını alır, malları miras yoluyla oğullara değil, kız çocuklara geçer" der. Heraclides Ponticus Likyalılardan "Eskiden beri kadınlar tarafından yönetilmişlerdir" diye söz eder.

GİRİT — "DİŞİL İLKE EGEMENDİ"

Klasik yazarların çoğu, Likyalılarla Karyalıların Girit adasıyla güçlü bağları olduğunu yazmıştır. Bazıları Likya'nın bir zamanlar bu zengin ada kültürünün sömürgesi olduğunu öne sürer. Girit'te, çeşitli cilalıtış dönemi yerleşimlerinde Tanrıça yontuları bulunmuştur, ama bunların hiçbirini anakaradakiler kadar eski değildir. Girit'teki Messara ovasında Arpaçay'daki Halaf yerleşiminde bulunanlara çok benzeyen ve *tholoi* olarak bilinen bazı yapılar ortaya çıkarılmıştır. Cilalıtış döneminden başlayıp Dor akımlarına kadar Girit, sürekli anayanlı hatta anaerkil olduğu düşünülen bir toplumdur.

Yunanistan'daki İngiliz Kazibilim Okulu'nun eski yöneticisi Sinclair Hood, *The Minoans, Crete in the Bronze Age* (Minoslular, Girit ve Bronz Çağı) adlı yapıtında şunları yazar:

Girit'te anaerkillik (ana yönetimi) olarak tanımlanan türden geleneklerin sürdürülmüş olma olasılığı büyüktür. Bu gelenekler, bir bebek doğduğunda baba-

sının kim olabileceğinin anlaşılamadığı ilkel topluluklarda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle çocuklar analarının adını alıyor, miras da ana soyuna geçiyordu. Bu tür ilkel gelenekler Batı Anadolu'da klasik çağlarda da varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla Anadolu'nun batı kıyılarında yaşayan Karyalılar arasında İ.Ö. dördüncü yüzyılda soy hâlâ ana yoluyla ilerliyordu; Karya'nın güneydoğusunda yer alan Likya'da da çocuklara analarının adı veriliyordu.

Charles Seltman, 1952'de, başlangıcı Kutsal Kitap'ın birkaç yüzyıl öncesine rastlayan çok gelişmiş Girit kültürünü ele almıştı. Seltman, Girit'te anaerkilliğin bir yaşam biçimi olduğunu belirtiyordu. Tanrıça'nın, varlıkların özü olarak belirlediği topraklarda ve çevresinde kadınların yüksek bir toplumsal konuma sahip olduğunu söylemiş, kadınların cinsel özgürlüğünü, anayanlı soyu ve "kralın" işlevini irdelemişti.

Seltman şöyle yazar: "Akdenizliler arasında, genel kural olarak toplum, soy zincirinin kadından geçtiği en yüksek düzeylerde bile, kadının çevresinde kuruluyordu. Erkek ancak resmi evlilik yoluyla *kral* ya da *kabile başkanı* olabiliyor; tahta oğlu değil, kızı geçiyor, böylece bir sonraki kabile başkanı kızının evlendiği genç oluyordu... Kuzeylilerin gelişine kadar din ve gelenekler dişil ilkenin yönetimi altındaydı."

Gustave Glotz 1925'de *The Aegean Civilization* (Ege Uygarlığı) adlı yapıtında Girit'te kadının işlevini incelemiş, dinin biçimiyle törenlerinin, başlangıçta kadınların denetimi altında olduğunu öne sürmüştü. Glotz şunları yazar:

Dinsel uygulamalara uzun süre tapınak görevlisi kadınlar başkanlık etmiştir. Kadın, tanrısal varlıkların doğal aracıydı; bunların en yücesi tanrılaştırılan kadındı. Birçok nesne, görev başındaki tapınak görevlisi kadınları simgeler... tanrının tanrıçayla ortaklık kurması gibi, erkeklerin tapınca katılımı daha sonraki gelişimdir. Erkeklerin, dinsel törenlerdeki işlevleri, kral toplantının başkanı bile olsa, hep ikincil bir işlev olmuştur. Sanki sınırı aşkıklarını başışlatmak ve güçleriyle bu eyleme kalkışmalarına yol açan kötü ruhlarla engel olmak istencesine, tanrısal hizmetlerini gerçekleştirirken, kadınların tören giysilerine bürünürlerdi... özel tapınmalar, küçük putların önünde yapılırken, herkesin katıldığı tapınmalarda tanrıçalığı bir kadın üstlenirdi. Yardımcılarından ve ina-

nanlardan tapınmalarla sunuları kabul etmek için, tanrıçanın koltuğunda onun yerini alan, kutsal bir ağacın dibinde oturan ya da bir dağın tepesinde ayakta duran, hep yüce tapınak görevlisi bir kadın olurdu.

İraklion'daki Kazıbilim Müzesi Yöneticisi Stylianos Alexiou, *Minoan Civilization*'da (Minos Uygarlığı'nda) Girit dini konulu bölümde şunları yazmıştır: “Helga Reusch'a göre, Knossos'daki su mermerinden yapılmış taht, duvardaki resimde yanında yarı aslan yarı kartal ejderhanın bulunduğu Tanrıça'yı canlandıran tapınak-görevlisi ece için tasarlanmıştı. Kral evinde bir tür kutsal sunak gibi ayrı bir yere yerleştirilen taht, tapınmaları kabul etmek için oraya sahiden bir insanın oturduğunu göstermektedir. Matz'a göre ece, saray merdivenlerinden kutsal gömütlük (mezarlık) içinde yer alan odalara indiği zaman, coşkuyla kendinden geçmiş tapınanlar yığını tanrının sahiden belirip görüldüğü kanısına kapılıyordu.

Jacquetta Hawkes 1958'de Girit'teki kadınların toplumsal konumuyla ilgili bazı sezgisel düşünceler sunmuş ve Tanrıça'nın bir erkek düşü olma olasılığı da akla gelmesine karşın “Giritli kadınlarla erkekler her yerde görkemli bir Tanrıça'nın önemsiz, kendisine yakaran bir tanrıya ecelik ettiğini görmeye alıştı; bu anlayış kuşkusuz bunu kabul eden bir toplumun birtakım tutumlarını yansıtıyor olmalıdır” demişti. Hawkes kadınların özgüveninin ve toplumdaki sağlam yerlerinin bir başka nitelik de ortaya çıktığını belirterek sözlerini şöyle sürdürür: “Bu, bütün dinsel anlatımları boşa çıkaran, her iki cinsin kışkırtıcı giysilerinde, birbirleriyle kolayca kaynaşmalarında apaçık ortaya çıkan, korkusuz ve doğal cinsel yaşamın vurgulanmasıdır — bir şeyin özü en iyi karşıtımdan anlaşılır: Müslüman kadınlar kendilerine bir ruh bile vermeyen inanç yüzünden, evlere kapatılıp, çarşafa sokulur.

Knossos'daki nesnelere duvar resimlerine, İraklion'daki Kazıbilim Müzesi'ne ve Girit'teki öbür müzelere baktığımızda, birkaç bin yıl boyunca kadın tanrıların Girit'te en kutsal varlıklar sayıldığına ve kadınların O'nun din görevlisi olduğuna kuşkuymuz kalmaz. Bu nedenle Girit kültürü belirimlerini izlemek ilginçtir, çünkü bu belirimler sonra-

dan, çok daha yakından tanıdığımız klasik Altın Çağ'dan (İ.Ö. yaklaşık 500-200 yılları) hemen hemen bin yıl kadar önce Yunanistan'da da görülmüştür.

YUNANİSTAN — “ANAYANLI KLANLARA SALDIRI”

İlişkilere, anakaradaki yerleşimlerden biri olan Miken kenti yüzünden kazıbilimcilerin Mikenliler olarak adlandırdığı kavimlerin Girit'te ve anakara Yunanistan'da kurduğu düşünülen yerleşimlerle bir anlam kazandırabiliriz. Bu yerleşim birimlerinde yaşayan söz konusu kavimlerin kökeniyle ilgili ipuçları bilim adamlarının kafasını karıştıran olasılıklar yaratmaktadır. Birçok bilim adamı Mikenlilerin Hint-Avrupa ailesinden bir küme, Akhalarla aynı kişiler, ya da kuzeyden daha eski bir kavim göçüyle gelenler olduğuna inanır. Başka bilim adamları, bunların Girit'in yerli halkı olduğunu ve İ.Ö. 1400'den kısa bir zaman önce, eski yönetimi devirdiklerini öne sürer. Bazıları bu kavmi Deniz Halkları olarak tanınan toplulukla birleştirirken, öbürleri onların Filistinli, ya da Filistinlilerin bir Miken kolu olduğunu öne sürer. Hatta Mikenlilerin, atlı savaş arabaları kullanan ve eskiden Mısır'ı birkaç yüzyıl boyunca egemenliği altına alan “çoban krallar”la” yani Hyksoslarla akraba olduğu düşüncesi de vardır. Hyksoslar'm Mısır'dan sürülüp çıkarılması, Mikenlilerin ilk ortaya çıkışlarıyla aynı zamana denk düşmektedir.

Kökenleri ne olursa olsun, Mikenlileri önemsememizin nedeni, kültürlerinin çok iyi bildiğimiz gibi, bir ölçüde Girit, bir ölçüde Yunan kültürü oluşudur. Çoğu bilim adamı Mikenlilerin Girit kültürünü, Yunanistan'a taşıdığına inanır. Mikenlilerin mal sayımı dizelgesi olan, Linner B tabletleri Knossos Sarayı'nda bulunmuştur; bunların hepsinin tarihi aynı yıllara, İ.Ö. yaklaşık 1400'e rastlamakta, hepsinde bilim adamlarının daha önce Girit'te kullanılandan farklı olduğuna inandıkları bir dil kullanılmaktadır. Tartışmalarla geçen yıllardan sonra uzmanların çoğu bu tabletlerdeki dilin Yunanca'nın eski biçimi olduğunu kabul etmiştir (gerçi Gordon bir dizi kanıt sunarak bu dilin Ugarit'te

kullanılan Kenan Ülkesi diliyle benzerlikler gösterdiğini öne sürmüştür, ama daha eski bir dilin im ve simgeleriyle yazılmış bu dil henüz tam bir kabul göreceğ ölçüde çözümlenememiştir). Eğer Mikenliler ya da öncüleri, bu tabletlerin düşündürdüğü gibi aslında Hint-Avrupa ailesinden olsaydı, Girit'e yerleşince söz konusu dili, el sanatları uygulamayı biçimlerini, giyimi, yazıyı ve adanın daha önceki dinini de hemen benimserlerdi.

Cottrell, "Miken sanatı... yazı dizgesini benimsediği Akdenizlilerin Minos¹ kültürünü yansıtmayı sürdürmüştür" diye yazar. Cambridge Üniversitesi'nden R. W. Hutchinson "Yunanlılar büyük olasılıkla ikinci bin yılın ortalarına doğru, az sayıda olmakla birlikte Girit'e zaten yerleşmişlerdi; bu Miken Yunanlıların çoğu Girit tapıncını ve dinsel geleneklerini de benimsemişti. Hatta anakarada Minos'un ya da eski Yunan-öncesinin dininden arta kalanları bulabiliriz..." diye yazar.

Atina'daki Ulusal Kazıbilim Müzesi'nde *Tarihöncesi Derlemeler Kitaplığı*'nda, müze yöneticileri "Birçok Girit özelliğinin benimsendiğini açıkça gördüğümüz Miken dininde, her şeyden çok dikkatimizi çeken, Girit doğa Tanrıçası'nın belirışidir" diye yazmıştır. Bu büyük müzede anakara Yunanistan'daki yerleşimlerde yapılan kazılardan çıkarılmış nesnelere bir araya getirilmiştir; Tanrıça'yla yardımcılarının gösterildiği —neredeyse Minos "Girit'inde" yaratılanlara tıpatıp benzeyen— sahnelerin ince bir işçilikle çizildiği mühürlerle, mühür yüzükleri bu derlemin en dikkat çekici parçalarıdır.

Sonradan klasik çağda Yunanistan'da da bilinen bazı tanrıların adlarının geçtiği Lineer B tabletlerini inceleyen Cottrell şunları anlatır: "... (anakaradaki) Pylos'da ve (Girit'teki) Knossos'da *Potnia*'ya —yani 'Hanım'a ya da 'Anamıza'— sık sık gönderme yapılır; bu yazıtlar kazıbilimcilerin, anakarada bulunan mühürler üzerindeki kanıtlar yüzünden uzun zamandır kuşkulandığı bir konuyu —yani Mikenlilerin de Minoslu Ana Tanrıça'ya tapındığını— doğrulamaktadır."

¹"Minos" (Miken-öncesi) yerli Girit kültürüne, burada kazılar yapan Sir Arthur Evans'ın verdiği addır. Bu ad, klasik Yunan dönemine ilişkin söylence adı geçen, bugün Miken döneminde yaşadığına inanılan Giritli Kral Minos'a dayanarak verilmiştir.

Mikenliler, büyük olasılıkla bir saldırı ya da depremin yol açtığı önemli bir yıkımdan kısa bir zaman önce Girit'te yaşıyor ve burayı Knossos Sarayı'ndan yönetiyordu. Anakaradaki birçok Yunan öncesi kenti de bu kavim kurmuş, Giritli Tanrıça tapımına da birlikte getirmişlerdi. Miken Dönemi genellikle İ.Ö. 1450'yle 1100 yılları arasına yerleştirilir. Başlangıç tarihyse genellikle Musa'nın yaşadığı düşünülen dönemin hemen öncesine düşer. Mikenliler, Homeros'un yaşadığı dönemdeki Yunanistan'dan yüzyıllar önce güçlenip zenginleşmişti, zaten Homeros'un yazdıkları da bu dönemde ya da hemen sonrasında yer alan olaylar gibi görünmektedir. Kaçırılan Helena'nın aranması, büyük bir olasılıkla Isparta tahtına giden yasal hakların aranmasıdır. Klasik Çağ Yunanistan'ı genellikle batı kültürüyle uygarlığının temeli sayılır, ama ilginç olan yan bu uygarlığın aslında yazının bulunuşundan yirmi beş yüz yıl sonra kurulmuş olmasının ve bunu kendisinin dile getirmesinin, ayrıca ondan binlerce yıl önce yaşamış olan Yakındoğu kültüründen etkilendiğinin anlaşılmasıdır.

Yunanistan birkaç kez kuzeyli kavimlerin saldırısına uğramıştır. Robert Graves 1955'de *The Greek Myths* (Yunan Söylenceleri) adlı yapıtının giriş bölümünde şunları yazar: "İ.Ö. on üçüncü yüzyıldaki Akha saldırıları anayanlı soy geleneğini ciddi biçimde zayıflatmıştır... ikinci bin yılın sonlarına doğru Dorlar geldiğinde babayanlı soy egemen olmuştur." Bu kuzeyli kavimlerle birlikte, Hint-Avrupa ailesine özgü Dyaus Pitar tapımı da gelmiştir; bu aslında Tanrı Baba demektir ve sonradan Yunanistan'da Zeus, Roma'daysa Jupiter olarak adlandırılmıştır. Dor saldırılarıyla çok şiddetli biçimde gelen değişikliğin, yani Tanrıça tapımından eril tanrılara dönüşün yer aldığı bu geçiş dönemi, E. Butterworth'ün 1966'da yazdığı *Some Traces of the Pre-Olympian World* (Olympos Öncesi Dünyanın Kimi İzleri) adlı yapıtta ele alınmıştır.

Butterworth, Murray'in Mısır konusunda yaptığını Yunanistan için gerçekleştirmeyi başarmıştır. Saraylardaki soy zincirini dikkatle izlemiş ve küçük birer ulus olan en büyük Yunan öncesi kentlerinin çoğunun aslında anayanlı olduğunu kanıtlamıştır. Butterworth, Argos, Thebes, Tiryns ve Atina'nın yanı sıra öbür kentlerde bir zamanlar anayan-

tapan yalıtılmış ataerkil toplumların bir parçası sayılır. Bu noktada, İbrani kavminde yaşayan kadınların konumunu, salt kendi kültürleriyle iç içe geçip örgülenen Babil ve Mısır kültüründeki çağdaşlarıyla değil, son yerleştikleri yer olan Kenan Ülkesi'ndeki öbür kadınlarla da karşılaştırmak açıklayıcı olacaktır.

İ.Ö. on dördüncü yüzyılda Kenan Ülkesi'nin kuzeyinde, bir İbrani topluluğu olmayan Ugarit kentinde adı "Kral Evinin Saygın Hanımı" olarak çevrilebilecek bir kadınla ilgili belgeler bulunmuştur. Bu kadına ("Efendi" anlamındaki Adon sözcüğünün kadınlar için kullanılan "Hanımefendi" karşılığı) Adath deniyordu. Bu bölgede Tanrıça da, biraz önceki sözcüğün çok benzeri olan Anath adıyla anılıyordu. Anath söylencelerinin de gün ışığına çıkarıldığı Ugarit'te (bugünkü Suriye'de Ras Şamra kenti) bulunan yazılar bu "Saygın Hanım'ın" siyasal konularda da etkin bir işlevi olduğunu göstermektedir.

Ugarit'te yapılan ilk kazının yöneticilerinden biri olan Claude Schaeffer 1939'da şöyle yazmıştır: "Ugarit'te kadınların toplumsal konumunun, özellikle de aile içindeki yerinin son derece yüksek ve saygın olduğu görülmektedir." Aynı dönemle ilgili Ugarit belgeleri, boşanma ya da dul kalma durumunda kadının mallarını elinde tutabildiğini göstermektedir. Yasalarla ilgili kayıtlarda, tıpkı Elam'dakiler gibi, kocaların mallarını çocuklarına değil karılarına bıraktığı yazılıdır; çocuklardan analarıyla tartışmaları, tersine saygılı davranıp, söz dinler olmaları istenir. Bundan sonraki iki bölümde de açıklayacağım gibi, Ugarit'te, kuzey ve güney kültürlerinin, dinsel söylencelerde de yansıtılan dikkat çekici bir bileşimi yer almaktadır. On dördüncü yüzyıl dolaylarında, bu kentte yaşayan Hint-Avrupa ailesiyle ilgili birçok öykü vardır, ama kadınların o zamanki toplumsal konumu bundan pek etkilanmiş görünmemektedir.

Kenan Ülkesi'nde yaşayan ve İbranilerin sürekli çatışmaya girdiği bir kavim olan Ammanoğullarında, kadınlar resmi işlerde görev alıyordu. Kazıbilimci G. Landes 1961'de "kadınların, göçebe töreleri uyarınca üstün bir konuma sahip olduğunu" yazar. Seba Ecesi (İ.Ö. yaklaşık 950) gibi ecelerin, bazen Arap ülkeleriyle kavimlerini yönettiğini ve bunun İ.Ö. sekizinci ve yedinci yüzyıllarda açıkça görüldüğünü belirtir.

Çevrelerindeki kadınların tutumbilimsel, yasal ve toplumsal konumuna bütünüyle ters düşen İsraili kadınların konumu, eril tanrı Yehova'nın ve ona eşlik eden ataerkil toplumun neredeyse tam olarak kabullenilmesinden doğan etkileri gözler önüne sermektedir. Doğrulayacak kazıbilimsel bir kanıt henüz bulunmamış olmakla birlikte, *İncil*'e göre İsrail yasalarının tarihi Musa'ya dek (İ.Ö. yaklaşık 1300-1250) uzanmaktadır. Bunlar, İsrail adıyla bilinen kuzey krallığının İ.Ö. 722 yılında; Yahuda adıyla bilinen güney krallığının İ.Ö. 586'da yıkılışına kadar, Kenan Ülkesi'nde yaşayan İbranilerin yasası olarak sürmüştür. Aynı yasalar günümüze kadar gelen Yahudi-Hıristiyan Kutsal Kitap'ındaki Eski Ahit'te hâlâ bulunmaktadır.

Bir kazıbilimci ve papaz olan Roland de Vaux, *İncil*'i enine boyuna irdelemiş, İbrani kadınlarla ilgili düşüncelerini 1965'de *Ancient Israel* (Eski İsrail) adıyla yayımlanan incelemesinde şöyle dile getirmiştir:

İsraili bir kadının yasal ve toplumsal konumu, çevredeki büyük ülkelerde yaşayan kadınların konumuna kıyasla daha aşağıdaydı... bütün yazılar İsraililerin aile soyunu ve varlığını sürdürüp ata kalıtını korumak için genellikle oğul sahibi olmak istediklerini göstermektedir... Koca karısını boşayabilir... ama kadınlar boşanmak isteyemezler... Kadın kocasına Ba'al ya da efendi diye seslenir; ona adon ya da sahip de diyebilir; aslında kadın kocasından, bir kölenin kralından söz ettiği gibi söz eder. On Emir kadını, kocanın malları arasında sayar... kadının bütüp yaşamı hep ikinci düzlemde kalır. Kadın kocasından, kız çocuklar babalarından, erkek mirasçı olmadıkça, miras alamaz. Bir kızın ya da evli bir kadının sözünün geçerli olması, babanın ya da kocanın onaylamasına bağlıdır; eğer bu onay verilmezse, söz boş ve anlamsız sayılır. Erkeğin kızını satma hakkı vardır. Kadınlar soyun dışında tutulur.

De Vaux, Yakındoğu'daki öbür kültürlerden farklı olarak İsrail inancında tapınak görevlisi kadınların bulunmadığını öne sürer. Bunu şöyle açıklar:

... tapınak görevlilerinin arasında kadınların da bulunduğu düşüncesi, dilbilimsel olgularla çatışmaktadır: Asur'da tapınak görevlisi kadınlar vardı, Feni-ke'de yüce tapınak görevlisi kadınlarla başkanlar vardı; bunlar kohan'in (İbranicede rahip) kadın karşılığı olarak gösterilir; Mina yazıtlarında, bazı bilim a-

İbrani halkını bir başına yöneten tek kadın oluşu dikkate değer bir konudur. En önemlisiyse, tahta çıkma hakkı Athaliah tarafından bir kez güvenceye alınınca, ecenin İbrani din adamları tehlikesine karşın, eski “çoktanrılı” dini ülkenin her yanında kurarak, altı yıl boyunca başta kalmasıdır.

ÖZET

Gerçi anayanlı soy, kadının saygın konumu ve Tanrıça'nın ululanması arasındaki neden sonuç ilişkileri hep birbirine karıştırılır, ama durmadan karşımıza çıkan kanıtların, Tanrıça diniyle kadın akrabalığı dizgesinin Yakındoğu'nun birçok bölgesinde iç içe geçip kaynaştığını doğrulaması da görmezden gelinemez. Gereçlerin çoğu kral soyuyla ilgili olmakla birlikte, elimizde anayanlı geleneklerin birçok bölgede halk tarafından da uygulandığını gösteren yeterli kanıt bulunmaktadır. Tanrıça dininden, en yüce varlık olarak eril tanrılara tapınmaya geçişi ve bunun kadınların toplumsal konumu üzerindeki etkilerini incelerken, ortaya belirli birtakım kalıpların çıktığını görürüz.

İkinci bin yılın başlangıcında, Asurlular Hint-Avrupa ailesinden Hititlerle sıkı bir siyasal ve tecimsel ilişki kurmuştu. Aynı sıralarda, Hint-Avrupa ailesinden Hurri prensleri kuzey Suriye'deki çeşitli kentlerde boygöstermeye başlamıştı. İ.Ö. yaklaşık 1600 dolaylarında Babil, Hint-Avrupa ailesi yönetimindeki Kassitler'in denetimi altında bulunuyordu. İ.Ö. yaklaşık 1500 dolaylarında Asur bütünüyle, Mitanni krallığını kuran Hurrilerin egemenliğine girmişti.

Kazanılan bütün bu utkuların yanında Marduk söylencesi de gelmişti; anlatılanlara göre Marduk, Tanrıça'yı Babil'de üstün konuma gelmek için öldürmüştü. Asur'da da aynı söylence anlatılıyor, ancak Marduk yerine Ashur adı kullanılıyordu. Bütün ikinci bin yıl boyunca, Hint-Avrupa ailesi Kenan Ülkesi topraklarıyla Mezopotamya'ya akın etmiş, bundan sonraki iki bölümde ele alacağım gibi, İbrani diniyle yasalarının oluşumunda önemli bir yer tutmuştu.

Bu noktada, kadınların yaşamlarında çeşitli yönleri etkilediği için yasalarda yer alan değişiklikleri özetlemek yararlı olur inancındayım.

İ.Ö. yaklaşık 2000 yıllarında (Sümer'deki) Eshnunna'da, bir erkek bir kadının ırzına geçerse, öldürülürdü. Hammurabi'nin Eski Babil Döneminde Hint-Avrupa ailesinin önemli akınlarından önce, birçok kuzeyli daha o zamanlardan Babil'e gelmiş olmakla birlikte, ırza geçene gene aynı ceza veriliyordu. (Asur'un Hint-Avrupa ailesinin denetiminde olduğu) İ.Ö. 1450-1250 yılları arasında yer alan Asur yasalarında, bir erkek, bir kadının ırzına geçerse, kadının babasının ya da kocasının, ırza geçen adamın karısının ya da kızının ırzına geçmesi; ya da kızını onunla evlendirmesi gerektiği yazılıdır. Yasanın bu son bölümü, İbrani yasalarında da aynı biçimdedir, ama İbraniler buna bir de ırza geçilen kadın evli ya da nişanlıysa, onun öldürülmesi gerektiğini eklemiştir. Çocuk alırdmadan ilk söz eden de Asur yasalarıdır; buna biçilen ceza da ölümdür.

Urukagina reformları (İ.Ö. yaklaşık 2300) kadınların eskiden iki koca alabildiğinden söz eder; ama bu kralın yönetimi sırasında o da yasaklanmıştır. Eshnunna yasalarına göre, birinci karısı çocuk doğurduktan sonra ikinci bir eş alan erkek malsiz mülksüz evden atılırdı. Eshnunna'da bir kadın kocası savaştayken başka bir adamdan çocuk doğurursa, adamdan kadını hâlâ karısı sayması beklenirdi. Yasadışı cinsel ilişkilere verilen bir cezadan söz edilmiyordu. Hammurabi yasalarına göre, bir kadın başka bir erkekle cinsel ilişkiye girse, kendisinden beklenen, tapınağa gidip ant içmesi sonra da evine ve kocasına dönmeydi. Asur ve İbrani yasalarıysa, kocaya kadınla sevgilisini öldürme hakkı veriyordu.

Çeşitli dönemlerle yerler arasında kıyaslama yapmak biraz zordur, çünkü yasalar son derece özgül olayları bir dizgeye bağlamak, değişik durumlarda onlara başurmak için tasarlanmış gibi görünmektedir. Kadınlarla ilgili yasalardaki en önemli değişiklikler, kadınların tutumbilimsel etkinliklere katılma haklarını, neleri kalıt alıp neleri alamayacaklarını, karşılığında çocuklarına neleri bırakabileceklerini, ırza geçme, çocuk aldırma, karı ya da koca tarafından aldatılma olaylarına yönelik tutumları ve, yalnız İbranilerde olmak üzere —kadınlar için— evlilikten önce kızlığın yitirilmesi durumunda ölüm cezası verilmesi gibi konuları etkilemiştir. Bu yasalar, öncelikle kadınların tutumbilim-

4

KUZEYLİ AKINCILAR

KUZEYLİ kavimlerin eril tanrıları neden ve ne zaman yeğ tutmaya başladığı tartışmalı bir sorudur. Bu kavimlerin ilk gelişim dönemlerinden hiçbir tablet ya da tapınak kalmamıştır. Dikkatimizi ilk kez, o güne dek varsıl kent merkezlerinde toplanmış Yakın ve Ortadoğu'daki Tanrıça'ya tapınan toplulukların yaşadığı bölgelere gelişleriyle çekerler.

Bu kavimlerin anayurdu olan kuzeydeki Rusya ve Kafkasya bölgesinde eski kültürel merkezlerle ilgili hiçbir kanıtın bulunmayışı, bunların Yakın ve Ortadoğu'ya gelene kadar avcılık ve balıkçılıkla uğraşan göçebe topluluklar, tarımı yeni yeni uygulamaya başlamış çobanlar olduğunu düşündürmektedir. Bu kuzeyli kavimlerden, çeşitli kitaplarda Hint-Avrupa, Hint-İran, Hint-Ari ailesi ya da yalnız Ariler adıyla söz edilir. Tarihsel dönemlerde boygöstermeye başlar başlamaz, bu kavimde yaşayanların iki atlı savaş arabaları süren saldırgan savaşçılar olarak tanımlandığını görürüz; tarihöncesi çağlardaki ilk kurgusal belirşlerindeyse, Avrupa'yla Yakındoğu kıyılarını ve ırmaklarını gemilerle dolaşan büyük denizciler olarak karşımıza çıkarlar.

Bu kavimlerin kökenini irdeleyen Hawkes, "savaş baltası kültürleri" olarak bilinen bu ortataş ve cılalıtış çağı toplulukları hakkında şunları yazar:

Uzmanlar hiçbir alanda, bu kültürün kökeni konusunda olduğu kadar çok görüş ayrılığına düşüp nesnellikten uzak davranmamıştır. Bu körü körüne yan tutmanın nedeni, uzmanların tek konuda düşünce birliğine varmasında yatar — bu da *savaş baltası* kültürlerinin, Hint-Avrupa dili konuşan kavimlerin kök-

lerini simgelediğidir. Burada, savaş baltası kavminin Maglemosiyen ve Kunda gibi orman kültürlerinde yaşayan avcı-balıkçılarından büyük bir budunsal, toplumsal, kültürel kalıt aldığını biraz daha kesin olarak söyleyebiliriz... Gerçi durum her zaman ve her yerde böyle olmamış olabilir, ama bu nitelik zamanla başat olarak kırsal, ataerki, savaşçı ve yayılmacı olup çıkmıştır.¹

Ortataş çağında yaşayan Maglemosyen ve Kunda kavimleri (İ.Ö. yaklaşık 15.000-8000), kuzey Avrupa'nın ormanlık ve kıyı bölgelerinde, en çok da Danimarka'ya gelip yerleşmişti. Yerleşim alanları genellikle, bize Venüs yontularını kalıt bırakan Gravetyen-Aurignacyen topluluklarınınkinden çok daha kuzeydeydi.

Toprakların, kuzeyli kavimler tarafından ele geçirilmesi bir kerede gerçekleşmiş tek bir olay değildir; tersine en az bin, hatta belki de üçbin yıllık bir dönem boyunca dalga dalga gelen bir dizi göç olayıdır. İ.Ö. 2400 yıllarında başlayan tarihsel dönemlerdeki bu akınlar, edebiyatla ve günümüze kalan nesnelere doğrulanmaktadır; ayrıca çoğu tarihçi ve kazıbilimci de bu konuda aynı görüşü paylaşır. Tarihöncesi çağlardaki akınlarsa salt akıl yürütmeye, anıştırmalı kanıtlara ve kökenbilimsel ilintilere dayalıdır. Bu daha eski ve dar kapsamlı akınlar bizi, İ.Ö. 4000-3000 yıllarına götürür; dolayısıyla yazılı belge döneminden önce yer almışlardır. Genellikle bu saldırılar hep aynı akıncı kabilelerle birleştirilmez; ama okuyucunun kendi sonuçlarına varabilmesi için, hakkında daha çok bilgiye sahip olduğumuz dönemlerin yanı sıra, ortaya çıkan kanıtlara dayanarak bunlardan da söz edilmesi gerektiğini düşünüyorum.

Tarihsel çağlarda en önemli şey, kuzeyli akıncıların kendilerini üstün bir kavim olarak görmesiydi. Sanırım bu tutumun temelinde, kültürel açıdan çok daha gelişmiş eski halkı, yani Tanrıça'ya tapınan kavimleri egemenlikleri altına alabilme becerileri yatıyordu. Hint-Avrupa-

¹Bazı uzmanlar Hint-Avrupa dili konuşan kavimleri, Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkasya'da yaşayan Rusya cılalıtış dönemi Kurgan kültürü kavimleriyle birleştirmektedir. Kurgan kavminin, sonradan cılalıtış çağı Avrupa'sında yaşayan kavimleri yönettiği konusunda öne sürülen bazı düşünceler de vardır: giderek bir yazar Hint-Avrupa dilinin Avrupa'ya bu kavim tarafından sokulduğunu ileri sürmektedir. (Ama Rusya'daki Kurgan kavminin, ya da o zamanlar Avrupa'da yaşayan kavimlerin diliyle ilgili hiçbir kanıt olmadığı için, bu kuram kurgusal olmaktan öteye geçememiştir.)

sürecinden ayrı ayrı ele alan kitapların yazılması gerekir. Bununla birlikte tarihsel, söylenbilimsel ve kazıbilimsel kanıtlar, ışık kavramını iyilik, karanlığıysa kötülükle birleştirenlerin (bu büyük olasılıkla güney bölgelerinin esmer tenli kavimlerine yönelik kendi ırkçı tutumlarını göstermektedir) ve en yüce varlık olarak eril tanrı kavramını getirenlerin kuzeyliler olduğunu düşündürmektedir. Erkek tanrının, durmadan onun yüceliğini anlatıp açıklayan edebiyatlarında belirmesi ve din adamları kastının aşırı yüksek konumu, bu akınların toprak kazanımı kadar din uğruna da yapılmış olabileceği görüşüne yol açar.

Hint-Ari kavimlerinin gelişi, erkek tanrılarını ele geçirdikleri topraklarda yaşayan yerli halkın kadın tanrılarında üstün göstermeleri ve bunun ardından gelen iki tanrıbilimsel kavramın karmaşık, anlaşılması güç örgüsü, bütün kültürlerde söylencesel olarak yer almaktadır. Tanrıça tapımının bastırılmasına yol açan tutumlara da işte bu söylencelerle tanık oluruz.

Sheila Collins'in yazdıklarına göre, "Tanrıbilim son derece siyasaldır. Toplulukların üstün olanı tanımlama, ve iyiyi kötüyü sınıflandırıp belirleme yönteminin, başka bir bölgeden gelen doğrunun kendiliğinden açığa çıkmasından çok, tanrıbilimi yaratan toplum dizgesinin güç devrim yasalarıyla ilintisi vardır."

Tarihsel dönemlerde Hint-Avrupa ailesi tarafından yönetilen ülkelerin saray belgeliklerinde bulunan, saraylı yazmanlarla din adamlarının, genellikle yenilen halkların diliyle yazdığı dinsel söylencelerin yaratılışına bakarak bir karara varırsak, güdülenimin dinsel emellerden çok siyasal amaçlardan kaynaklandığını düşünebiliriz. Evrenin eril tanrılar tarafından yaratıldığını ya da, daha önce bir örneği görülmemiş, krallık kurumunu anlatan söylencelerin yaygınlığı, bunların akıncı kavimlerin din adamları tarafından, yeni erkek tanrılarının üstünlüğünü; krallık kurumunun da kralın eril tanrıyla ilişkisinin sonucu olarak getirilişini haklı çıkarmak için yazıldığı konusunda güçlü ipuçları verir.

Tanrıça dininin oğul/sevgilisinden farklı olan Hint-Avrupa ailesinin erkek tanrısı, genellikle yüksek bir dağın tepesinde ateş ya da şimşek parıltıları içinde parlayan fırtına tanrısı olarak betimlenir. Durmadan yinelenen bu simgecilik, kuzeyli kavimlerin bir zamanlar tanrılarının belirimi olarak volkanlara taptığını düşündürmektedir; bu etmeni

Beşinci Bölümde daha ayrıntılı biçimde ele alacağım. Bazı bölgelerde, fırtına tanrısı Taru'yla Arinna Güneş Tanrıçası'nın, ya da Zeus'la Hera'nın birleştirilmesi gibi, bu tanrının yanına bir de Tanrıça katılır. Bu tanrı bazı söylencelerde, tanrısal sıradüzeninde kendisine verilen üstünlük sözü üzerine eski kadim tanrıyı kahramanca silip yok eden başkaldırcı bir genç olarak boygösterir.

Bu söylencelerin çoğunda kadın tanrı, genellikle karanlık ve kötülükle birleştirilen bir yılan ya da ateş saçan bir sürüngen olarak simgenir. Bazen bu sürüngenin cinsiyeti belirsiz, giderek (Tanrıça anası ya da karısıyla birleştirilen) erkek bile olabilir. Ama öykünün temelini oluşturan simgesel izlek ve konu bütün söylencelerde öylesine büyük bir benzerlik gösterir ki, kadın tanrılarının adını kullanan öykülere bakarak, sürüngenin ya da yılanın imgesel kimliğinin, Tanrıça dininin özdeşi olduğu kanısına kolayca varabiliriz. Ülkelerine akın eden Hint-Avrupa kavimleri tarafından yenilip yönetilen halkın ilk yüce tanrısı Tanrıça yok sayılmıyor, yerinden edilmesini izlememize izin verecek biçimde sözde dinsel söylencelere, simgesel olarak sokuluyordu.

Erkek tanrı her zaman ışığın güçlü savunucusudur. Aynı savaş söylencesi pek küçük değişikliklerle her yerde karşımıza çıkar; bu savaş Hitit Anadolu'sunda fırtına tanrısıyla, ateş saçan ejderha İlluyankas; Hindistan'da Bağlar Tanrısı İndra'yla Tanrıça Danu ve oğlu Virtra; Kuzey Kenan Ülkesi'nde (Saphon Dağı fırtına tanrısı ve Tanrıça Anath'ın erkek kardeşi-sevgilisi olarak ikili bir işlevi olan) Baal'le yılan Lotan ya da Lawtan (Kenan dilinde Lat, Tanrıça anlamına gelir); Babil'de büyük olasılıkla Kassitler yönetimindeki Hint-Avrupa ailesi döneminde, Marduk'la Tanrıça Tiamat; Hint-Avrupalı Mitannilerin yönetimindeki Asur'da Marduk'un işlevini yüklenen Ashur'la Tanrıça; Hint-Avrupalı Yunanistan'da Zeus'la, (Tanrıça Gaia'nın oğlu) ejderha Typhon; Apollo ile (gene Gaia'nın oğlu olduğu belirtilen) yılan Piton, Hercules'le, Tanrıça Hera'nın (Zeus'la evlendiği zaman Gaia tarafından verildiği söylenen) kutsal meyve ağacını bekleyen yılan Ladon arasında yer alır. Bu söylence, yılan Leviathan'ın (Lotan'a Kenan dilinde verilen bir başka ad), İbrani tanrı Yehova tarafından alt edilişi biçiminde (Hint-Avrupa ailesiyle ilişkileri daha ayrıntılı olarak

Beşinci Bölümde tartışılacak) eski İbrani yazılarında da görülür. Bu savaş, St. George ve ateş püsküren sürüngen; St. Patrick ve yılanlar söylencelerinde bile vardır.

Dışıl din, özellikle ilk saldırılardan sonra, erkek tanrıları eski tapımın içinde eritmiş ve Tanrıça dini, bu ilk akınlardan sonra binlerce yıl boyunca, kavmin halk dini olarak varlığını sürdürmüştür. İ.Ö. on altıncı yüzyıldaki Marduk ve Ashur zamanı dolaylarında, Tanrıça'nın Mezopotamya'daki konumu büyük ölçüde zayıflatılıp alçaltılmıştır. Ama dinin bastırılıp, sonunda neredeyse bütünüyle unutulması, önce İbrani-lerin, ardından da İsa'dan sonra ilk yüzyıllardaki Hıristiyanların saldırılarıyla olmuştur.

İlk İbrani-lerin düşüncelerinden çoğunun kökenini, Hint-Avrupa kavimlerinin öykülerinde bulabiliriz. Dağın tepesinde, ışık saçan tanrı kavramını, iyiyle kötüyü simgeleyen aydınlıkla karanlık arasındaki ikiliği; Hint-Avrupa ailesi diniyle toplumunda herkesin bildiği erkek tanrının yılanı alt etmesi söylencesini ve yüce yönetici sınıfın önderliğini, İbrani dininde olduğu kadar siyasal düşüncelerinde de bulabiliriz. Bu etki ya da Hint-Avrupa kavimleriyle kurulan olası bağlantı, Beşinci Bölümde ayrıntılarıyla ele alınacak İbrani-lerin aşırı ataerkil tutumlarına bir açıklama getirebilir. Hint-Avrupa ailesinin siyasal kulpularıyla dinsel imgelerini bilirsek, sonradan Hıristiyanlığa da soku- lup benimsetilen İbrani tutumlarıyla düşüncelerini daha iyi anlayabi- liriz.

HİNDİSTAN — “KASTLARIN KÖKENİ...”

Hint-Ari saldırılarıyla, eski Tanrıça'ya tapınan kavimlerin alt edilmesi konusunda en açık kanıtlar Hindistan'dadır. Hindistan'ın Hint-Ari di- li, bugün bizim Sanskritçe dediğimiz dildir. Kuzeyli kavimler ilk gel- diklerinde henüz yazı yöntemini bilmiyordu. İki ayrı abeceyi, büyük olasılıkla Akadlar'dan alıp benimsemişlerdi. Dinsel şarkılarını ve ya- zınlarını, bu yazı biçimini kullanarak yazmışlardı. Dolayısıyla, Hindis- tan'daki Hint-Ari kavminin en anlaşılır kayıtları, İ.Ö. 1500'le 1200

yılları arasında, ödünç alınmış yazı kullanılarak, Hint-Avrupa dilinde yazılmış Veda adıyla bilinen kitaplarda yer alır.

1963'de Profesör E. O. James şunları yazmıştır:

Eski Veda panteonunda gök tanrıları Ari kabileler tarafından, daha İ.Ö. ikinci bin yılda göç etmeye başladıkları sırada benimsenmiş gibi görünmektedir... Hindistan'a geldikleri zaman, 1922'den beri İndus Koyağı ve çevresinde yapı- lan kazılardan önce inanmanın tersine, burada ilkel bir yerli halkla değil, Rg Veda'da tanımlandığı üzere kendi görece yalın yaşam biçimlerinden üstün olan son derece gelişmiş bir kent uygarlığıyla karşılaşmışlardı.

Guiseppi Sormani de 1965'de yazdıklarıyla şunları anlatır: “Ariler burada kendi barbar toplumlarına kıyasla, son derece uygar, çoktan yerleşik düzene geçmiş bir toplumla karşılaşmışlar.” Sözlerini şöyle sür- dürür: “Bunlar anaerkilliği çoktan bir yana bırakmış, ataerkil aile diz- gesinin yanı sıra ataerkil yönetim biçimine geçmişlerdi.”

Hint-Ari Rg Veda'daki dinsel şarkılara göre, zamanın başlangıcın- da yalnız *asura* —dirim gücü— vardı. *Asura* sonradan iki acunsal kü- meye bölünmüştü. Bunlardan biri, anaları Tanrıça Danu ya da Diti olan Arilerin düşmanı Danavalar ya da Dityalardı; öbür kümeyse, A-Ditya- lar olarak tanıdıkları Ari kahramanlardı. Bu ad, söz konusu söylence- sel yapının, Diti'ye tapınanların varlığına tepki diye yaratıldığı olgusu- nu saptırmaktadır; çünkü A-Ditya sözcüğünün gerçek anlamı “Ditya olmayanlar”, yani Diti kavmi dışındakilerdir. Bu da söylencelerdeki dinsel şarkıların salt Ariler Tanrıça kavimleriyle ilişki kurduktan son- ra yazılmış olması gerektiğini değil, aynı zamanda o dönemden sonra yaratılıp ezgileştirildiğini düşündürmektedir.

En büyük Hint-Ari tanrısı, İndra adıyla tanınan Dağlar Tanrısı'dır, “kentleri yerle bir eden O'dur.” Eğer Danu ve oğlu Virtra'yı öldürme- yi başarabilirse, kendisine verilen egemenlik sözü gereğince eylemini tamamlamış olacak dolayısıyla A-Dityalar arasında krallığını kurabile- cektir. Bu olayı anlatan Rg Veda'daki İndra'ya yakılan bir dinsel şar- kıda, Danu'yla oğlu önce kötü ruhlu yılanlar olarak tanımlanır; düşüp öldükleri zamansa, bir inek ve buzağı olarak simgelenirler. Hem inek hem de yılan simgesi, Yakın ve Ortadoğu'da bulunduğu üzere, Tanrıça

tapımıyla ilişkilidir. Canlarına kıyıldıktan sonra “her yeri acunsal sular basar ve gebe kalırlar.” Sonra da sırayla Güneş’e çocuk verirler. İlkel sulardan doğan bu Güneş kavramı, öbür Hint-Avrupa söylencelerinde de görülür ve iki tarihöncesi akınla ikişekli olarak yer alır.

Hint-Arilerin kadınlara yönelik tutumu, Rg Veda’da İndra’ya yakıştırılan iki tümcede apaçık ortaya çıkar. “Kadm akli, sıkıdüzeni kaldıramaz. Anlayışı kıttır.” Ataerkil, eril tanrılara tapınan Hint-Ari kavimlerin kültür düzeyini, zorla boyun eğdirdikleri kadın-tanrı-yönelimli Tanrıça’ya tapınan kavimlerinkiyle karşılaştırdığımızda, bu anlam bize epey alaycı gelir.

Rg Veda, Prajapati ve Dyaus Pitar adlarıyla tanınan atalarının tanrı babasına da gönderme yapar. Bu tanrı, Rg Veda’da karşımıza hemen hemen soyut bir düşünce gibi çıkar. Buna karşılık daha sonraki Brahma yazılarında “her şeyin en yüce babası” olarak tanıtılır. Atadan kalma baba tapımıyla ilgili kanıtlar Rg Veda’daki çeşitli dinsel şarkılarda da görülür. Hint-Ariler, ata baba tapımını anlatan Pitriyajna’yı her gün söylerdi. Bu törende ailenin babası yüce din görevlisi işlevini yüklenir, sırası gelince de bu görevini en büyük oğluna aktarırdı. Sanskritçe’de *pitar* baba anlamına gelir; *pati* sözcüğününse çeşitli anlamları vardır. Bu ilişkiler bize kuzey kavimlerinde erkeğin konumuyla ilgili güvenilir bilgiler vermektedir. *Pati* sözcüğünün çeşitli çevirileri arasında tanrı, yönetici, efendi, sahip ve *koca* sözcükleri sayılabilir.

Hint-Ari kültürünün yayılımı Hindu dininin kökeniyle açık-renkli tenin koyu-renkli tenden daha iyi olduğu görüşünü de yanında getirmiştir. Açık-renk tenli Hint-Arilerin din adamları Brahmalar ırk sradüzeninin örnekleri olarak görülüyordu. Sormani şunları anlatır:

Kastların gerçek kökeniyle ilgili birçok inceleme yapılmıştır; en güvenilir kuramlar bunların tarihini eski çağlardaki akınlara dek uzatır. Beyaz tenli Ariler, bölgenin yerli halkı olan Dravidlerle karışmak istemezdi (kast sözcüğünün Sanskritçesi *varna*, renk demektir). Halkı kastlara bölmeye yönelik ilk ölçütler, Arilerle Dravidlerin evlenmesini yasaklayan yasalardı.

Daha sonra yazılan Bhagavad Gita’da Ari kahraman Arjuna içindeki “toplum yapısının” temelini zayıflatma korkusundan söz eder. O za-

manlar “kadınların bozulması” anlamında tanımlanan, karşılığında “kastların karışımına” yol açabilecek bir “yasa-tanımsızlığa” neden olma korkusu taşımaktadır.

Daha önceki masallarda da bilinmekle birlikte, İ.Ö. 400 Hint-Ari söylencesinde görülen bir kişi de, Brahma geleneğini simgeleyen Rama’dır. Pensilvania Üniversitesi’nde Sanskritçe Profesörü Norman Brown, Rama’yı şöyle tanımlar:

Rama, Ari (yani Brahma ya da Sanskrit) kültürünü, artık kültürün bile ilkin Brahmaların malı sayıldığı Hindistan’ın güney bölgelerine, genellikle Dravidien temel üzerine yerleştirip yaymak için yaratılmış söylencesel bir imgedir... Rama’nın yengisi silah gücüyle kazanılmıştır... dolayısıyla Rama, uzlaşması olanaksız kişilere şeytan, gönüllü olarak dönenlereyse maymun ya da ayı adını verildiği yerli halka kültürle ışığı getiren kişi olarak gösterilir.

İşte bu nedenle ırkçı tutumlardan, kadınları aşağı gören ataerkil saldırganlar sorumlu tutulabilir.

Arilere göre ışık, yanardağ patlamalarının gözü kör eden ışığı olabilir; bu sonradan, eskiden beri süregelen ateş kurbanlarının ışığıyla, gök cisimlerinin, özellikle de Güneş’in ışığıyla, fırtına tanrılarının şimşekleriyle, Akdeniz kavimlerine kıyasla kendi tenlerinin daha açık renkli oluşuyla ve ölen Arilerin ruhlarının gideceği düşünülen “sonsuz ışık ülkesiyle” simgelenmiştir. “Esirgeyip acıyan babalar, parlak ışıktaki, nur içinde oturur.” Adı sonunda yüce tanrının adı olup çıkan Brahma, “bedeni ışıktan oluşan” diye tanımlanır. Sanskritçe’de tanrı anlamında kullanılan *Dev*, aslında parlak ya da ışık saçan demektir. Rg Veda’da yer alan ve sonradan İran’da yazılan Avesta’da çok daha önemli bir işlev yüklenen tanrı Mithra sürekli ışıkla birleştirilirken, Dyaus Pitar’a verilen başka bir ad olduğunu düşündüğümüz Varuna’da “yeraltının derin ve karanlık boşluğundan, parıldayan Güneşi” çıkartmak için günlük kurban verme gereğini yerine getirme görevini üstlenir.

Kazıbilimsel kanıtlar, özellikle de Sir John Marshall’ın çalışmaları, Ari akınlarından önce Hindistan’ın yerli halkının Tanrıça’ya tapındığını göstermektedir. Indus Koyağı’nda yer alan eski kültürlerin, İ.Ö. yaklaşık 3000 yıllarında Sümer ve Elam’la ilişkide olduğu düşünül-

mektedir. Dinsel tutumlarla inançlar, genellikle aile ve toplum geleneklerine sınımsız yapışmıştır. Halkın büyük bir bölümü bir zamanlar Tanrıça'nın kutsal olduğuna inanmışsa, zaman aralığı çok şaşırtıcı da olsa, bu inançların açıktan benimsenmesiyle bir sakinca bulunmadığı dönemlerde, yeniden canlandırıldığını görmek hiç de alışılmadık bir durum değildir.

Hint tarihinin daha sonraki dönemlerinde dış dinin üzerine eril tanrılara tapınmanın getirildiği birçok bölgede olduğu gibi, daha uzak ve yalıtılmış yerlerde kalan insanlar Tanrıça tapımını sürdürmüştür. İ.S. 600 gibi geç bir tarihte bile, kadın tanrılara tapınma Hindistan'da bir kez daha ortaya çıkmıştır. Purana ve Tantra öykülerinde Tanrıça çeşitli adlarla anılır, ama Tanrıça anlamına gelen *Devi* adı bunların hepsini birleştirir. Gene de *Devi Sanskritçe*'deki Dev sözcüğünden türetilmiştir; Tanrıça'ya verilen Danu ya da Diti adları unutulmuştur.

Profesör Brown bunu şöyle açıklar:

Tanrıça'nın adını daha önce duymayışımızın nedeni kuşkusuz, Yüce Ana'nın kökünde Ari olmayışı ve Brahmaların onu geç tanınmasıdır. Bu Tanrıça Rg Veda'daki bütün kadın tanrılardan farklıdır... Bugün Hindistan'daki Ari olmayan çevrelerde Yüce Ana Tanrıça'ya geniş ölçüde tapılmaktadır; Güney Hindistan'da her köyde Amma ya da Ana derlemleri yer almakta ve tapımları köy halkının en önemli dinsel törenlerini oluşturmaktadır... bu tanrıların din adamları (kadınlarla birlikte) Brahma değildir... Bunlar daha aşağı görülen kastların üyeleridir, bu da bize Ari-öncesi ya da en azından Ari olmayanların Tanrıça tapımını dolaylı olarak gösterir.

Brown, Tanrıça'nın sonunda Brahma yazınına da girdiğini söyler, ama "Yüce Ana'nın Brahma çevrelerinde hâlâ belirsiz bir konumda bulunduğu da" belirtir.

İRAN — "...ARİ ÜLKELERİN TOHUMU"

Çok daha geç bir dönemde olmakla birlikte, Hint-Ari inançları İran yazılarında da yer almıştır. İran'da bulunmuş en eski yazılı gerecin tarihi ne yazık ki ancak Zerdüşterin Kutsal Kitap'ı Zend Avesta'nın ya-

zıldığı İ.Ö. 600 yıllarına düşer. Ama bu söylencesel gereç aydınlatıcı bilgiler içermektedir; çünkü James'in açıklamasına göre "Hintlilerle İranlılar, gördüğü kadarıyla, birbirinden pek farklı değildir; Hint-Avrupa ailesiyle aynı budunsal soydan gelen Ariler, İ.Ö. dördüncü binden beri İran yaylasında yaşıyor, Veda Sanskrit lehçesiyle konuşuyordu."

Profesör M. J. Dresden de "Dilbilimsel, dinsel ve toplumsal konularda son derece önemli ve zengin bir kanıt kütesi, anlatımını bir yandan Hint Rg Veda'sında, öte yandan da İran Avesta'sının bazı bölümlerinde bulan iki kültürün taşıyıcılarının birlik oluşturduğu varsayımını doğrulamaktadır", der.

Kuşkusuz Rg Veda'dan Avesta'nın yazılışına kadar çok büyük değişiklikler olmuştur, ama ışığı simgeleyen ve artık Ahura Mazda adı verilen yüce baba kavramı yeniden karşımıza çıkar. Bu yüce babaya genellikle Işık Tanrısı denir, altın ışıklar saçan bir dağın tepesinde oturur. Yaşadığı yerin, yaratılan ilk dağ olduğu düşünülen Hara Dağı'nın tepesi olduğu söylenir. Hint-İranlıların dilinde *hara* aslında dağ demektir. İran dinsel düşünündeki iyilikle kötülüğü çağrıştıran aydınlıkla karanlığın ikili anlamı, her yerde apaçık görülür. Ahura Mazda iyiliğiyle yükseklindedir; oysa Ahriman adlı kötü kişi "derin karanlıklar içindedir." Bir öyküde Ahriman aralarındaki sınıra kadar gelme yürekliliği göstermiş, ama Ahura'nın ışığı onu orada kör etmiştir. Ahura'nın yiğitliğiyle üstünlüğünün "kendisinininkinden baskın" olduğunu görünce kaçıp karanlıklara gitmiştir. İ.S. 200 yıllarındaki Mani adıyla bilinen İran yazılarında iyilikle kötülüğün aydınlık ve karanlıkla eşleştirildiğini bir kez daha görürüz. Bu yazılarda "insanlığın sorunlarının bu ikisinin karışımından kaynaklandığı" söylenir. Rg Veda'da yer alan Mithra'nın düşünündeki imlemi daha büyüktür: artık "karanlığın kötülüklerini" alt eden Mithra'dır.

Bunların arasında en ilginç olansa Gayo Mareta adıyla, yaratılan ilk insan olarak bilinen İran kahramanıdır. Hindistan'da Indra neyse, Gayo Mareta da İran'da bir zamanlar onun aynısı olmuş olmalıdır. *Gauee* ya da *Gavee* Sanskritçe'de inek anlamına gelir. Sanskritçe'deki *Mrityu* ölüm ya da öldürme demektir; bu sözcük Hint-Avrupa ailesinden Almanca'da öldürme anlamında *mord*'da; Hint-Avrupa ailesinden

İngilizcede *murder*'da gene öldürme anlamında varlığını korumaktadır. Demek ki Gayo Mareta'ya "inek öldüren" anlamına gelen bir ad verilmiştir. Tıpkı tapımını Mısır'dan çok iyi bildiğimiz Danu'nun inek Tanrıça, İndra'nın da O'nun canına kıyan kişi olarak simgelenişi gibi, Gayo Mareta bir zamanlar İran'da aynı konumda bulunmuş olabilir. İ.Ö. yaklaşık 400 yıllarında yazılan Pehlevi kitaplarında "Ahura, Gayo Mareta'dan Ari topraklar ailesini biçimlendirmiş, Ari ülkelerin tohumunu atmıştır" denir.

Bildiğimiz gibi İran söylencelerine daha sonra yapılan bir ekleme, Tanrıça dininin yeniden canlandırılışı gibi görünmektedir. İ.S. dördüncü yüzyıl İran yazılarında Tanrıça Anahita evrenin yöneticisi olarak yeniden boygösterir. Burada "Ahura Mazda'nın Ahahita'ya bütün varlıkları gözetme görevini vermiş olduğunu" görmek çok ilginç ve şaşırtıcıdır.

HURRİLER — "... HİNT-ARİ YÖNETİCİ KASTI"

Akıncı kuzeylilerin kimliğiyle kültürel kalıpları konusunda aydınlatıcı bilgiler veren daha eski kavim kümesi Hurriler adıyla tanınır. Hurrilerin büyük çoğunluğu Hint-Avrupa ailesinden değildi; en azından Hint-Avrupa ailesi dilini kullanmıyorlardı. Bununla birlikte bu kavim de ya Anadolu'nun kuzey bölgelerinden ya da Kuzey İran'dan gelmişti, Hint-Avrupa ailesi gibi (Alplere özgü) kısa kafalılardandı (brakisefal). Hint-Avrupa kavimlerine belki de ilk kez bu bölgelerde yenik düşüp, onlar tarafından yönetilir olmuşlardı.

Profesör Saggs, "Eski Ahit'te adları uzun zaman Horitler ya da Horimler olarak geçen bu kavimler, sonraki Urartu dilinin dışında başka hiçbir dille benzerliğini görmediğimiz bir dil konuşurdu. Asur'un kuzeyindeki dağlardan, büyük olasılıkla Kafkasya'dan, İ.Ö. üçüncü bin yılın ikinci yarısında gelmiş olmalıydılar" der.

İ.Ö. 2400 dolaylarında, Asur'un batısındaki Habur koyağında yer alan Urkish'de bütün öbür yerleşimlerden uzak bir Hurri yerleşimi vardı. Sonradan Hurri krallığının önemli merkezleri olacak Nuzi (Yorgan Tepe) ve Tell Brak'da Hurri adları, işte bu sıralarda görülmeye başla-

mıştı. İ.Ö. 2300 yılları dolaylarında Hurri adları Erch'in altmış kilometre kadar uzağında yer alan Nippur'da görülürken, güneyde de Babil'e kadar yayılmıştı.

Kazibilimci O. R. Gurney 1952'de *The Hittites* (Hititler) adlı yapıtı yazdı. Gurney bu kitapta Hurrilerin ilk anayurdunun Kuzey İran olduğunu öne sürer. Gurney "Hurri kavminin İ.Ö. 2300 yılları ve sonrasında Hazar Denizi'nin güneyindeki dağlık bölgede bulunan anayurtlarından yavaş yavaş güneye ve batıya doğru yayıldıkları, ikinci bin yılda... Fırat ve Habur ırmaklarının yukarı kesimlerinde birtakım güçlü krallıklar kurdukları bilinmektedir" diye yazar.

Hurri kavminin büyük çoğunluğu Hint-Avrupa ailesinden olmamasına karşın, Hurriler ya da Horitlere duyduğumuz ilginin kaynağı, krallarının ya da önderlerinin bu aileden olduğunu gösteren kanıtlardır. Saggs, "...Mitanni kralları Hurri değil, Hint-Avrupalı adları taşıyordu, oysa tapılan tanrılar eski Hint tanrıları, Mitra, Varuna ve İndra'ydı... Bütün bunlar, çoğunluğu Ari olmayan halkı yöneten bir Ari savaşçı kastının bulunduğunu göstermektedir," der. Gurney, Mitannilerin "...Ari kökenli adlara sahip kral aileleriyle yönetildiğini; tapmağında İndra ve Varuna gibi Hint tanrılarının bulunduğunu" belirtir ve "dolayısıyla Hurri halkının, Hint-Ari yönetici kastının egemenliği altında olduğu açıktır" der.

İndra söylencesi Hurri tabletlerinde adı geçtiğinden bu yana biliniyor olabilir, ama bu masalın anlatıldığı asıl Hurri öyküleri henüz bulunmamıştır. Örnekse bir ejderha öyküsü olmamakla birlikte, bütün Hitit yazılarında yer alan bir Hurri söylencesi, önemli bir Anadolu Tanrıçası olan Hepat'ın sevgilisi Teşub'u yok etme çabaları çevresinde döner, Hitit Ecesi Pudu-Hepa'nın özdeşleştirildiği bu Tanrıça, Güneş Tanrıçası Arinna'nın hemen hemen aynısıdır. Öykülerdeki en önemli kahramanlardan biri de, dinsel merkezi eski bir Hurri yerleşimi olan Urkish'de bulunduğu belirtilen Kumarbi adlı tanrıdır. Bu söylencede Kumarbi'ye "bütün tanrıların babası" adı verilir. Arilerle bağları adından da bellidir; Sanskritçe'de Rajkumar prens demektir. Kumarbi Ulikummi adında taştan bir çocuk doğurur; bu çocuğun adı, Güneydoğu Anadolu'da Kilikya'da yer alan Kizzuvatna topraklarında, bugün Hasan Dağı olarak bilinen çift-doruklu yanardağın adıdır. Teşub'u yok et-

mek Ullikummi'nin görevidir. Yazı epey uzun ve karmaşıktır; birçok önemli bölümüyse kırılıp bozulmuştur, ama anakonu Ullikummi'ye verilen “Kummiya kentini ele geçirme”, “Teşub'a saldırma”, “onu saman çöpü gibi çiğneme”, “ayağıyla karınca gibi ezme” buyruğudur. Kesin olmamakla birlikte söylencedeki Kummiya kenti, Tanrıça Hepat'ın en büyük dinsel merkezinin bulunduğu Kummani kenti olabilir.

Hurri, Horit ya da Horim adının kökensel anlamı bir İran sözcüğü olan *hara* (dağ) ile birleştirilebilir. Bu sözcük Almancada tepe anlamına gelen *höhe*, yüce anlamındaki *höher*, (büyük olasılıkla İngilizcedeki yüksek *higher*) sözcüklerinde varlığını sürdürmektedir. Bu da akla Hurrilerin kendilerini, ilk anayurtlarını tanımlayan “dağlar” ya da “tepeler” anlamına gelen bir sözcükle nitelediklerini getirmektedir.

Terimin aslında Sanskritçe'de altın sarısı anlamına gelen *hari* sözcüğüyle de ilişkili olduğu düşünülebilir. Bu sözcük genellikle Dağlar Tanrısı Indra'yla birleştirilir; bir zamanlar onun yayını, atını, ayağındaki sandalları ve öbür simgesel eşyalarını tanımlamak için kullanılmıştır. Sözcük gene Sanskritçe'deki *hira*n sözcüğünün anlattığı, daha sonra Latince *oro* sözcüğüne dönüşen altını da anlatıyor olabilir. Biraz daha ileri götürerek, her iki sözcük kümesinin de eski altın dağ düşüncesinden türetilmiş olduğunu söyleyebiliriz; bu altın dağ, Ari kavminin atalarının öldükten sonra gittikleri düşünülen sonsuz aydınlık ülkesini simgelemektedir. Bu imge sonradan Hara dağının tepesinde ışıklar saçan evinde oturan Ahura imgesiyle apaçık karşımıza çıkar.

OBEYT DÖNEMİ — ERİDU, URARTU, ARARAT VE ARATTA

Hint-Avrupa kavimlerinin üçüncü bin yılın ortalarından başlayan, tarihsel açıdan kanıtlanmış bu boygösterişlerinin yanı sıra, Hint-Avrupalıların ya da Hurrilerin öncülleri gibi, bunlarla yakından ilişkili toplulukların İ.Ö. dördüncü binyıl kadar eski bir dönemde Irak'a girdiğini öne süren kurgusal bir düşünce de vardır. Genellikle Obeyt kültürü kavmi diye tanınan topluluk Dicle-Fırat bölgesine bu sıralarda girmişti; (Kazıbilimciler, kavmin ilk görüldüğü yerin çağdaş adının El-Ubeyyit olması nedeniyle söz konusu kültüre bu adı vermiştir.) Gerçi bazı

uzmanlar artık bu kavmin Irak'ın kuzeyinden geldiğine inanmaya başlamıştır ama, çoğunlukla Obeyt kavminin İran'ın dağlık bölgelerinden geldiği öne sürülür.

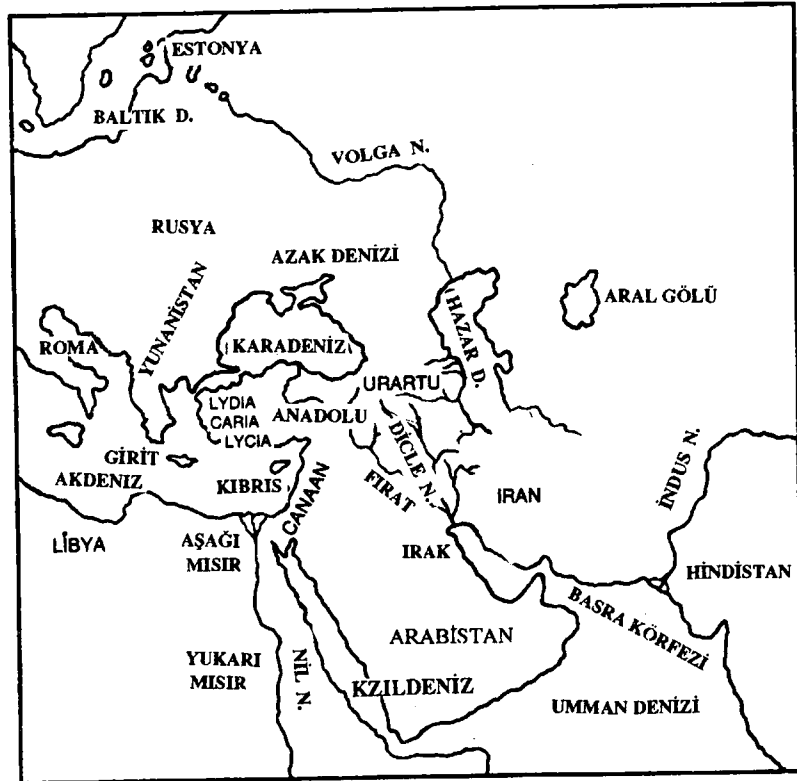
Bazı yazarlar Sümer dilini Obeyt kavminin getirdiğini söyler, ama o sıralarda hiçbir yazı biçimi bulunmadığı için, bu kesin değildir. Ne Sami ne de Hint-Avrupa dil ailesine benzeyen bu dil, uzmanları uzun süre uğraştırıp düşündürmüştür. Sümer tabletlerini çözümleme konusunda kapsamlı bir çalışma yapan Profesör S.N. Kramer, Sümer dilinin “bir ölçüde Ural-Altay dillerini anımsattığını” öne sürer. Bu dilin görüldüğü bazı bölgeler tam Hazar Denizi'nin kuzeyiyle batısında yer almaktadır. Sümer yazılarında adı sık geçen bir yer olan Aratta'nın da, aynı bölgede ya da biraz güneyde, İran'ın Hazar Denizi kıyıları boyunca uzanan kuzeybatı topraklarında yer aldığı düşünülmektedir.

Bölgeye girişleri hangi yönden olursa olsun, Obeyt kavmi en büyük yerleşimini, sonraları Eridu adıyla bilinen, Dicle'yle Fırat'ın birleşip Basra Körfezi'ne döküldüğü yere yakın bir kasabada kurmuştur. Bu kavmin Dicle ve Fırat bölgesinde yayıldığı da bilinmektedir. Mel-laart, sonuçta Halaf kültürünün “dağıldığını”, “Arpaçay'da yıkım ve kıyım olduğunu” söyler. Obeyt kavmi, büyük olasılıkla göçebe bir topluluk olarak ilk kez ortaya çıktıkları kuzeyde İran-Rus sınırı yakınında bulunan Urmia Gölüyle Van Gölü'ne kadar yayılmıştı. Bu bölge sonradan, Aratta sözcüğünden türetilmiş Ararat ya da Urartu adını almıştır. Eridu adı da bir zamanlar burada yaşayanlara Aratta ya da Urartu adını anımsatmak için verilmiş olabilir (Urartu'da daha sonraki dönemlerde Hurrilerin yaşadığı bilinmektedir; bazen de bu bölgenin onların anayurdu olduğu öne sürülür.)

İ.Ö. yaklaşık 4000 yıllarında Obeyt kavmi Eridu'da bir tapınak kurmuştu. İ.Ö. 7000 yıllarından başlayarak Fırat ve Dicle boylarında yer alan cılalıtaş ve bakırtaş çağı yerleşimlerinde Tanrıça'ya adanmış kutsal gömütler yapılmış olmakla birlikte, Eridu'daki bu tapınağın bir yükseltiye kurulan ilk tapınak olduğu düşünülmektedir. Bu, hiç dağ bulunmayan bir yere, benzerini kurma girişimi olamaz mı? Sümer ilinde dağ anlamında kullanılan sözcüğün *hur* ya da *kur* oluşu da ilginçtir. O zamanlar Irak'da yaşayan öbür topluluklardan farklı olarak, Eri-

du'daki Obeyt kültüründe bir tek Tanrıça yontucuğu bile bulunamamıştır.

Hint-Avrupalı kavimlerin kültürel atası olarak önceden de sözünü ettiğimiz Maglemosyen ve Kunda kavimleri, ortataş çağında bile “içi oyuk ağaç gövdelerinden” kayıklar kullanıyordu. Bu kayıklar temelde binenlerin oturması için ortaları yakılarak oyulan kütüklerdi. Bu kavimler daha eski dönemlerde kuzey Avrupa'da ve Danimarka'da ya-

Harita 3: Estonya'dan Basra Körfezi'ne kadar başlıca su yolları

şamıştı. Biri Hollanda'da öbürüyse İskoçya kıyılarında bulunan iki kayığın Maglemosyen kavmine ait olduğu düşünülmektedir. Maglemosyen dümen kürekleri, balık ağları ve balık kapanları, bu kayıkların kavmin yaşamının en önemli etkinliklerinden biri olan balık avcılığında kullanıldığını göstermektedir.¹

Buzul çağı buzullarının erimesine yakın bir dönemde, İ.Ö. 10.000 yıllarında yağın yoğun yağmurların sonucunda, Avrupa'yla Yakındoğu'yu aşan geçen sayısı bugünkünden fazla ırmaklar üzerinden Eridu'nun ılıman iklimine doğru kuşaklar boyu gelmeyi başaranlar belki de işte bu eski denizcilerdi. Maglemosyenlerle ilgili kanıtlar Estonya'da da bulunmuştur; bu da söz konusu kavmin Hazar Denizi'ne dökülen Volga'dan aşağıya doğru ilerlediklerini düşündürür. Bu insanlar, Hazar'ın batı kıyıları boyunca yol alıp Kafkas bölgesine dökülen çok sayıda ırmağın oluşturduğu körfezlerde dolaşmış olabilir. Bugün bile Hazar Denizi'ne dökülen ırmakların en önemlilerinden biri, Aras'tır. Bu kavmin bir bölümü Aras'ı izleyerek Urmiye ve Van Gölü bölgesine, yani Urartu topraklarına ulaşmış olabilir. Urartu'da Dicle'nin kolları Fırat'la birleşir, gidip Basra Körfezi'ne dökülür.

Hawkes “El-Ubeyit kültürü insanları belki de Fırat'taki ilk kullara uygun ırmak gemicileriydi... Eridu'daki geç dönem El-Ubeyit gömütünde bulunan bir taslak dünyada bilinen en eski yelkenliyi göstermektedir” der.

Tarihsel dönemlerde Eridu'da tapınılan tanrı Enki'dir. Söz konusu kutsal gömütün tanrısı, tarihöncesi çağlarda balık ya da su tanrısı olarak ortaya çıkmıştı; kendisine armağan edilen balıklar, sunağında yakılırdı. Tarihsel çağlarda Enki su tanrısı olarak biliniyor; genellikle kayığında giderken gösteriliyor ya da yalnız “suda giden” adıyla anılıyordu. Bu balık ya da su tanrısı kavramı, başında bir balıkla sudan çıkan güneş tanrısını betimleyen Hint-Avrupalı Hititlere ait bir tablet parçasında bulunana çok benzemektedir. Ayrıca, Danu'yla Virtra'nın ölümünden sonra İndra tarafından salıverildiği varsayılan acunsal surlardan doğan güneş tanrısını da anımsatmaktadır. Gerçi Enki genellikle güneş tanrısı olarak gösterilmemiştir, ama Marduk söylencesinde

¹Hareketlilik ve taşıma araçlarına büyük ilgi duydukları anlaşılan Maglemosyen kabilesi üyeleri kızak ve kayak da yapmışlardı.

adı Marduk'un babası olarak geçer, bu nedenle de Marduk'a "güneşin oğlu" denir.

Obeyt kavminin Eridu'daki sulama kanallarını ilk geliştirenlerden olduğuna inanılır. Bunlar sonradan Basra Körfezi'nden gelen sular nedeniyle tuzlanmış olmakla birlikte, sulama kanalları kavramının, yarımlarını ırmaklar ve akarsular üzerinde geçirip sonra kurak bölgelere yerleşen insanlar için doğal bir düşünce olduğunu görürüz.

Eridu'daki Obeyt kavminin kimliği konusunda, krallık kurumunu ve ikinci bin yılın ilk bölümündeki krallar dizelgesinde ilk Sümer kralı olarak Alalu adının geçmesini ipucu sayabiliriz. Alalu'nun yaşadığı yerin Eridu olduğu yazılıdır. Tarihöncesi çağlara gönderme yaptığı görülen bu tabletlere göre, "krallığın gökten indirildiği yer" Eridu kentidir. Alalu adı, daha önce de sözünü ettiğimiz Hurrilerin Kumarbi söylencesinde geçmiştir. Hurri söylencesi "Eskiden Alalu'nun kral olduğu gökyüzünde, Alalu tahtında otururken..." diye başlar. Alalu adını Hurrilerin de kullanmasının, oğlardan daha eski olan Sümer yazılarına dayandığı sık sık öne sürülse de, bu adın gemilerle Urmiye Gölü bölgesine geri dönen Obeytlerin belleğinde kalmış olma olasılığı da vardır; onların buradaki varlığı, Eridu'dakilerden daha eski yerleşimlerle doğrulanmaktadır. Bu ad belki o bölgede yaşayan insanların söylencelerindeki varlığını böyle korumuştur.

SÜMER VE BABİL — YENİ İNSANLAR, YENİ TANRILAR, VE TANRIÇA'NIN ÖLDÜRÜLÜŞÜNÜ AÇIKLAYAN ÖYKÜLER

İ.Ö. 3400'le 3200 arasında Sümer'e bir başka topluluğun daha girdiği görülür. Profesör Saggs, Uruk Evresi Beşinci Dönem olarak bilinen bir tapınağın yapım biçemi hakkında bu "taş işleme uygulayımını yakından tanıyan dağlı bir soyun geldiğini göstermektedir" der. Bu sıralarda Nippur ve Kish bölgeleri bayındır birer merkez olarak gelişmeye başlamıştır.² Eski çağlardaki Nippur'da Enlil adıyla bilinen tanrı, Enki'nin yerini almış gibi görünmektedir. Söylencelerde ve yazıtlarda

²Sümer kralları dizelgesi büyük bir taşkından söz eder, taşkından sonra krallığın gökten bu kez Kish kentine indirildiğini belirtir.

Enlil'den "parlak gözlü yüce dağ" olarak söz edildiğini, Sümer'in büyük bölümü deniz düzeyinden yaklaşık 200 metreden daha yüksek olmasına karşın, Nippur tapınağının Dağların Evi olarak tanımlandığını okuruz. Enlil'in Nippur kentine gelişi, söylencelerde Tanrıça'nın kızı Nunbarshegunu'nun Nippur'da saldırıya uğramasıyla birleştirilir. Bu kıza o zamanlar Ninlil adı verilmiş, sonradan da Enlil'in karısı olarak tanımlanmıştır. Enlil, Hava Tanrısı olarak da bilinir; bu san, hava sözcüğünün imi olarak yelkenin kullanıldığı Mısır'daki tanrıyla birleştirilir. Hurri söylencelerinde Kumarbi'yle Nippur arasında bir ilişki kurulmuştur; onun Kumarbi'nin kenti olduğu söylenir.

Sümer tabletlerinde Tanrıça'nın çeşitli adlarla anıldığını görürüz. Daha eskiden bunların her biri, belirli bir topluluk ya da kentin Tanrısal Kadın Atası olarak ululanmış olabilir. Ninsikil, Sümerlerin Cenneti olarak bilinen, ama kayıtlarda sahici bir kentin adı olarak geçen Dilmun'un koruyucu tanrısıydı. Nammu "yeryüzüyle gökyüzünü doğuran", "bütün tanrıların anası" diye tanınıyordu. Nina'yaysa "Tanrıların Yalvacı" olarak tapınılıyordu. Lagash'da Nanshe "yetimleri bilir, dul-ları tanır, yoksullara hak, güçsüzlere barınak arar"dı. Yılbaşında bütün insanlığı yargıladı. Erechli Nidaba kutsal yerlerin bilge kişisi olarak bilinirdi; O, cennetin yazmanı, tanrısal yargıları öğretendi. Shala adıyla anılan İninni, kendini "yeryüzüyle gökyüzünü tasarlayan o yüce ece Tanrıça, benim" diye tanımhyordu.

Eski çağlarda Nannar adlı (Akad dilinde Sin) ay tanrısının karısı olarak bilinen Ningal ya da Nikkal'e ("Yüce Hanım"), bir zamanlar güneş olarak tapınılmış olabilir. Anadolu'da Güneş Tanrıçası Arinna'nın yüce tapınak görevlisi-ecelerine, kendi adlarının yanında Nikkal adı da veriliyordu. Eski dönemlerde, bir yenilik olarak O'na Utu'nun, güneşin anası denmişti. Tanrıça, eskiden kesinlikle Ningal'in olması gereken Ur kentindeki kutsal gömütlüğü birçok dönemde kocasıyla paylaşmıştır. Ur kentinin Kassitler döneminde, Tanrıça asıl kutsal gömütlüğünden çıkartılmış, daha küçük ek bir yapıya yerleştirilmiştir. Bu Tanrıça'ya "Ur kentinin anası ve ecesi" olarak adanmış uzun bir şiir vardır; bu şiirde Tanrıça'nın *ishib* rahibi olarak, Nannar'ın adı geçer.

Ninmah adıyla da bilinen Tanrıça Ninhursag, Enki'nin karısı ve kız kardeşi olarak onun tapımıyla özdeşleştirilmiştir, ama eski söylen-

celerde daha etkin bir işleve sahiptir; adı da Enki ve Enlil'den önce gelir. Söylencelerden biri bu Tanrıça'nın, Nammu'nun yardımıyla ilk insanları yarattığını anlatır. Ereshkigal adıyla bilinen ve sonradan yeraltı dünyasının Yüce Kadını olarak karşımıza çıkan Tanrıça, eski bir Sümer söylencesinde —yeryüzünün Enlil'in elinde olduğu dönemde— yeraltı dünyası'na ödül olarak götürülür. Ama okuduklarımıza bakılırsa Tanrıça yeraltı dünyasında da rahat bırakılmaz, sonunda Yazgı Tabletleri'ni eşine vermeye, yönetimi onunla paylaşmaya zorlanır.

Tanrıça'ya verilen İnanna adı, İnnin, İnnini ya da Nina'dan türetilmiş gibi görünmektedir. O'nun Ningal'ın kızı olarak anılması, Utu'ya güneş adının verilmesiyle aynı zamana denk gelmiş olabilir. Bu Tanrıça'ya yazılı söylenceler döneminde (yâni İ.Ö. 2000'den kısa bir süre sonra), kendisine hâlâ büyük bir saygı gösteriliyordu, ama eskiden sahip olduklarını yitirdiği açıktı. Gerçi Nammu yeryüzüyle gökyüzünü, Ninhursag, Nintu ya da Ninmah ilk insanları yaratmıştı, ama bir söylenceye göre dünya düzenini kuran da Enki'ydi. Bir söylenceye Enki'nin "Dicle'yle Fırat'ı birlikte doyurarak" sulama kanallarını yarattığını okuruz. Sonra da, çeşitli tanrıları belirli konumlara atadığını, Enki'nin ya da kanalların başına getirdiği kişilerin "soylu dizeleri saraydan alıp yağ gibi kaydırdığını" öğreniriz. Bu dize epey karanlık görünmekle birlikte, o sıralarda öldürülen genç bir prense gönderme yapılmış olabilir, diyebiliriz. Bu dizeden hemen sonra İnanni'nin Enki'ye iki kez sorduğu "Nerede benim krallık gücüm" sorusunun ardından iki ayrı yerde, krallık açısından vazgeçtiğini okuruz. Enki, Tanrıça'yı avutmak ister gibi, kendisinin saptadığı, ama "delikanlının dile getirdiği" sözlerin O'ndan sorulduğunu, asanın, güç çubuğunun ve "çobanlık değneğinin" hâlâ onun elinde olduğunu söyler. Tanrıça'nın, su yollarının yapımı sonucunda gücünü yitirmiş olmasına bir açıklama getirmek ister gibi sözlerini "İnanna, uzaktaki kuyuları, bağlama halatlarını bilmeyen sen, taşkın geldi, toprak yenilendi, Enlil'in tufanı geldi" diye bitirir.

Bu masalda okuduklarımızı, Tanrıça'nın, Eridulu Obeytlerin gelişi üzerine ya da, bir Sümer söylencesine göre, Enki'nin Nippur'da armağanlara boğduğu Enlil'in yandaşları tarafından zayıflatılan gücüyle toplumsal konumunun bir açıklaması olarak yorumlayabiliriz. Söylenceler İ.Ö. 2000 yılı sonrasına kadar yazıya geçirilmediği için, bu deği-

şikliklerin Enki'ye inananların gelişi sırasında mı yoksa Nippur'un kuruluş döneminde mi ortaya çıktığını söylemek zordur. Gerçi kadınların konumuyla Tanrıça'nın üstünlüğü, Sümer dönemi boyunca gerilemiştir, ama bütün bu değişikliklerin tam anlamıyla gerçekleşmesi yüzyıllar hatta bin yıllar almış olsa gerek. Gene de bütün eski dönemler boyunca Tanrıça, İnanna olarak, özellikle Erech'de büyük bir saygı görüyordu; Tanrıça her zaman önderlik ya da krallık haklarını bağışlayan kişi sayılmış olmalıdır; bu etmen Altıncı Bölüm'de daha ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

Bu iki dönem sırasında Tanrıça dini yeniden canlandırılmış bile olabilir, çünkü söylencelerden biri kültürel merkezin Eridu'dan Erech'e kaydırılışını konu alır; burada Enki İnanna'nın, kendisinden bütün uygarlık armağanlarını çaldığını öne sürer. Bütün bu "uygarlık armağanlarının" cılalıtış çağındaki Tanrıça'ya tapınan topluluklarda geliştiğini gösteren kazibilimsel kanıtların yanı sıra, dikkate değer bir başka nokta da Sümerlerin kullandığı çiftçi, saban, karık, demirci, dokumacı, derici, sepetçi, çömlekçi ve duvarcı gibi sözcüklerin hiçbirinin Sümer sözcüğü olmayışı; bunların başka, daha eski bir dilden ödünç alınmış oluşudur.

Sümer'de üçüncü erkek tanrının ortaya çıkışı, büyük olasılıkla Hurrilerin bu bölgeye girdikleri zaman sayılan ikinci bin yılın başlarından biraz önce olmuştur. Bu tanrı An ya da Anu adıyla tanınıyordu; bu, genellikle Sümer dilinde gökyüzü anlamında kullanılan sözcüktür. Bununla birlikte *an* ya da *ahn* çeşitli Hint-Avrupa ailesi dillerinde "ata" anlamında karşımıza çıkar; Almanca'da *ür-ahn* sözcüğü, ilk ata demektir. Bu san, Hint-Avrupa dil ailesinden Yunanca'da gökyüzü tanrısı Uranus adında da karşımıza çıkar. Profesör Hooke, "Eski Sümer döneminde Anu pek tanınmış bir ad değildi; bu tanrının adına söz konusu döneme ilişkin on sekiz dizegede de rastlanılmaktadır," der.

Anu, daha önce ele aldığımız Hurrilerle Hititlerin Kumarbi söylencesinde Alalu'nun ardılı olarak görülür. Ama en ilginç onun sonradan "güneşin oğlu" Marduk söylencesinde de boygöstermesidir. Burada Enki'den, Tiamat adını verdikleri Yarattıcı-Tanrıça'ya boyun eğdirmesi istendiğini öğreniriz; gerçi Enki Tanrıça'nın kocası Apsu'yu öldürmeyi başarmış, böylece kendisi Abzu (ilk sular) Tanrısı olmuştur, ama Tiamat'a boyun eğdirmeyi becerememiştir. Sonra bu iş Anu'ya veril-

miş, ama söyleneceye göre Anu da Tanrıça'yı karşısında görünce korkudan eteğine yapışmış, görevini tamamlamaktan vazgeçmiştir. Sonunda Enki'nin oğlu Marduk, başarırsa bütün tanrıların en yücesi olacağı sözü üzerine, işi üstlenmiştir. Buysa, İndra'nın Danu'yla oğlu Virtra'yı öldürmeden önce almak istediği sözü akla getirmektedir; her iki söylence de aşağı yukarı aynı dönemde (İ.Ö. 1600-1400) yazılmış olabilir.

Enuma Elish adıyla bilinen ve Marduk'un üstünlüğünü anlatan bu söylence, uzun zaman Babil, dolayısıyla Akad ve Sami söylencesi olarak görülmüştür. Gerçi Marduk Hammurabi döneminde de biliniyordu, ama son araştırmalar ona üstünlük veren söylencenin, aslında Kassitler Babil'i ele geçirene kadar görülmediğini öne sürmektedir. Profesör Saggs, "eldeki buna ilişkin yazıların hiçbirinin birinci bin yıldan daha eski olmadığını", "aslında bu yapıtın ancak Kassitler döneminde, yani bugün en yoğun yazınsal etkinlik dönemlerinden biri sayılan çağda doğduğunu" belirtmektedir. Daha önce söylediğim gibi, Kassitler de Hint-Avrupalılar tarafından yönetiliyordu. Gurney, Kassit kavminin büyük bölümü Hint-Avrupalı olması da, "Kassitlerin Babilli yöneticilerinin adlarındaki bir öğeyi Hint tanrılarının adlarından aldıkları görülmüştür" der.

İ.Ö. yaklaşık 2100 yıllarında Ur Nammu adlı kral ülkeye adaleti getireceğini bildirmişti; bu bir ölçüde öncülü Urukagina'nın düzeltimlerine benzemektedir. Bu kralın, o zamanlar insanlara yüklenen ağır borçlarla vergileri kaldırdığı ve "ülkeyi öküzlere, koyunlara ve eşeklerle el koyan büyük denizcilerden kurtardığı" söylenir (italikler bana ait).

Sümer yazıtlarıyla söylencelerinin çoğunda, Sümerlerden "kara-kafalı insanlar" olarak söz edilir. Bir olasılıkla o sıralarda Sümer'de yaşayanların çoğunun saç renginin tanımı olan bu niteleme, deyimim ilk kez hangi amaçla kullanıldığını sorgulamaya başladığımızda, ilginçlik kazanır. İnsanlar genellikle farklı yanlarıyla tanımlanır. Tek ya da ikiden fazla gözlü bir topluluk kümesi olmadıkça, bir topluluğa "iki gözlü insanlar" demeyiz. Sümer yazılarında Sümer kavmine sık sık yakıştırılan bu tanım, terimi ilk bulup kullananların gene kendileri olduğunu; ya da en azından kendileri gibi "kara-kafalı insanlar" olmayan açık renk saçlıları yakından tanıdıklarını gösteren bir kanıt sayılabilir.

Bütün bu ilişkiler, yan yana ele alındığında, Enki, Enlil, Anu ve Marduk'un Hint-Avrupalılarla ya da Mezopotamya'daki Tanrıça kültürlerine giren kuzeyli topluluklarla yakın bir bağlantısı olduğunu düşündürebilir. Enlil, Enki ve Anu, Tanrıça'ya tapan birçok kavime yavaş yavaş benimsetilmiş gibi görünmektedir. Ama daha sonra ortaya çıkan Marduk'a ve özellikle de Hurri yönetimindeki Asur'da onun yerine geçen Aşur'a, kadınların konumunun zayıflayıp gerilediği toplumlarda tapılıyordu.

MISIR — GÖKYÜZÜNDE BİR TEKNE Mİ?

Kurgusal sayılabilecek bir başka olasılık da, aynı kuzeyli akıncıların, Mısır'daki ilk hanedanlık döneminden çok kısa bir süre önce burada boygöstermesidir. İ.Ö. 3000 yıllarından biraz önce Mısır'a saldırıldığı gösteren kanıtlar vardır; bu saldırının hemen sonrasında, Eridu'daki gibi, burada da krallık kurulmuştur. Böylece Yukarı Mısır'la Aşağı Mısır ilk kez tek kralın yönetiminde birleşmiştir. Gerçi o zamanlar her topluluğun tapındığı birçok yerel tanrı vardı, ama saldırıya kadar Mısır'daki cılalıtış çağı kültürleri, kuzeyin Kobra Tanrıçası'yla (Ua Zit) güneyin Akbaba Tanrıçası'nı (Nekhebt) en büyük iki tanrı kabul ediyordu. Toprakların ele geçirilmesinden sonra bu Tanrıçalar güçlerini yitirmişti; ama gene de kralın başına taktığı Aşağı ve Yukarı Mısır krallığının —iç içe geçmiş— tacında simge olarak yer almayı sürdürüyorlardı.

M. E. L. Mallowan "O zamanlar Mısır'la Sümer arasında bir ilişki olduğu Cemdet Nasr türü mühürlerin varlığıyla doğrulanmıştır" diye yazar. Sümer'in Cemdet Nasr dönemi, Nippur kentinin kuruluşu ve Enlil'in ortaya çıkışıyla aynı zamana denk düşmektedir. Mallowan da yapı ve biçimlerine bakarak Birinci Hanedan mezarlarının, Mezopotamya tapınaklarından esinlenerek yapılmış olduğunu öne sürer.

Cemdet Nasr dönemini ele alan Saggs, "O zamanki Mısır'da Mezopotamya'nın kültürel etkisini gösteren pek çok kanıt bulunmuştur. Mısır'a yabancı, ama Cemdet Nasr kültürünün örneksel özelliğini yansıtan tuğla yapı yöntemlerinin yanı sıra, silindir biçiminde mühürlerin

bulunuşu önemli bir olgudur. Aynı zamanda o günkü Mısır sanatında Mezopotamya'ya özgü motiflerle nesnelere yer alıyordu; bunun çarpıcı bir örneği, bıçak sapına oyulmuş Mezopotamya türü bir teknede görülür... ayrıca Mısırlılar yazı (uygulayımını değil) ilkesini kuşkusuz Mezopotamya'dan almıştı” der.

Cemdet Nasr döneminde yeni toplulukların Sümer'e girdiği günlerde buradan ayrılan ve Sümerli Obeytler diye bilinen kavim, büyük olasılıkla o sıralarda Mısır'a gelmişti. Eski hanedan gömütlerindeki resimlerde, soyu doğrudan doğruya Maglemosyenlere dayanan kuzey Avrupalı Ertebolle kavminin kullandığına benzeyen koni biçimindeki balık sepeti görülmektedir. Mısır'da eski Tanrıça Nut'un babası sayılan tanrı, Hava Tanrısı Şu adıyla tanınıyordu. Daha önce söz ettiğim gibi, Mısır'da hava imi bir yelkenle gösteriliyordu, tanrılar sözcüğünün imiyse, başka zamanlarda teknelerin pruvasına çekilmiş bir dizi bayrak ya da sancaktı. Mısır'm akıncılarla birlikte gelen erkek tanrısı, Enki'nin “suda giden” tanrı diye adlandırılışı gibi, teknesinde yol alan güneş tanrısı olarak gösteriliyordu.

Profesör Walter Emery eski Mısır mezarlarıyla piramitlerinde yaptığı kazılara kırk beş yılını harcamıştır. Bu kavmin Mısır'a gelişini irdelemiş ve şunları yazmıştır:

Bu akınların yavaş yavaş süzülerek mi yoksa çete saldırılarıyla mı gerçekleştiği pek belli değildir ama kanıtlara, özellikle de Gebel-el-Arak'da bulunan fildişi bıçak sapı üzerindeki oymalara, Hieraconopolis'de geç dönem hanedanlık-öncesi mezar duvarlarında bulunan resimlere bakarsak, ikincisinin daha doğru olduğunu düşünebiliriz. Bıçak sapında Mezopotamya hatta Suriye kökenli olduğu düşünülebilecek bir sanat biçimi ve saldırganlara karşı bir deniz savaşının gösterildiği bir sahne görürüz; bu aynı zamanda Hieraconopolis mezarında da kabataslak çizilip gösterilen bir temadır. Her iki resimde de Mısır'a özgü yerli gemilerin yanında Mezopotamya kökenli olduğu su götürmez yüksek pruvalı, direkli tuhaf tekneler yer almaktadır.

İ. Ö. dördüncü bin yılın sonlarına doğru, aristokrat sınıfı ya da tüm Mısır'ı buyruğu altına almış, geleneksel olarak “Horus'u izleyenler” adını verdiğimiz kavim karşımıza çıkar. Egemen soy kuramı, Yukarı Mısır'ın kuzey bölgelerinde yer alan geç hanedanlık-öncesi döneme ait mezarlardan elde edilen bulgularla doğrulanmaktadır; bu mezarlarda kafatasları ve bedenleri yerli halktan

daha iri olan insanların bedensel kalıntıları bulunmuştur; boyutlardaki farklılık öylesine belirgindir ki, bu insanların burada yaşayan daha eski bir soydan geldiği düşünülemez.

Emery, ilk krallardan birine ait topuz başında, kralı büyük bir törende suyolu açarken gösteren sahneyi de anlatır ve “Kuzey fatihinin, kuzeyli bir prensesi kendine eş alarak konumunu yasallaştırmaya çalıştığı konusunda güçlü kanıtlar vardır” diye ekler.

Mısırlılar bu dönemdeki akıncılara Shemsu Hor, —Hor kavmi— adını veriyordu. Hor kabileleri sonradan başkent olarak Memphis'i seçmişti. Kendileriyle birlikte yeni bir tanrıyı da getirmişlerdi. Bu tanrının adı Hor-Wer, yani Yüce Hor'du. Mısır söylencelerindeki Hor'un kökeniyle ilgili yapıtlar yazan Eski Mısır Uygarlıkları Profesörü Rudolf Anthes şöyle der: “Bu, en eski tarih belgelerinin bırakılmaya başlandığı; koşul ve olaylarınsa, Mısır'da krallığın kuruluşuyla devrim kazandığı, İ.Ö. üçüncü bin yılın başlarıyla ortalarına düşen zamandı.”

İ.Ö. 2900 dolaylarındaki resimleri, Güneş Tanrısı Hor-Wer'i göklerde teknesiyle giderken gösterir. Göklerde teknesiyle süzülüp giden güneş tanrısı imgesinin, daha sonra Hint-Avrupalı Hindistan ve Yunanistan'da karşımıza çıkan atlı arabasını göklerde koşturan güneş tanrısı imgesinden pek de farklı olmadığını düşünebiliriz.

Profesör Emery'ye göre, İ.Ö. 270 yıllarındaki Manetho tarihinde Narmer ya da Menes adıyla bilinen Birinci Hanedan'ın ilk kralının adı, aslında Hor-Aha'dır. Ama, Hor adı sonradan, çok daha eski olan Tanrıça dinindeki “ölen oğul”la birleştirilmiştir. Bu da biri akıncıların eski ışık tanrısı, ötekiyse Tanrıça İsis'in oğlu iki Hor arasında birçok karışıklığa yol açmıştır.

Çeşitli kitaplarda (Yunanlıların sonradan Horus adını verdiği) Hor'un, Set adı verilen başka bir tanrıyla törensel bir kavgaya tutuştuğu anlatılır. Set genellikle Hor'un amcası ya da erkek kardeşi sayılır. Savaş Hor'un Set'e üstün gelişini simgeler; Hor ışıkla iyiliğin, Set se karanlıkla kötülüğün simgesidir. Dr. E. Wallis Budge, “Güneş Tanrısı Horus'un gece ve karanlığa karşı sürdüğü savaş, çok eskiden İsis'in oğlu Horus'la, erkek kardeşi Set arasındaki kavgayla özdeşleştirilmiş-

tir. Aslında Set ya da Sut doğal geceyi simgeliyordu ve Horus'un karıştıydı" der.

Sanskritçe'de *sat* sözcüğünün anlamı parçalara ayırıp yok etmektir. Ölümünden sonra Horus olan Osiris söylencesinde, Osiris'i öldürüp bedenini on dört parçaya ayıran Set'tir; (ama Osiris aynı zamanda Horus'un babası olarak da tanınır). Ancak *set* sözcüğünün Mısır dilinde "ece" ya da "prenses" anlamına gelmesi de dikkat çekicidir. Yunanlıların İsis adını verdiği Au Set adının anlamı "sıradışı ece"dir. Savaş söylencesinde Set, Horus'la cinsel ilişkiye girmeye çalışır; buysa genellikle bir aşağılama olarak yorumlanmıştır. Ama Zet adıyla tanınan karanlıklar yılanıyla sıkı bir bağlantısı olduğu düşünülen, klasik Yunan yazarların Tanrıça Gaia'nın ejderhası Typhon olarak andığı Set'e yakıştırılan en eski kimlik, bir kadın kimliği olabilir; ya da bu cilahtaş çağın Kobra Tanrıçası, Yüce Yılan Ua Zit'le bağlantılı olarak, bir biçimde Tanrıça dininin simgesi de sayılmış olabilir.

Tanrı Hor'un, cilahtaş çağı Mısır'ını ele geçiren izdeşleri, burada krallık kurmuştu. Hor genellikle şahin ya da atmacayla simgeleniyor, krala verilen Horus sanı doğanla gösteriliyordu. Hint-Avrupalı İran'da *xvarnah* sözcüğü, yasal krallık yetkesi anlamına geliyordu. Bir İran söylencesinde bu *xvarnah* sahibini yüzüstü bırakıp — doğan kılığında uçup gider.

Shemsu Hor, Mısır'm uzak, hanedanlık-öncesi dönemlerinde boy göstermiştir. Bu kavimle ilgili bilgiler dağınık ve azdır. Ama Shemsu Hor'la, bizim sonradan Hurri ya da Horitler olarak tanıdığımız kavim arasında bir zamanlar bir ilişki bulunduğu; bunların önce Kuzey İran'a sonra Sümer'e yerleştiği ve sonunda da Mısırlı Shemsu Hor kavmi adını aldığı düşünülemez mi?

İkinci Hanedan dönemi sıralarında, Memphis'in on beş-on altı kilometre kuzeyindeki (Mısırlıların Annu adını verdiği) Heliopolis kenti, yazman papaz okulunun merkezi olmuştu; buradaki papazlar da bir tekneye binmiş Güneş Tanrısı'na tapıyordu. Papazlar bu kentte Ra adını kullanıyordu. Sanskritçe'de Ra, krala ait ya da yücelere çıkmış anlamına gelir. Bu önek, Sanskritçe'de kral sözcüğünde *raca*, kraliçe sözcüğündeyse *rani* olarak yer alır. Bu, Almancada, yükseğe erişmek

anlamında *ragen*; Fransızcadada kral anlamında *roi*; İngilizcedeyse *royal* (krala ait), *reign* (saltanat), ve *regal* (krala özgü) sözcüklerinde varlığını sürdürür.

Beşinci Hanedan'ın (İ.Ö. yaklaşık 2400) Piramit Yazılarında Horus, Ra'yla eş tutulur. Hem Horus hem de Ra'nın krallık hakkıyla yakın ilişkisi vardır; bazen bu yarışmaya bile dönüşür. Ra-Harakhty olarak Ra, Çevren Horus'uyla özdeştir ve ikisi de doğmakta olan Güneş anlamına gelir. Ra, kutsal teknesiyle gökleri açıp geçen güneş olarak çizilir. Neden gökyüzünde bir tekne? Bunun nedeni acaba ışık tanrısı düşüncesini getiren insanların aslında teknelerle gelmesi olabilir mi? Ra'nın teknesinin ilk sularından doğduğu söylenir; bu tıpkı, Enki'nin Eridu'daki Abzu'nun derin sularında teknesiyle gezdiği, ya da Hint-Ari güneş tanrısının acunsal sularından doğduğu söylentisine benzemektedir. Başında bir balıkla denizden çıkan sudaki güneş tanrısı hakkındaki Hint-Avrupalı Hitit söylencesinde olduğu gibi, Ra da her sabah sularından doğar.

Ra, güneş tanrısı olarak, "parıldayan", "ışığın atası", "ışığın efendisi" adlarıyla tanınıyordu. Burada ejderha söylencesinin bir kez daha Ari dinini anıştırdığını görürüz. Ra, sonradan Apophis adı verilen, karanlıklar yılanı Zet'le her gün savaşır. Güneş'in doğuşunun, özellikle de Mısır ikliminde, böylesine güç bir iş gibi görülmesi şaşırtıcıdır. Bu tür bir düşüncenin kuzey Avrupa kökenli oluşu daha akla yakın gelmektedir. Ama gece karanlığı her gün savaşılması gereken bir güç olarak görülüyordu; bu, Hint-Ari Varuna'nın güneşi toprağın altındaki derin ve karanlık boşluktan çıkartmak için kurban vermesine benzemektedir.

Horus adı, Tanrıça dinine İsis'in oğlu olarak girdiği için, Memphisli papazlar da bir başka yüce tanrı baba kavramını ortaya atmıştı. Tanrıya bu kez, ilginç bir biçimde Sanskritçedeki Pitar'ı andıran Ptah adı veriliyordu. Söz konusu tanrıyla ilgili bütün yazılar, tüm varlıkların yaratılışını başlangıçta Ptah vardı diyerek anlatmaktadır. Bu kez Ptah'ın kendini okşayıp doyurarak bütün öbür tanrıları yarattığını, böylece kutsal kadın-ata gereksinimini bütününüyle ortadan kaldırdığını öğreniriz.

Mısır'ın en yüce varlıkları Kobra ve Akbaba Tanrıçalarının yerini alan bütün bu erkek tanrı baskınına karşın, Tanrıça kavramının hiç

unutulmadığını görürüz. Dinlerine yeni tanrılar sokmakta böylesine usta olan (hatta sayısız ad ve birbirine karışmış söylenceleriyle bizi bunaltan) eski Mısırlılar, çeşitli yeni biçimleri toplayıp dinde birleştirerek topraklarına saldıranların erkek tanrılarını da benimsemişti. Anayanlı soy kalıplarının eski çağlara dek uzanışına bakarak bir yargıya varırsak, soy kalıpların çoğu sarayda kalmış olsa bile, Mısırlılar saldırganları da kendi içlerinde eritmiştir diyebiliriz.

Kobra Tanrıça Ua Zit'in yapısı daha sonra ortaya çıkan birkaç kadın tanrıda da sürdürülmüştür. Bunlardan biri Hat-Hor adıyla bilinen Tanrıça'dır, bu adın asıl anlamı Hor'un Evi diye tanımlanabilir. Hat-Hor genellikle alında kobra taşıyan bir inekle simgelenir. Bununla birlikte bir yazıda dünyayı yaratan ilk yılan olarak tanımlanır. İnsan biçiminde çizilen Au Set de alında bir kobra taşır. Au Set adı, Ua Zit'den alınmış olabilir.

En ilginç olanıysa, Maat adıyla bilinen Mısırlı Tanrıça'dır. Maat evrenin düzenini, erdemli ve iyi olan her şeyi simgeler. Yazının bulunduğu yere göre Tanrıça'ya Horus'un Gözü, Ra'nın Gözü ya da Ptah'ın Gözü olduğunu söyleyebiliriz. Mısır dilinde göz, *uzait*'dir; bu da Uazit'e çok benzeyen bir sözcüktür. Ama Hint-Avrupa dil ailesinden Yunancada, *mati* sözcüğü göz anlamına gelir. Maat, eski Mısır tanrılarının simgesi olan kutsal yılan kobranın bedene bürünmüş halidir. Erkek tanrılardan birinin malı olarak kaldığı sürece, niteliklerini ve yapısını korumasına izin verildiği anlaşılmaktadır. Profesör Anthes şöyle der: "Piramitteki metne göre kral yaşadığı sürece Uraeus'u sihirli bir şekilde korur, gözetirdi. Ancak kral ölünce, kin dolu zehirli yılan, bir başkasının korumasına verilmezse kaçır giderdi."

Bu söylenenler Hor, Ra ya da Ptah izdeşlerinin yorumuyla bir sayıla düzenin ancak Kobra Tanrıça kralın denetiminde kaldığı sürece olabileceğini düşündürmektedir. O zamanlar Maat adı verilen simgesel kobraya yüklenen niteliklerin alışılmadık bileşimi —en yüce bilgelik ve tehlikeli, belki de başkaldıran kargaşa— Mısır krallarının simgesi kobranın, aslında Tanrıçaya tapan toplulukları simgelediğini akla getirmektedir.

Beşinci Hanedan'la ilgili Piramit yazılarında yer alan bir gönderme, eski Mısır kültürü uzmanlarını epey şaşırtıp uğraştırmıştır. Bu, es-

kiden Osiris'in mezarında —kızıl saçlı— erkeklerin kurban edildiğini anlatan öyküdür. Eğer Shemsu Horların, sonradan Hint-Avrupalılar ya da Horitler adını verdiğimiz insanlarla ilişkili olduğu kabul edilirse, bu gönderme çok daha iyi anlaşılır.

Eridu'daki Obeyt dönemi, Nippur'daki Cemdet Nasr dönemi kavimleri ya da Mısırlı Shemsu Horların aslında ilk Hint-Avrupalı topluluklar olup olmadığı ya da bunların Kafkasya ve Urartu bölgelerinden gelen kavimlerle ilişkisi bulunup bulunmadığı sorusu, en azından daha kapsamlı bir araştırma yapılana kadar varsayımlara dayalı akıl yürütmeler olarak kalacaktır. Kesin bir şey varsa bu da söz konusu toplulukların, Tanrıça'nın kutsallığına inanan insanların topraklarına girdikleri zaman kendileriyle birlikte erkek tanrı tapımını da getirdikleri; hem Obeytlerin hem de Shemsu Horların krallık kavramını ilk başlatanlar olduğu; Nippur ve Kish kentindeki kavimlerinse bunu canlandırdığıdır.

HİTİTLER "...KENDİNE ÖZGÜ BİR KASTIN YARATILIŞI"

Hint-Avrupalı saldırıların tarihsel açıdan doğrulanmış dönemlerine geri döndüğümüzde, Hititlerin Anadolu'ya İ.Ö. yaklaşık 2000 yıllarında Kafkasya bölgesinden girmiş olduğuna inanıldığını görürüz; ama aynı kavimden daha küçük toplulukların Anadolu'ya bu tarihten önce geldiğini gösteren örnekler de vardır.

Profesör Gurney'e göre "Anadolu'da çeşitli yerleşim bölgelerinde bulunmuş kafatasları üzerinde yapılan incelemeler, İ.Ö. üçüncü bin yılda nüfusun büyük bir bölümünün çoğunlukla (Akdeniz'e özgü) uzunkafalı (dolikosefal) olduğunu; buna biraz da (Alpler'e özgü) kısa kafalı (brakesefal) türün karıştığını göstermektedir. İkinci bin yıldaysa bunlar yaklaşık % 50 oranında bir artış göstermiştir."

Sonunda Hitit İmparatorluğu'nun yönetici sınıfı olup çıkanlar, işte bu kısakafalı ya da Alp kavimleri diye tanıdığımız insanlardı. Bölgeye gelişlerinden önce bu toprakların yerli halkı Hatti kavmi olarak tanınıyordu. Hitit krallığının birbirinden çok farklı iki ayrı topluluktan

oluşturduğunu bilmeyen ilk bilim adamlarının Hititler dediği kavme bu adın verilmesine aslında Hatti adı yol açmıştı. Bu, birkaç Hitit kralının Hattuşili adını alması ve akıncıların büyük olasılıkla kimliklerini bu kavmin insanlarıyla özdeşleştirmek için başkente Hattuşaş adını vermeleriyle daha da karmaşıklaşmıştır. Bu toprakların asıl sahibi halk köleleştirilen ya da yenilen sınıfı oluştururken, saldırgan Hint-Avrupalılara krallık ve önderlik görevlerinin verilmiş olduğu artık daha iyi anlaşılmalıdır; buysa tıpkı Shemsu Horların Mısır'da tarihsel olarak doğrulandığı üzere, Arilerin Hindistan'da Hurri kökenli Mitannilerin Kasitler arasında ve daha sonra Yunanistan'la Roma'da yaptıklarına benzer.

Gurney "Hitit devleti, ülkenin yerli halkına karışan kendine özgü bir kastın yaratılışıydı... bir öbek Hint-Avrupalı göçmen yerli Hatti soyu üzerinde egemenlik kurmuştu" der, Profesör Saggs, "Hint-Avrupalı saldırganların Kızılırmak bölgesine akınından kaynaklanan bir karışıklık döneminden sonra, Labarna sanımı taşıyan prenslerden biri kendi krallığını kurmuştu; Hitit geleneğine uygun olarak topraklarını, başarılı savaşlarla, sınırları denize ulaşana dek genişletmişti" diye yazar. Saggs, "Hitit krallığında yönetimin soylu ve kapalı bir kastın elinde olduğunu; yerli halkı bunların yönettiğini; bunların yalnız askeri etkinliklerle ve merkezi devlet yönetimiyle ilgilendiklerini" söyleyerek Gurney'le aynı düşünceyi paylaştığını belirtir.

Atlı savaş arabaları, demirden yapılmış silahları ve (koni biçimindeki yaklaşık otuz beş-altmış santimlik başlıklarıyla daha da uzun görünen) iri bedensel yapılarıyla Hint-Avrupalılar, o zamana dek karşılaşılmadık derecede büyük bir askeri üstünlük kazanmıştı. Tekerlekli araçlar, Halaf dönemindeki Tanrıça'ya tapan kültürlerde de vardı, ama Hititlerle Hurrilerin gelişine kadar, iki ya da dört tekerlekli arabalara yalnız eşekler koşuluyor, öncelikle insan ya da yük taşımak üzere kullanılıyordu. Atın kullanılışı ve atlı savaş arabalarının Yakındoğu'ya sokulması, ancak Hint-Avrupalı *maryannu* savaşçıların burada boygöstermesiyle başlamıştır. Rg Veda'da anlatılanlara göre, bu arabaları iki binicinin yönettiği yan yana koşulu iki at çekiyordu. Gerçi İ.Ö. 2500 yıllarından kalma bir mezarda demirden yapılmış bir kama ele geçiril-

miştir, ama madencilikle demir eritme işlemlerinin genellikle İ.Ö. ikinci bin yılda Hititler tarafından bulunduğu söylenir. Tanrıça kültürlerindeki bakır, altın ve tunca kıyasla demirden çok daha "etkili" silahlar yapılabiliyordu. Demir (iron) sözcüğü, Ari sözcüğünden türetilmiş olabilir, çünkü bulunuşundan sonra yüzyıllarca işlenişini bir giz gibi korumayı başaran bu kavimle birlikte anılmıştır. Cıralıtaş çağındaki Mısırlılar, "gök madeni" adını verdikleri göktaş demirini kullanıyordu. Arilerin göksel kökenli oluşu ve krallığın gökten indirildiği düşüncesini öne süren söylenceler belki de, topraktan elde edildiği bilimsel olarak kanıtlanmakla birlikte, demirin (iron) Arilerle bir arada düşünülmesine yol açmıştır. Hint-Avrupalı saldırganlar, demir silahlar üzerinde kurdukları tekelden ve (belki de barışsever kent halkının gözünü yıldırın) atlı savaş arabalarının gücüyle hızından yararlanarak, gelişlerine kadar Yakındoğu'da bilinmeyen askeri bir güç elde etmişlerdi.

Toprakları elden giden Hattiler, ülkelerini yöneten bu iyi silahlanmış savaşçı kastın verdiği korkuyla ses bile çıkaramamış olmalıdır. Bir Hitit yasası "Kralın yargısına karşı çıkanın evi yerle bir edilir; büyüklerin kararına uymayanların kafası uçurulur" diyordu.

Saldırlardan önce Hititler, en azından söylenceleri ve yazını saptamak üzere yazılı bir dil geliştirmemişti. (Aslında Hitit hiyeroglifleri vardı; bunu ileride daha ayrıntılı olarak ele alacağım.) Bu kavim Sümer yazısını temel alan Akad çivi abecesini, bölgeye gelip Akadlarla ilişki kurduktan sonra kullanmaya başlamıştı. Hititler söylencelerinin çoğunu yazarken Akad dilini kullanıyor, kendi dillerini Akad yazısıyla saptıyorlardı. Hint-Avrupa dil ailesinin en eski biçimlerinden biri, işte bu Hitit dilidir. İlk tarihsel çağlarda bu dilin Sanskritçe, Yunanca ve Latinceyle sıkı ilişkisi vardı. Günümüzdeyse bu dilin, Almanca, Fransızca, İngilizce, Danimarkaca ve hemen bütün öbür Avrupa dilleriyle bağlantılı olduğunu görüyoruz.

Gurney, "Hitit dilinin, Hint-Avrupa dilleriyle ilişkisi bir Çek bilim adamı olan B. Hrozny tarafından bulgulanmış ve 1915'de yayımlanmıştır. Hint-Avrupa dilinin, İsa'dan önce ikinci bin yılda Küçük Asya halkınca konuşulduğunu öne sürmesi öyle şaşırtıcı bulunmuştu ki, söy-

ledikleri önceleri büyük bir kuşkuyla karşılandı” der. Sözlerini, “ama artık bu olgu hiç tartışmasız kanıtlanmıştır,” diye sürdürür.

Hititlerin başkenti Hattuş’ın yaklaşık 200 kilometre güneyindeki Catalhöyük’te yaşayıp Tanrıça’ya tapan çok daha eski bir kavimle akraba olduğunu söyleyebileceğimiz Hattiler de, en yüce varlık olarak Tanrıça’ya tapıyordu. HannaHanna, Hepat, Kupapa ve Güneş Tanrıçası Yüce Arinna gibi Tanrıçalar eski Hatti dininden beri vardı. Birkaç yazıda da Tanrıça’dan salt “Egemen” diye söz edilmektedir; Tanrıça’nın bu sanı, Mısır’daki İsis’le birleştirilebilir.

Yazılarında bu kavmin İndra, Mitha ve Varuna’ya tapıtığını gösteren kanıtlar bulunmakla birlikte, bu tanrılarla ilgili Hitit öyküleriyle söylenceleri henüz gün ışığına çıkmamıştır. Dağların fırtına tanrısını Hititler getirmiştir; Hitit Anadolu’suyla ilgili yazılarda, bu yeni erkek tanrılara karşı takınılan bazı tutumlarla karşılaşırız. En eski Hitit krallarından biri olan Annita’yla ilgili yazılarda, fırtına tanrısı Taru’dan en yüce varlık diye söz edilir. Ama yüzyıllar sonra, Hattuş’dan bir günlük uzaklıkta bulunduğu söylenen, ancak yeri tam olarak belirlenmemiş Arinna kentinde farklı bir öykü anlatılır. Boğazköy yazılarını inceleyen Gurney şunları yazar: “Arinna’da en büyük tanrı, Güneş Tanrıçası Wurusemu’ydu; eşi Hava Tanrısı Taru, ikincil konumdaydı; adları Mezulla ve Hulla olan iki kız çocuk, ayrıca Zintuhi adlı bir de kız torun vardı.”

Bazı yazılar Hitit ecelerinin Tanrıça adına tören yürütücülüğü görevini üstlendiğini söyleyerek, Güneş Tanrıçası Arinna için yapılan kuttörenleri anlatır. Daha önce de söylediğim gibi, Hitit eceleriyle Güneş Tanrıçası arasındaki yakın ilişki, akıncı Hint-Avrupalıların, ana-yanlı soydan geldikleri için tahta çıkma hakkını elinde tutan Hatti rahibeleriyle evlenerek toplum onayını aldıklarını; böylece taht üzerinde yasal hak kazanmış olduklarını düşündürmektedir. Gurney, Ari krallarının eski Hatti tapınaklarını koruduğunu, “... ama ülkenin en yüce din-sel görev ve öğrenlerini yürütme işini kendilerinin üstlendiğini” yazar.

Burada ejderhanın yenilişi söylencesiyle bir kez daha karşılaşırız. Hitit kralı II. Mursilis, birkaç kentte fırtına tanrısı adına şenlikler düzenlemiş olduğunu yazmıştır. Mursilis aynı yazıda, başkent Hattu-

ş’da Lilwanis adıyla bilinen bir Tanrıça’nın anıtmezarında yapılan benzer türde çok büyük bir şenliğe de değinir. Bu şenliklerde, Mısır’da Hor’la Set arasındaki savaşı anımsatan törensel bir çarpışma anlatılır ya da canlandırılırdı. Bu çarpışma fırtına tanrısıyla ejderha İlluyankas arasında geçerdi. Kral olarak Mursilis’in de bu oyunlarda büyük olasılıkla fırtına tanrısını canlandığı düşünülebilir. Ama öyküdeki, Tanrıça İnanna’yla seviştikten sonra fırtına tanrısının ejderhayı yenmesine yardım edecek kadar güçlenen Hupisayas adlı genci canlandırması ona daha uygun görünmektedir. Tanrıça’yla sevişerek güç kazanan Hupisayas’ın öyküsü, Altıncı Bölüm’de daha ayrıntılı ele alınacak Sümer ve Babil yazıtlarında anlatılanlara çok benzeyen yıllık kutsal cinsel birleşme törenleriyle canlandırılmış olabilir. Sümer ve Babil’de kral, sonradan kendisine krallık hakkını bağışlayacak Tanrıçanın hizmetindeki yüce rahibelerin oğul-sevgilisini oynardı. Bu durumda, eski Hint-Avrupalı kralların da konumlarını yasallaştırmak üzere aynı oyunu Hatti rahibeleriyle oynadığı düşünülebilir. Ejderha İlluyankas’ın adı, Tanrıça Lilwanis’le birleştirilebilir. Öyküde ejderha İlluyankas, yine ejderha kılığındaki Tanrıça Tiamat gibi, Marduk tarafından öldürülür. Şenliğin Lilwanis tapınağında değil de, Tanrıça’nın anıt mezarında yer alması salt rastlantı olabilir mi?

Hitit tanrısı Taru’nun adı, kimi zaman ele geçirme anlamındaki *tarh* sözcüğüyle birleştirilir. Sanskritçe’de *tura* sözcüğü, güçlü anlamına gelir; Hindistan’daysa Tura Shah, İndra’nın öbür adı olarak kullanılır. Bu sözcük boğa anlamına gelen *taurus* ya da *toros* sözcüklerinde varlığını sürdürmektedir. Ama *Hor*, *Hur* ya da *Hara* sözcüklerinde olduğu gibi, bu sözcüğün de dağlarla bir ilişkisi bulunduğu düşünülebilir. Anadolu’daki en büyük sıradağlardan birine Toroslar, en yüksek tepesineyse Toros Dağı adının verilmesinin yanı sıra, Hint-Avrupa dil ailesinden Keltçede *tor*’un kayalık doruk, Almanca’da *türm*’ün kule, İngilizce’de *tower*’ın gene kule anlamına geldiğini görürüz. Aynı şey Etrüsk fırtına tanrısı Tarchon’un adında da karşımıza çıkar; hatta ünlü Viking fırtına tanrısı Thor’un adıyla da birleştirilebilir.

Hititler Mısır ordularıyla sürekli çatışma içindeydi; iki kavim de toprakları bugün Suriye, Lübnan, İsrail ve Filistin arasında paylaşılmış Kenan Ülkesi’nin yönetimini ele geçirmeye çalışıyordu. Belki de bu

çatışmaların sonucu olarak, Hitit, Hurri ve Kassit prensesleri barışı sağlamak ya da bölgeye sızmak üzere birkaç kuşak boyunca ardı ardına Sekizinci Hanedan (İ.Ö. 1570-1300) krallarıyla evlendirilmişti. Bazı uzmanlar, dinde devrim yaratan kral Ahenaton'un anası Tiyy ve eşi Nefertiti'nin Hitit ya da Hurri soyundan geldiğini savunur. Bu doğrusa, İ.Ö. 1350'de kral Ahenaton'un Aton adını verdiği güneş çemberiyle betimlenen Ra'dan başka bütün öbür tanrıları yok sayıp, başkenti El Amarna'ya taşınmasına yol açan din devriminin nedeni de açıklanmış olur. Bu evlilikler başka topraklara sızma amacıyla yapıldıysa, o zaman tasarlanan gerçekleşmiştir diyebiliriz, çünkü kendini dinsel törenlere kaptıran Ahenaton, Kenan Ülkesi'ndeki dostlarıyla yandaşlarına gereken önemi vermemiş, dolayısıyla Hitit ve Hurri orduları da yönetime el koyma olanağını bulmuştur.

Bir başka ilginç konu da, Ahenaton'la damadı Tutankamon'un ölümlerinden kısa bir zaman sonra, bir Hitit kralına yazılan mektuptur. Bu mektubu Nefertiti'nin mi yoksa kızı Anhesenamen'in mi gönderdiği konusunda tartışmalar vardır. Mektubu yazan, kendini Mısır Ecesi olarak tanıtır ve Hitit kralından, oğullarından birini kendisine koca olarak göndermesini istiyordu.

Hint-Avrupalılar tarafından yönetilen öbür kavimler gibi, Hititler de sürekli uluslararası savaşlarla siyasetin içindeydi. Hititler İ.Ö. yaklaşık 1610 yıllarında Kral Mursilis yönetiminde Babil'e saldırmıştı, ama Mursilis öldürülünce, yönetim Kassitlerin eline geçmişti. Mitanilerin kurduğu Hurri Devleti, sözü geçen dönemden başlayarak birkaç yüzyıl boyunca Asur'u yönetmiş, bu arada Kassitler de eski Sümer kentleri Ur ve Erech'i ele geçirmişti.

Kenan kazıları, İ.Ö. yirminci yüzyıldan on altıncı yüzyıla kadar bu bölgede sürekli bir göç karışıklığının yaşandığını göstermektedir. Bunun nedeni genellikle bölgedeki göç savaşlarına bağlanır. Ama Hint-Avrupalıların Kenan topraklarına girişini "göçebe akını" diye tanımlayan Profesör Albright, "on beşinci yüzyıl dolaylarında Hint-İran ve Horit prensleriyle soyluların hemen hemen her yerde boygösterdiği" yazar. Bu "göç karışıklığının", ülkeye girip kendilerini yönetici diye kabul ettirene kadar savaşan Hint-İran ve Horit kavimlerinin ilk sal-

dırlarının sonucu olduğu pek ender söylenir. Werneri Keller El Amarna'daki Ahenaton belgeliklerinde bulunan mektupları anlatır ve "biraz alışılmadık gelse de, Kenan Ülkesi'nden haber gönderen soylulardan üçüncüsünün atalarının Hint-İranlı olduğunu söyleyebiliriz" der.

İ.Ö. on dördüncü yüzyılda Kenan Ülkesi'ndeki Ugarit'te Tanrıça'nın erkek arkadaşının ve Musa'dan sonra (İ.Ö. yaklaşık 1250-586) Güney Kenan'ın Kutsal Kitap döneminde Ashtoreth'in sevgilisinin adı olarak kullanılan Baal adının kökenini de Hint-Avrupa dil ailesinde bulabiliriz. On dördüncü yüzyılda Ugarit halkının büyük bölümü Hurrilerden oluşuyordu. Hitit ve Hurri yazılarında Baal sözcüğünün imi, Akadlarınkiyle aynıdır. Sanskritçe'de *bala*, *tura*'yla, yani boğayla aynı anlama gelir, yüce ya da güçlü demektir. Sözcük özellikle asker topluluklarıyla (troops) bağlantılı olarak kullanılır. Bu da, Baal'in ikili işlevinin açıklanmasına yardım eder. Ugarit'teki Hint-Avrupalı fırtına tanrısı gibi, Tanrıça Anath'dan kendisine yakışan bir tapmak kurmasını isteyen Baal de Saphon Dağı'nın efendisidir. Saphon Dağı'ndan Hurrilerin Kumarbi söylencesinde de söz edilir. Eski çağlarda Casius Dağı adıyla biliniyor, Zeus'la ejderha Typhon arasında geçen savaşın yeri olarak gösteriliyordu; Yunan söylencesine göre Typhon, Zeus'un kendisine ilk saldırdığı yerde, Anadolu'da Kilikya bölgesinde bir dağ mağarasında doğmuştu. Van Gölü'nün kuzeyindeki yanardağın, hâlâ Süphan Dağı adını taşıması anlamlıdır; bununla birlikte Baal'in Saphon Dağı, genellikle (bugün Cebel el-Akra adıyla bilinen) Ugarit yakınlarındaki Saphon olarak bilinir. Hor'un, tıpkı Mısır'da Tanrıça İsis'in oğluna verilen ada dönüşmesi gibi, Baal adı da Tanrıça'nın sevgilisi, Tammuz'un yerini almıştır; bununla birlikte Tammuz adı İ.Ö. 620'lere dek Kudüs'te kullanılmaya gelmiştir.

El adıyla bilinen Ugaritli bir başka erkek tanrının, Asherah adlı Tanrıça'nın sevgilisi olduğu düşünülür; bu tanrı çok eski zamanlardan beri Tanrıça dininin bir parçası sayılmıştır. Gene de Ugarit'teki El'in yapısı hakkında kuşkularımız vardır, çünkü burada bulunan yazılardan sürekli Thor-El diye söz eder; bu da onun Hint-Avrupalı fırtına tanrısıyla bağları olduğunu düşünmemize yol açar.

LUVILER, LUVISCHLER YA DA LOUVITLER

Anadolu'da Hitit toprakları yakınında, abecenin yorumuna bağlı olarak Luviler ya da Luwiler adıyla tanınan Hint-Avrupalı bir topluluk daha vardı. Luvilerin bir bölümü Toros Dağları yakınında Kilikya olarak bilinen bölgede Hititlerin tam güneyinde yaşıyordu. Burası, Çatalhöyük'teki Tanrıça tapımı kültürlerinin serpilip geliştiği bölgedir. Luviler uzun zaman Hitit kavminin bir kolu sayılmış, ama bunların bütünüyle ayrı bir topluluk olduğu ancak son yirmi-otuz yıl içinde açığa çıkmıştır.

Bu kavim konusunda, genellikle saray anıtlarıyla birkaç yazıda görülen ve Hitit hiyeroglifleri denen resim sözcüklerin yaratıcısı olduğu dışında, pek az şey bilinmektedir. Bu resim yazıların çözümlenmesi çok zor olmuş bugün bile birçoğu karanlıkta kalmıştır.

Luvilerin Anadolu'ya girişiyle ilgili tarihler çeşitlidir. Albright, "Luwiler, İ.Ö. üçüncü bin yılın başlarına kadar güney Küçük Asya'nın büyük bölümünü ele geçirmişti" der. R. A. Crossland, *Cambridge Ancient History* (Eski Cambridge Tarihi) adlı yapıtında daha yakın bir tarih verir ve "Luvilerin İ.Ö. 2300 yıllarından başlayarak batı Anadolu'da yaşadığını öne süren çıkarıma olanaksız diyemeyiz" der. Profesör Lloyd, "İ.Ö. yaklaşık 2300 yıllarında Luvice denen bir dilde konuşan büyük bir Hint-Avrupalı kavim dalgasının Anadolu'ya yayıldığını söyleyebiliriz... İlerleyişlerinin izi, arkalarında bıraktıkları büyük yıkımda görülebilir..." diyerek Crossland'le aynı düşüncüyü paylaştığını belirtir.

Bazı uzmanlar Luvilerin, Hititlere kıyasla daha eski olduğunu öne sürer. Luvi adı bize, Hitit yazıları aracılığıyla ulaşmıştır; bu yazılarda söz konusu kavmin yaşadığı topraklardan Luviya, konuştukları dilden de Luvili diye söz edilir. Hatti kavmine çoğunlukla Hititler; Hurrilere de bazen Horitler denmesi gibi, bu kavim de Luwiler ya da Luviler olarak adlandırılmış olabilir. Fransız kazıbilimciler bu kavimden Louvitler diye söz eder. Almanlar Luvischler der. Gerçek adlarıysa bundan sonraki bölümde yeniden ele alıp açıklayacağım gibi, önemli bir etmen olabilir.

Dilbilim uzmanları Hititçeyle yakından ilişkili Luvi dilinin, Hint-Avrupa dil ailesinden olduğunu söylerler. Söz konusu kavim hakkında biraz bilgi edinme olanağına ancak bu dil çevrilip yorumlanmaya başlanınca kavuştuk. Hititbilim uzmanı Hans Güterbock 1961'de, "Luvilerin de başka dilde konuşan bir halkın yerini aldığını varsayabiliriz, ama bu alt katman hâlâ bilinmemekte ve adlandırılmamaktadır. Hitit resimyazısıyla yazılan bu dil bir Luvi lehçesinden başka bir şey değildir" demiştir.

Bu resimyazıları çözümlerken karşılaşılan sorunlar, şimdiye kadar bulguların azlığı ve gereçlerin sınırlılığı yüzünden, Luvi dini hakkında pek az şey bilinmektedir. Ama adı Hitit tanrısı Taru'nunkine çok benzeyen en büyük tanrılarının fırtına tanrısı olduğunu biliyoruz. Luvi dilinde bu tanrı Tarhund, Tarhunta ya da Tarhuis diye adlandırılıyordu. Güterbock bu resimyazılarda henüz hiçbir söylencesel gerece rastlanmadığını, bunların büyük bir bölümünün adak niteliğinde olduğunu söyler. Bunlardan "büyü türü", "kuttören yazılarına sıkıştırılmış büyü sözcükleri" diyerek söz eder. Başka yazı araçları elde hazırlanırken, bütünüyle dinsel içerikli gereçlerin böylesine yaygın oluşu akla, "Luvilerin bir din adamı kastı olduğunu getirir; tıpkı Hindistan'daki Brahma rahipleri, ya da Mısır'ın Annu kentindeki Ra din adamı yazmanları gibi. Hurri, Hitit ve Akad dilinde söylenceler üreten yazmanlık okullarının Luvi topraklarındaki Kizzuvatna'da yer alışı, bu olasılığı güçlendiren bir kanıt sayılabilir.

Güterbock, "Kilikya ovasını kapsayan Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Kizzuvatna'nın bir Hitit Devleti olduğunu, Hurri yazmanlık okullarının da en çok burada geliştiğini" söyler. Güterbock bunu, Hitit diliyle yazılan, ama Hurri söylencelerini işleyen yazılarda Luvi dilinden alınmış birçok sözcüğün bulunmasına dayanarak öne sürer. Ama çeviri yapanların Luvi olma olasılığı da aynı ölçüde vardır.

Resimyazı çözümlenmeleri çoğalıp, daha çok gereç gün ışığına çıkarılana kadar, Luvilerle ilgili söyleyeceklerimiz sınırlı kalacaktır. Ama Tanrıça dinini sonunda ortadan kaldıran ataerkil kültürlerin incelenmesini sürdüreceğimiz sonraki bölümde açıklanacağı üzere, Luvilerin din tarihinde çok önemli bir işlevi olmuştur.

5

KENDİ SOYLARINDAN BİRİ

İLİŞKİLERİ pek olası değilmiş gibi görünse de, Hint-Avrupalılarla bağlarını ele alacağımız bir sonraki kavim topluluğu İbranilerdir. George Mendenhall'ün yazdığı gibi “Artık eski İsrail, bütün öbürlerinden bağımsız, kendi başına bir inceleme konusu olarak ele alınamaz; ister din, siyasal tarih, ister kültürle ilgileniyor olalım, bu kavmin tarihinin, eski doğu tarihine sınımsız bağlı olduğu görülür.”

Mendenhall ayrıca, “Varsayımlar sağlıklı araştırmaların temelini oluşturur ve son derece yararlıdır; bunlar olguların yerine konmak üzere kurulmaz, yalnız olasılıklar öne sürüp gelecekteki araştırmalara yol gösterirler” diyerek düşüncelerini belirtir. Söyleyeceklerimin bu anlayışla yorumlanacağını umuyorum.

İbrani kavimlerin atası, İbrani tanrısı Yahve'nin ilk peygamberi İbrahim, soydaşlarının kenti Harran'da yaşayan Hint-Avrupalıların gizli toplantılarına katılmış ya da bunlardan fazlasıyla etkilenmiş olabilir. Bizim daha çok Yehova diye tanıdığımız, Tevrat'ta Yahve adıyla anılan Musevi-Hıristiyan Tanrısı'nın adı, aslında Sanskritçe, durmadan akan anlamındaki *yahveh* sözcüğünden türetilmiştir. İbrahim adının da, Hindistan'daki Ari papazlık kastının, yani Brahma rahiplerinin adıyla ilişkisi olabilir; İbranilerin ataerkil tutumları da, genellikle düşünüldüğü gibi kültürel bir boşlukta değil, kuzeyden gelen eril-yönelimli akıncılarla ilişkisi sonucunda ortaya çıkmış olabilir.

Kuşkusuz İbrani kavmi hiçbir zaman Hint-Avrupalı olarak düşünülmemiştir; bir süre Mısır'da yaşadktan sonra gelip Kenan Ülkesi'ne yerleştikleri sıralarda, bu kavmin çoğunluğunu Samiler oluşturuyordu.

Ama İbranilerden ayrı olmasına karşın bu kavmin bir kolu sayılan bir topluluk daha vardı. Bu topluluk Levi papazlarıydı. Bu kesinlikle, şimdiye kadar öne sürülen en tartışmalı varsayımdır, ama karşı konulması güç bütün dinsel, coşkusal ve bilimsel tepkileri göze alarak, Levilerin Hint-Avrupalılarla özellikle de çeşitli çevirilerdeki adlarıyla Luviler, Luwiler, Luwiter, Luvitler'le akraba olduğunu düşünüyorum. Neredeyse evrensel olarak kabul edilen inanca, yani İbranilerin her zaman bütünüyle Sami soyundan geldiği inancına karşın bu kavmin Hint-Avrupalılarla ilişkisi olduğunu düşündüren ve en azından bu bağlamda ele alınması gereken ilginç kanıtlar vardır.

Biraz daha ilerlemeden önce, günümüze kadar gelen en eski İbrance Tevrat'ların tarihi İsa'dan önce iki-üç yüz yıl öncesine uzanan Kumran'da bulunanlar olduğunu anlamamız çok önemlidir. Bu bulgulardan önceki en eski uyarılma, yaklaşık aynı dönemden kalma Yunanca çeviridir. Kumran bulgularından önce elimizdeki en eski kitap, İ.S. yaklaşık onuncu yüzyıldan kalmadır. Kullanılan sözcüklere, dilin yapısına, insan ve yer adlarına bakarak, Eski Ahit'te Yahve'nin öyküsü olarak bilinen bu bölümün İ.Ö. yaklaşık 1000 yıllarında; Papazlar adıyla bilinen öbür bölümlerinse İ.S. 600'de yazıldığına inanılır.

Kutsal Kitap'ın bugünkü biçiminin, yüzyıllar boyu uğradığı değişiklikler sonucunda ortaya çıktığını da dikkate almalıyız; bu etmen Kutsal Kitap'ın birbiriyle çelişen bölümlerinde apaçık görülür. Profesör Edward Chiera şöyle yazar:

Kutsal Kitap konusunda, bütün eski zaman yazınsal yapıtlarına ait bu yayılma yönteminin yanı sıra, farklı ve zıt bir eğilim daha vardı; bu eğilim kitapta, kendi tanrı kavramına uymadığını ya da soyun atalarının tarihine yakışmadığını düşündüğü olaylarla açıklamaların bulunmasını istemeyen; onaylamadığı bölümleri sofuluk ve bağınazlıkla eleyen papazların uyguladığı amansız sıkı denetimdi.

İsveç Uppsala Üniversitesi'nde Doğu Dilleri uzmanı George Widengren de şunları yazar: “Musevi din yasaları aracılığıyla bize kadar ulaşan *Tevrat*'ın İsrail ulusal yazınının yalnız bir bölümü olduğunu gözden kaçırmamalıyız — üstelik bu bölümün en önemli bölüm olup

olmadığını da bilmiyoruz. Ayrıca bugüne kadar gelebilmiş bu bölümün bazı parçalarının sıkıdenetime uğradığı ve istenmeyen yerlerin temizlenip yok edildiği açıkça görülmektedir.”

YARATILIŞ KİTABINDA HİNT-AVRUPALILAR

Kutsal Kitap uzmanlarının İbrahim için verdikleri tarih İ.Ö. 1800-1700 yıllarıdır. Ama aynı uzmanlar Musa'yı da İ.Ö. yaklaşık 1300 ya da 1250 tarihine yerleştirir. Bununla birlikte, geçmiş kuşakları Kutsal Kitap'ta verilen sıraya göre izlersek, bu iki ataerkil kişi de içinde olmak üzere, arada yedi kuşak bulunduğunu görürüz. Beş, hatta dört yüz yıl yedi kuşak için epey uzun bir zaman gibi görünmektedir. Musa'yla ilgili tarihler, tarihsel kanıtları temel aldığı ve Saul, Davut ve Süleyman hakkındaki tarihsel öykülere daha dolaysız götürdüğü için, İbrahim'i İ.Ö. 1550 yıllarına yerleştirmeyi daha doğru buluyorum. Musa'yı İ.Ö. 1300 yıllarına yerleştirirsek, her kuşak için kırk yıldan fazla bir zaman kalır; bu da öbür tarihlerin öne sürdüğü altmış, yetmiş yıldan daha akla yakın görünmektedir. Hiçbir adın atlanmadığını varsayarsak, Kutsal Kitap'taki soy dizelgesini kullanıp her kuşağa otuz-kırk yıl verirsek, İbrahim'den yalnız on kuşak önce yaşayan Nuh'un, İ.Ö. yaklaşık 2000-1900 yıllarında ilk kez boy gösterdiğini görürüz; bu da Hint-Avrupalıların tam Yakınoğu'ya girdiği zamana denk düşmektedir.

Eski Ahit'te İbrahim'in, Kalde dönemindeki Ur kentinde yaşamış olduğu söylenir. Söz konusu kentin genellikle, Eridu'dan yedi-sekiz kilometre uzaktaki Sümer kenti Ur olduğu düşünülür. Ur kentinin Kutsal Kitap'ta ilk anılışından sonra, İbrahim'in ülkesi, akrabalarının toprakları baba yurdu olarak hep Harran'ın adı geçer. Kutsal Kitap'ta Ur'dan ayrıldıktan sonra, “gelip Harran'a yerleştikleri” belirtilir. (Yaratılış 11:32). Ama Harran'a gelince “Tanrı İbrahim'e, yurdunu, akrabalarını ve baba evini bırak der” (Yara. 12:1). Bazı Kutsal Kitap uzmanları, o zamanlar Urkish, Uruk, Ura, Urfa ve bunun gibi adlara sahip kentler bulunduğu için (ur, eski ya da büyük demektir) bu kentlerden birinin aslında Kutsal Kitap'ta sözü edilen Ur kenti olabileceğini

öne sürer. Harran, İbrahim'in asıl yurdu, ata kenti gibidir, İshak ve Yakup öykülerinde bu bağlantının daha da açıklığa kavuşmasına bakarak, İbrahim'in ya da ailesinin eskiden Harran'dan Ur kentine göç ettiğini varsayabiliriz. İ.Ö. 2300 dolaylarında Nippur'da Hurrilerin olduğunu biliyoruz. Zaten Kutsal Kitap'ta da İbrahim'in karısı ve ailesiyle Ur'dan Harran'a göç ettiği yazılıdır.

Hint-Avrupalıların akımlarıyla ilgili bilgiler, İ.Ö. 1800 dolaylarında Hurrilerin, sonradan Mitanni adını alan bölgeye göç ettiğini açıkça göstermektedir. Harran bu krallığın tam merkezinde yer alıyordu. Kentin adı da büyük olasılıkla Hurri topraklarındaki konumundan kaynaklanıyordu; bu kent tarihi İ.Ö. yaklaşık 2400 yılları olarak düşünülen, Hurrilerin eski Urkish yerleşiminden pek uzakta değildi. İbrahim'in bu kentle ilişkisi, akrabalarının adlarında da görülebilir. İbrahim'in büyükbabası ve erkek kardeşlerinden biri Na Hor adını taşıyordu. Öbür erkek kardeşinin adıyla Haran'dı.

Bütün Kutsal Kitap boyunca, ama özellikle Yaratılış bölümünde, Hitit ve Horit kavimlerine göndermeler vardır; bunların bazıları İbrahim'in ailesine ilişkindir. Yaratılış'ın 23:6. bölümünde, İbrahim'in Kenan Ülkesi'nde karısı Sara'yı gömecek bir yer aradığını okuruz. İnsanlar ölümlerini gömerken genellikle kutsanmış ya da en azından bildik bir çevrede toprak bulmaya çalışır. Bu nedenle, İbrahim'in Sara'yı gömmek için toprağını kullanmak istediği adamın Hititli Ephron olması ilginçtir. Çok daha şaşırtıcı olansa, İbrahim toprağın parasını ödemek istediğinde Ephron'un verdiği yanıtıdır. Hititli, İbrahim'e “Sen aramızda yüce bir beysin” der. “Ölünü sahip olduğumuz en iyi mezarlığa göm.” Hitit Ülkesi'ndeki bu toprak konusu, İbrahim öldüğünde bir kez daha karşımıza çıkar. İbrahim'in torunu Yakup bile Mısır'da ölmeden önce oğullarından bedenini Kenan Ülkesi'ne geri götürmelerini ve İbrahim'in Hititli Ephron'dan satın aldığı toprağa gömmelerini ister.

İbrahim'in oğlu İshak'tır. İshak'ın Yakup ve Esau adlı iki oğlu vardır. İshak'a bir eş seçme zamanı geldiğinde, İbrahim erkek kardeşi Na Hor'un kızını bulması için uşağını Harran'a gönderir. Yakup evlenirken de, seçilen kişi gene bir Harranlı, Na Hor'un torunu olur. Esau iki kez evlenir. Karılarından biri Hititli Elon'un kızı, öbürüyse Horitli Zi-

beon'un kızıdır. Esau daha sonra ailesiyle birlikte, Kutsal Kitap'ta adı "Seir'in dağlık ülkesi, Horit toprakları" olarak geçen Kenan'da bir bölgeye göç eder. Kutsal Kitap yazılarında pek çok görülen kuşaklar dizisinde (soyağacında), Esau'nun torunlarının sıralaması yapılır. Esau'nun karısının büyükbabası Horitli Seir'in torunlarının soyundan da epey sık söz edilir. Hititler ve Horitlerle kurulan bu ilişkilerin çoğu, Kutsal Kitap'ın ilk bölümü Yaratılış'da yer alır. Daha sonra Hezekiel'in kitabında iki yerde Hezekiel'in İsrail kavmini "Baban Amori, anansa Hititli'ydi" diyerek payladığını görürüz. Bu, Hint-Avrupalı kişinin Sara, ya da Yaratılış Kitap'ının hiçbir yerinde anılmayışıyla dikati çeken İbrahim'in anası olduğunu düşündürür. Kuşkusuz elimizde ilişkiler konusunda kesin kanıt yoktur, ama İbrahim'in ailesinin, o sıralarda var olan Hint-Avrupa krallıklarıyla bağlantısını bildiğimiz kavim ve yerlerle yinelenen ilişkisi göz önünde bulundurulmalıdır.

BAĞLANTILARDAN BİRKAÇI

Bir başka ilginç benzerlikse, İbranilerin ölenin kardeşiyle evlenme geleneği yani kocası ölen kadının kayınbiraderiyle, eğer yoksa kocasının babasıyla evlendirilmesi töresidir. Profesör Gordon, "Bu geleneğin eski Hindistan'da uygulandığı kanıtlanmıştır; aynı gelenek Yakındoğu'da Hint-Avrupalıların akınları sonucunda birdenbire ortaya çıkmıştır; işte bu nedenle söz konusu geleneğin Hint-Avrupalılar tarafından getirildiği ya da en azından yaygınlaştırıldığı apaçık ortadadır." der. Profesör Gurney de Hititlerdeki ölenin kardeşiyle evlenme geleneğini ele alır ve düşüncelerini söyler. "Bu yasa İbranilerin ölenin kardeşiyle evlenme yasasına çok benzemektedir." Ölenin kardeşiyle evlenme gibi yürek dağılayıcı bir şeyin, umursamadan benimsenmiş bir gelenek olması olanaksızdır; bu geleneğin, uygulandığı toplumlar içinde derinlere uzanan kökleri olmalıdır.

Profesör Gordon, Hint-Avrupalılarla İbrani kavimleri arasında yazın, dilbilim ve gelenekler açısından çok sıkı bir ilişki olduğunu uzun zaman önce belirtmiştir. Benim öne sürdüğüm kadar sıkı bir ilişkiden

söz etmemekle birlikte Gordon, "Artık batı tarihçileri olarak ilk ortaya çıkanların neden İbranilerle Yunanlılar olduğu konusunda ipuçları öne sürebiliriz. Her iki topluluk da tarih yazarlığı uğraşlarına Hitit temelinde başlamıştır" der. Robert Graves de İbranilerin ve Hint-Avrupalı Yunanlıların edebiyatlarıyla düşünceleri arasında sıkı bir ilişki olduğunu öne sürer ve görüşünü, kendisinin bir İngiliz Yahudisi" olamadığını söyleyerek savunur.

Daha önce de söylediğim gibi, büyük bir bölümü sonraları, büyük olasılıkla Âdem'le Havva söylencesinin eklendiği sıralarda yok edilmiş olmakla birlikte, İbraniler de Yahve'yle yılan Leviathan arasındaki çatışma söylencesini belleklerinde saklamıştır. Eski Ahit'te Eyüp bölümü 26:13'de ve Mezmurlar 104'de gene Yahve'nin ilk yılanı yok ettiği yazılıdır. 14. Mezmurda da "Gücünle [tıpkı Marduk'un yaptığı gibi] deniz canavarını ikiye ayırdın; deniz yılanının su yüzündeki kafasını parçaladın; Leviathan'ın sayısız kafasını ezdin" dizelerini görürüz. Yılan Leviathan, Kuzey Kenan Ülkesi'nde yer alan Ugarit'teki yazılarda da fırtına tanrısı Baal'in düşmanı olarak biliniyordu. Gerçi burada yaşayan topluluğun Hint-Avrupalı olup olmadığını henüz bilmiyoruz, ama Hitit ve Luvi tapınaklarının birkaç kilometre güneyindeki bu Ugarit yöneticilerinin Hitit krallarıyla son derece iyi ilişkiler içinde olduğunu biliyoruz. Ayrıca bu yazıların yazıldığı dönemde, yani İ.Ö. yaklaşık on dördüncü yüzyılda Ugarit'te çok sayıda Hurri'nin bulunduğu da biliyoruz. Ugarit'te Baal'in babasının adı Dagon'dur. Dağ sözcüğü bugün Türkiye'de hâlâ kullanılmaktadır. Ugarit yazıları Baal'in ejderha Lotan'ı, Lawton'u ya da Leviathan'ı yenişini anlatır. Önceden de söylediğim gibi Lat ya da Elat, Kenan dilinde Tanrıça demektir. Bu ad karşımıza, Hercules'i anlatan Hint-Avrupalı Yunan söylencesinde bir kez daha çıkar; bu söylencede Hercules, Tanrıça'nın kutsal yemiş ağacına bekçilik eden yılan Ladon'u öldürür.

Yahve'nin ilk yılanı yenişini anlatan Kutsal Kitap öyküleri, artık bize tanıdık gelen karanlıklar yılanını, yani Tanrıça'yı bozguna uğratan Hint-Avrupalı erkek tanrı öyküsünün bir başka uyarlaması olabilir. Musa döneminden sonra iki İbrani devletinin yıkılışına kadar İbraniler Baal adını hor görüp küçümsemiştir, çünkü fırtına tanrısının adı,

Tanrıça dinine oğul/sevgili Tammuz işleviyle sokulmuştur. Akad dilinde Baal yalnız Bey, Baalat'sa Hanım anlamına geliyordu. İ.Ö. yaklaşık 1000 yılları dolaylarında Baal'in adı Ashtoreth'in sevgilisi olarak geçiyordu. Ama, kutsal Baal adı Ugarit diline ilk girdiği sıralarda, daha kendi tapınağı yokken, Baal'le Yahve belki de aynı tanrıydı; (Baal adı, belki Sanskritçe güçlü anlamına gelen *bala* sözcüğünden türetilmiştir). Ugarit yazılarında “Ey Baal dikkat et düşmanlarına; ezeceğin düşmanlara dikkat et” denir. Kutsal Kitap'ın 92. Mezmurunda, “Ya Rabbi, düşmanlarına dikkat et; yok olacak düşmanlarına dikkat et” denir. Ugarit'te Baal'e Bulutların Sürücüsü adı verilir. Mezmur 104:3'de Yahve'nin araba olarak bulutları kullandığı söylenir.

Kutsal Kitap'ta karşımıza, ilk Hint-Avrupalı bağlantılara bir gönderme olarak kabul edebileceğimiz, anlaşılması güç bir başka bölüm daha çıkar. Arilerin kendi soylarını yenip yönettikleri topluluklardan üstün saydıklarını anımsarsak, bu bölüm belki de bu tutumun yansıması olarak düşünülebilir. Kutsal Kitap'ın ilk bölümünde (Yaratılış 6:2-4) şunlar yazılıdır: “İnsanlar çoğalıp, yeryüzüne yayılınca ve kız çocukları doğunca, tanrıların oğulları insanların kız çocuklarının çok güzel olduğunu gördü; böylece seçtikleri kadınları kendilerine aldılar... tanrının oğulları, insanların kızlarıyla seviştiği ve onlardan çocukları olduğu günlerde, dünyada Nephilimler [devler] vardı. Onlar eski kahramanlar, ünlü kişilerdi.”

İnsan uygarlığı gelişiminin uzaylıların işi olduğunu öne süren son günlerdeki kitap yağmurunda durmadan ele alınıp irdelenen bu bölüm, ashnda Tanrıça'ya tapman küçük yapılı Akdeniz kavimlerine kıyasla daha iri yapılı ve dağın tepesindeki ışık tanrısına tapınan Arilerin kendi imgelerine yaptıkları bir gönderme olabilir. Ari papazlar tarafından son derece hor görüldüğünü bildiğimiz bu melez çoğalma, yalnız Nuh'un ve gemisindeki akrabalarının kurtulduğu büyük taşkının temel nedeni gibi görünmektedir.

Gerçi Eski Ahit'teki Yahve bölümü Papazlık bölümleriyle eşzamanlıdır, ama İran edebiyatı, genellikle Yahve bölümlerinin yakıştırıldığı dönemden dört yüzyıl sonra ortaya çıkmıştır. İbrani ve İran söylenceleri arasındaki benzerlikler, o dönemdeki (İ.Ö. yaklaşık 600) iliş-

kilerin sonucu olabilir, gene de hangi kültürün ilk yaratıcı olduğuna karar vermek zordur. Ama her ikisinin de aynı Hint-Avrupalı dinsel düşünceden türetilmiş olma olasılığı vardır. İ.Ö. 600 yıllarının Avesta'sına dayanan, İ.Ö. 400'deki Pehlevi yazılarında, evrenin yedi işlemle yaratıldığı anlatılır. Bu işlemlerle İbrani öyküsündekiler arasında çok büyük bir yakınlık vardır. Birinci günde gökyüzü; ikincisinde, su; üçüncüsünde, yeryüzü; dördüncüsünde, bitkiler; beşincisinde, sığırlar; altıncısında, insan; yedinci gündeysen Ohrmazd'ın (Ahura Mazda'nın) kendisi yaratılır. Öykülerin birbirine çok benzese de bazı açılardan farklılık göstermesi, bunların doğrudan ödünç alınmış öyküler olmadığını; aslında aynı eski kaynaktan gelen iki ayrı gelişim çizgisinin sonucu olduğunu düşünmemize yol açar.

Pehlevi kitaplarındaki bir başka yazı da ilk kadınla ilgili Hint-İran görüşünü ele alır. Bu kadın, Jeh, yani “bütün yosma şeytanların ecesi” adıyla tanınır. Öykü, Yaratılış'da Jeh'in, şeytanla (Ahriman'la) birlikte geldiğini anlatır; bu nedenle de Âdem'le Havva söylencesinin niteliklerini taşır. Öyküde Jeh şeytanla konuşmaz, bunun yerine ona cinsel açıdan bağlıdır. Onun, sonradan bütün erkekleri baştan çıkaracak kadınları günaha itebilmek için şeytanla birleştiği belirtilir. Öyküde daha sonra, “Bütün kadınlar şeytanın kölesidir, erkeklerin bozulmasından da onlar sorumludur” denir. Kuşkusuz öykü, aynı öykü değildir, ama temeldeki düşünce ve tutum kesinlikle birbirinin aynıdır. Ayrıca, İbrani öykülerinin neden Hint-Avrupalı İranlılarmkiyle hep aynı doğrultuda gittiğini de sorgulayabiliriz.

Gene Kutsal Kitap'ta rastlanan bir başka öykü de, Yima adlı bir adamla ilgili İran öyküsüdür. Ahura öyküde, insanlar günah işlediği için dünyaya yıkımın taşkınlar biçiminde geleceği konusunda bu adamı uyarır. Ahura Yima'ya *vara* yapmasını öğretir; bu sözcük genellikle kale olarak çevrilir. *Vara*'sına ateş, yiyecek ve hayvanlarla insanları —çift olarak— koymasını söyler. Bu büyük taşkın söylencesi salt İran ve İbrani edebiyatında değil, eski Sümer söylencelerinde de yer alır. Genellikle İbranilerin bu öyküyü Sümerlerden aldığı düşünülür. Ama taşkın öyküsü belki de, Sümer'in Cemdet Nasr döneminden kısa bir zaman önce buraya gelen “dağlılar” tarafından da, bir zamanlar atala-

rının dağlık Aratta Ülkesi'ne gelişleriyle ilgili olarak söylencesel belleklerde saklanıp anlatıldığı biçimiyle biliniyordu. Bu daha sonra Sümer'e gelişleriyle birleştirilmiş olabilir; o dönemde bütün bu bölgeyi etkisi altına alan yoğun yağışların anlatıldığı "Enlil'in Tufanı geldi, toprak yenilendi" dizesinin kaynağı da bu öyküdür. Sümer söylencesinde görülüşünün yanı sıra öykü, sonraları İbrahim'in atası Nuh ve İranlı Yima'yla birleştirilerek, Aratta'ya (Ağrı Dağı'na) sığınanların belleğinde de saklanmış olabilir.

Sümer'de büyük yükseltelerin, geminin üzerine konacağı dağların bulunmadığını düşünürsek, bu olasılık daha akla yakın gelir, (nitekim Sümerler de geminin bir dağa oturduğunu söylemiştir). İbrani öyküsü, geminin Ararat Bölgesi'ne ya da Ağrı Dağı'na oturmasını anlatır. Ararat Dağı bugün de aynı adı taşımaktadır. Yakınındaki bütün öbür dağlara tepeden bakar ve yüksekliği yaklaşık 5000 metreye ulaşır. Bu dağ Türkiye'nin en doğu ucunda, İran'la Rusya sınırında, bir zamanlar Urartu adıyla bilinen topraklarda yer alır; Urartu'yla Ararat'ın adları birbirine çok benzemektedir. Aslında burası Hazar Denizi'ne dökülen Aras Irmağı boyunca yer alır. Ayrıca İbranilerin, ilk İbrani atası Nuh'un taşkından sonra bu bölgeden yola çıktığını söylemesi son derece anlamlıdır; zaten Hint-Avrupalıların Anadolu'ya buradan girdiği tarihsel olarak da kanıtlanmıştır.

Kutsal Kitap söylenceleriyle Sümerinkiler arasındaki bir başka benzerlik de sulama kanallarıyla ilgilidir. Kutsal Kitap, Yahve yeryüzünü yarattıktan sonra su olmadığı için bitkilerin yetişmediğini yazar. Yaratılış 2:6'da "Su topraktan fışkırsın, yeryüzünü sulasın diye taşkından yararlanıldı" denir. Sümer Cenneti Dilmun söylencesinde de su olmadığı için bitkilerin büyümediği söylenir. O zaman Eridu tapınağı Tanrısı Enki, yeryüzünü sulamak için topraktan su çıkarılmasını buyurur. Dünya düzenini kuran Enki söylencesinde, Enki'nin su yollarını kurmak için yaptıkları yazılıdır. Bu öykülerin ikisi de çok az yağmur yağın ya da hiç yağış almayan ülkeleri anlatmaktadır. Suyu elde etmenin tek yolu, topraktan çıkartmaktır. İlk sulama yollarının yapıldığı Obeyt dör emindeki Eridu'da durum böyle olmuş olmalıydı — bu dönemle ilgili öyküler, iki bin yıl sonra, yani ikinci bin yılın başlarında

Sümer'de hâlâ anlatılıyordu. Gene iki yer arasında sürüp giden ilişkiler göz önüne alınırsa, bu iki topluluğun Aratta'ya geri döndüğü varsayılabilir.

Musa'nın, Yusuf'un hatta İbrahim'in Mısır Sarayı'yla kurduğu bağlantılar, İbranilerle Hint-Avrupalıların ilişkilerinde bir etmen olarak irdelenmelidir. Daha önce de söylediğim gibi, On sekizinci Hanedan boyunca (İ.Ö. yaklaşık 1570-1300), Hitit ve Hurri prenseslerinin Mısır'a eş olarak gönderildiğini gösteren kanıtlar vardır; bu da kuşkusuz anayanlı soy kalıplarında kopmalara yol açmıştır. Bu, Mısır tapınaklarında tören görevlisi rahibelerin bulunmadığı ve Par-O sözcüğünün (firavun) saraylılar değil, salt kral için kullanıldığı dönemdir. Gene bu dönemde Ahenaton'un din devrimi yer almış; Hitit ve Hurri ordularının Kenan Ülkesi'ndeki egemenliği güçlenmiştir; Ahenaton'un saray belgelerinde bulunan mektuplardan üçüncüsü, ünlü Hint-Ari adları taşıyan prenslerden gelmiştir.

Kutsal Kitap'ta Musa'nın, firavunun kızı tarafından bebekken bulunup "evlat edinildiğinin" belirtilmesi epey anlamlıdır. Kutsal Kitap'ın Çıkış bölümü 2:5-10'da Musa'yı bulanın firavunun kızı olduğu ve bakılıp gözetilmesi için sözde asıl anası olan kadına verdiği yazılıdır. Ama daha sonra, "çocuk biraz büyüünce, bu kadının onu firavunun kızına götürdüğünü ve kızın da çocuğu evlat edinip ona Musa adını verdiğini" okuruz. On yedinci, On sekizinci ve On dokuzuncu Hanedan firavunlarının çoğunun adı Kamose, Amosis, Tutmosis ve Ramses'di. Firavunun kızının bu "buluntu" çocuğa bir kral adı koyması ilginçtir.

Ama Musa'dan çok daha önce, Yakub'un öbür oğlu Yusuf'un da Mısır Sarayı'yla yakın bir ilişkisi vardı. Yusuf'un konumunu düş yorumlama yeteneğini kullanarak elde ettiği söylenir. Yaratılış 41:41'de "Firavun Yusuf'a 'bundan böyle sana tüm Mısır topraklarında yetke veriyorum' dediği" yazılıdır.

Onlardan önce gelen İbrahim'in de Mısır sarayıyla epey yakın ilişkisi varmış gibi görünmektedir. Yaratılış 12:10-20'de İbrahim ve Sara, Kenan Ülkesi'nde çıktığı varsayılan kıtlık sonucu Mısır'a gider. Bu kez İbrahim'in Sara'dan kardeş olduklarını söylemesini istediğini öğreniriz. Sara çok güzel olduğu için firavunun sarayına —eş olarak— girer.

Kutsal Kitap firavunlardan özgül adlarıyla söz etmediği için, elimizde kesin kanıtlar yoktur. Ama hem İbrahim hem de Yusuf dönemleri on sekizinci Hanedan zamanında geçmiş olabilir; Musa dönemiyle bundan kısa bir zaman sonra yer almış olmalıdır. Hint Avrupalı prenseslerle, onlara eşlik edenler ve bu belirli dönemde Mısır firavunlarıyla yakın ilişkisi olan İbrahim, Yusuf ve Musa hakkında Kutsal Kitap'ta anlatılan öyküler arasında bir bağlantı bulunup bulunmadığını bir kez daha sorgulayabiliriz.

TANRILAR VE İŞILDAYAN DAĞLAR

Hint-Avrupalılarla İbraniler arasında bir başka şaşırtıcı, bir o kadar da önemli ve açıklayıcı ilişki dağ, özellikle de dağın tepesinde parıltıyan ışık simgesidir. Hindistanlı Ariler ata-babalarına “sonsuz ışık ülkesine süzülüp uçanlar” diyerek tapınıyordu. İndra Dağlar Tanrısıydı; sahip olduğu nesnelerin altından yapılmış olduğu anlatılıyordu. Hint-İranlı Ahura'nın Hara Dağı'nın tepesindeki evi için aydınlık ve ışıklar içinde deniyordu. Daha önce de söylediğim gibi, Hint-Avrupalı İran dilinde *hara* aslında dağ demekti.

İbrani yazılarında Musa öyküsü genellikle Sina yarımadasının güney ucunda yer alan Sina Dağı'yla birleştirilir. Ama Kutsal Kitap'ta Musa'nın Yahve ile konuştuğu dağa yapılan göndermelerde, ondan hep *Horeb* Dağı diye söz edilir. Musa bu dağı, İbranileri Mısır'dan çıkartmadan çok önce bulmuştu. (Exodus) 3:1'de, Çıkış zamanından önce Musa çölde tek başınayken “Tanrı'nın Dağı Horeb'e geldiği” yazılıdır. Kutsal Kitap'ta Çıkış'dan ve Musa'nın Sina Dağı'na çok iyi bildiğimiz gidişinden sonra gene “Horeb'de, Rabbinin, Tanrı'nın önünde durduğun günü asla unutma” dediğini okuruz. (Tesniye 4:10) Ayrıca Tes. 4:15'de “Rabbin Horeb'deki ateşin içinden seninle konuştuğu günde...” denir.

Kutsal Kitap'ın kesinlikle en eski bölümünü oluşturan Mezmurlar'da, Yahve'nin dağla birleştirildiği ya da dağ olarak gösterildiği apaçık ortadadır. Mezmur 31, 62, 71, 89 ve 94'de Yahve'den “sığınak ka-

yası” diye söz edilir. Mezmur 62'de “kurtuluş kayası”dır. Mez. 18'de “güven bulduğum kayası”dır. Mez. 19'da “kayam ve kurtarıcım”dır. Mez. 28'de ona “ya, benim kayam”, Mez. 42'deyse “Tanrı benim kayamdır” denir. Mez. 78'de “Tanrı onları Kutsal Dağı'na çağırdı” yazılıdır. Mez. 48'de Yahve'nin “Kutsal Dağı'nda” olduğunu öğreniriz; Mez. 99'da yazar okuyucuya “Tanrının Kutsal Dağı önünde eğilmesini” söyler. Mez. 92'de “Tanrı benim kayamdır” demekle yetinilir. Dağ bu denli çok anıştırılmamış olsa, bunlar sağlamlığı gösteren simgeler sayılabilirdi; ama burada dağla kurulan yakın ilişkileri ve dağın kendi başına taşıdığı önemi de görürüz.

Çıkış 24:17'de Yahve'nin yalnız dağın tepesinde durduğu söylenmekle kalmaz aynı zamanda ateşten ışıklar saçan bir ayçanın üzerinde yer aldığı da anlatılır. “Tanrının görkemli ışığı dağın tepesinde İsrail kavmine her şeyi yutacak bir ateş gibi göründü.” Tes. 4:5'de “Tanrı dağdaki ateşin içinden seninle yüz yüze konuştu” denir. Mez. 144'de Yahve'den “şimşeklerini çaktırması” istenir. Mez. 104'de Yahve'nin “ışktan bir giysiye” sarınmış olduğu söylenir.

Elinde şimşek ve yıldırımıyla Hint-Avrupalı Zeus Olimpos Dağı'nda otururdu. Aynı şimşek simgesiyle Baal Saphon Dağı'nda oturuyordu. Hititlerle Hurrilerin fırtına tanrıları genellikle ellerinde şimşekler, bir hatta iki dağın üzerinde dururken gösterilir. Altın pırıltılar saçan İndra da Dağlar Tanrısı olarak bilinir, o da elinde *vajra* adı verilen şimşegi tutar. Ahura, Hara Dağı'nın tepesindeki parlak ışıklı evinde yaşardı. Horeb Dağı'ndaki ateşin içinden seslenen İbrani Yahve'nin, bu Hint-Avrupalı tanrı imgeleriyle kavramlarından farklı olduğu düşünülebilir mi? Ya da Yahve, Rg Veda'da anlatıldığı üzere, Hint-Arilerin “parlak ışıkta oturan atası” sayılmaz mı? Zaten İbranicede tepe sözcüğünün karşılığı olarak *har* sözcüğünün kullanılışı son derece ilginçtir.

LUVİ VE LEVİLER

İbranilerin Hint-Avrupalı topluluklarla ilişkilerini genel anlamda irdedik, ama İbrani dininin çıkışına asıl yol açanların Luviler olduğu da

söylenbilir. Luvilerin (ya da Luvitlerin), İbrani papazları Levi'lerin başlangıcı olduğunu düşündüren pek çok kanıt vardır.

Luvi yazılarının çözümlenmesi hâlâ sürmektedir. Daha önce söylediğim gibi, Luvilerin Hurri ve Hitit topluluklarıyla yakın ilişkisi vardı; ayrıca kazıbilimciler tarafından da uzun süre bunların Hititler olduğu düşünülmüştü. Adaklar, kuttörenler ve büyülerle ilgili, bugüne kadar hep Luvilere yakıştırılmış yazıların yaygınlığına bakılarak bir karara varılırsa, tıpkı Hindistan'daki Brahmalar gibi, bu topluluğun da ayrı bir Hint-Avrupalı papazlık kastı olduğu düşünülebilir. Bütün öbür Hint-Avrupalılar tarafından kullanılan yazı biçimleri el altındayken, bu topluluğun neden hiç de esnek olmayan resim yazısını kullanmayı sürdürdüğünü, bu resim yazısını neden salt kurban kuttörenlerini anlatmakta ve saray anıtlarındaki yazıtlarda kullandıklarını sorabiliriz. Yazmanlık okullarının çoğu Luvi topraklarında yer alıyordu; bu da, Luvilerin Hitit, Hurri ve Akad dillerini, düşüncelerini yaymak amacıyla kullandıklarını, kendi resim yazılarınıysa kutsal bir yazı biçimi olarak sakladıklarını akla getirmektedir, (Yahudiler aynı şeyi İbranicede yapmıştır).

Hint-Arilerin Brahmalar olarak tanınan papazlık kastı, ateş kurbanı törenini dinin en önemli yönlerinden birine dönüştürmüştür. Profesör Norman Brown, İ.Ö. dördüncü yüzyıldaki Brahmaları incelemiş ve “benzersiz bir yetkeye sahip Brahmalar tarafından son derece karmaşık eski bir kuttören uyarınca, her ayrıntısı üzerinde durularak gerçekleştirilen Veda kurban törenlerinin ezici gücünü” anlatmıştır. Brown ayrıca, “Brahmalar kendilerine, bu her şeyden önemli kuttörenin koruyucusu ve tek yetkilisi olma görevini biçmiştir; bu konum onlara eski laik orduyla yönetici aristokratlar üzerinde törel ve toplumsal bir üstünlük kazandırmıştı...” der.

Guisseppi Sormani, Rg Veda'dan kısa bir zaman sonra yazılan, Brahma kurban ve kuttören yakarıları derlemi, eski Sanskrit Ayurveda'sında “Papazlar toplumu yönetiyordu; kuttörenlerle kendi isteklerine uydurdukları tanrılardan bile üstündüler. Brahmaların papazlık gücü, bu Veda'da açıkça görülür” der.

Bu tanımlar Brahmalar kadar, İbrani Levilere de uygulanabilir. Luviler benzeri bir papazlık kastıydıysa ve bir kümesi sonradan İbrani

Levi papazlığı olarak tanındıysa, o zaman bu bağlantı Levilerin öbür İbrani kavimleri arasında elde ettiği olağanüstü konumu açıklayabilir.

Kutsal Kitap'ın Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye bölümleri, yani Eski Ahit'in ilk beş kitabından dördü uyarınca, Levililer tek ve benzersiz bir topluluk olarak kalmıştır. Musa'nın, erkek kardeşi Aaron gibi, Levili bir ana-babanın oğlu olduğu anlatılır. Sayılar 8:14'de Yahve'nin “Levilileri bütün öbür İsraililerden ayıracaksın, böylece onlar bana ait olacak” dediği yazılıdır. Sayılar 18:2'de Yahve, Aaron'a “Papazlık görevinin tüm sorumluluğu yalnız sende ve oğullarında olacak” der.

Yahve papazlığına yalnız Levililer kabul ediliyordu. Musa, Aaron ve oğulları en yüce papazlardı. Levili yüce papazın yalnız yabancı değil, başka İbrani kabilesinden bir kadınla bile evlenmesi yasaktı. Hatta kendi kabilesinden de olsa, bir dulla, daha doğrusu, başka bir erkekle cinsel ilişkiye girmiş bir kadınla evlenemezdi.

Yahve'ye kutsal Huzur Çadırı'na Leviliden başkası giremezdi. Terisini yapanı canını tehlikeye atacağı gizliden belirtiliyordu. İsrail-oğulları Sina Çölü'nü yürüyerek geçerken, Levililer bir sonraki durağı saptamak üzere “bir gün ileride” yol olarak onlara öncülük etmişti. Gerçi önceleri Musa'nın bütün tartışmalarda tek karar verici olduğu söyleniyordu, ama sonradan birbirinden bağımsız birimlerin başına sorumlu görevliler atamıştı. Bu birimler tam bir ordu gibi, her birinin başında dikkatli bir görevlinin bulunduğu on, elli, yüz ve bin kişilik kümeler olarak düzenlenmişti. Levililer toplum hukukunun yargıçlarıydı. “Sesleri bütün tartışmalarda son kararı bildirecek”ti (Tesniye 21:6).

Toplanmak ve dağılmak için kullanılan iki gümüş borazanın mülkiyeti ve kullanımı Levililere aitti. Tek borazanın ötüşü, öbür kabile başkanlarının Huzur Çadırı önünde toplanmalarına çağırıyordu; bu onlara öbür kabile başkanları üzerindeki yetkelerini açıkça gösterme olanağı veriyordu. İki borazanın ötüşüyse, bütün İsrail Topluluğu'na yapılan çağırıyordu. Kumran kayıtlarına bakılırsa, büyük olasılıkla askerlere savaş yönetim bilgilerini duyurmak ve savaş sırasında İsrailileri coşturmak amacıyla çalınan bu iki borazanın yalnız Aaron papazları tarafından kullanılmasına izin vardı.

Çölde, büyük olasılıkla Kenan Ülkesi'ne girmek için savaş hazırlıkları yapılırken kabilelerin sayılıp hesaplanması buyurulmuştu. Baş-

langıçta bu salt öbür on bir kabile için geçerliydi. Askerlik hizmeti yapabilecek yirmi bir yaşın üzerindeki bütün erkekler hesaba katılıyordu. Sonradan Levililer sayıldığında, bir ayın üzerindeki bütün erkeklerin adları yazılmış ve askere alınma niteliğine bakılmamıştı. Sayılar 13:1-15'de Kenan Ülkesi'ne yaklaşırken, durumu denetlesin diye bir keşif birliği oluşturulmuştu: bütün öbür kabileler bir kişiyle temsil ediliyordu, ama aralarında hiçbir Levili yoktu.

Köle olarak çok kötü kullanıldıkları varsayımına karşın, yiyecek yokluğundan ve Mısır'daki rahatlığı yitirdiklerinden yakınan öbür kabileler arasında ayaklanmalar çıktığından da ara sıra söz edililiyordu. Ama Levililer, kuralların çiğnenmesine çok ağır cezalar veriyordu. Levililer 24:16'da Yahve'den kafirce söz eden bir adamın ölene kadar taşlandığı yazılıdır. Sayılar 15:32'de Levililer'in saptadığı Dinlenme Günü'nde çubuk toplarken yakalanan bir adamın öyküsü anlatılır. "Bunun üzerine onu konaklama yerinin dışına götürdüler ve Tanrı'nın Musa'ya verdiği buyruğa uyararak, ölene kadar taşladılar". Hoşea yönetimi Musa'dan alınca insanların ona şu sözü verdiği söylenir: "Musa'nın sözünü dinlediğimiz gibi, seninkini de dinleyeceğiz. Yetkene karşı çıkan ve buyruklarını yerine getirmeyen öldürülecektir" (Hoşea 1:18).

Ateşe kurban, Hindistanlı Brahmalarınki gibi, Levi kuttörenlerinin de en önemli yönlerinden biriydi. Levililer kitabının ilk on bölümü bütünüyle bu ateşe kurban törenlerine ayrılmıştır. Levililerin yasalarıyla kuttörenlerinin anlatıldığı Sayılar ve Tesniye kitapları boyunca olduğu gibi bu bölümlerde de ateşe kurban törenlerinin günde iki kez yapıldığını, ayrıca dinlenme gününde, mevsim değişimlerinde; kirlenme, suç ve günah işleme durumlarında da gerçekleştirildiğini öğreniriz.

Yukarıda sıralanan kurbanlar için Huzur Çadırı'na getirilen yiyecekleri yeme hakkına salt Levililer sahipti. Böylece öbür İsrail kabileleri sığırlar, koyunlar, koçlar, güvercinler, mısır, un, ekmek, zeytinyağı ve şarap getirerek Levililerin yiyecek gereksinimini karşılıyordu. Levilerle ailelerinin (salt erkek üyeleri olmakla birlikte), bu hakkından o kadar çok söz edilmiştir ki, söz konusu yasaları kitaba almamayı yeğliyorum. Bu kurallarla ilgili bir bölüm durumu açıklamaya yeter sanırım.

Yukarıda "Tanrılara kurban edilmek üzere yakılan hayvanlar" diye sözü edilen bütün ateş kurbanları, çadırdaki papazlara getiriliyordu. Yasa şunu belirtiyordu:

Levili papazların, bütün Levi kabilesinin İsrail'de hiç toprağı ya da kalıtı yoktur; onlar Tanrı'ya sunulan besinleri yer. Bu papazların, ister boğa ister koyun olsun, kurban sunan kişilerden alacağı törel haktır: kürek ve yanak etleriyle, işkembe papazlara verilir. Tahıllarınızın ilk ürününü, taze şarapla zeytinyağınıza, sürülerin kırılmasında elde ettiğiniz ilk yapağıyı papazlara verin. Çünkü onlar bütün İsrail kabileleri arasında Tanrı'yı gözetmek için, Rabbin, Tanrı'nın seçtiği kişilerdir. (Tesniye 18:2-8)

Levililere armağan olarak altın, gümüş ve mal verilmesi, Yahve'nin durmadan yinelediği bir buyruktur. Yirmi yaşından büyük her erkek, can kurtarmalığı olarak yarım şekel vermek zorundaydı. Gene bir başka yaşam kurtarmalığı dizgesinde Levililere 1365 gümüş şekel verilmesi gerektiği bildiriliyordu. "Aaron ve oğulları için kurtarmalık diye kullanacakları parayı verin" (Sayılar 3:48).

Evlerini satan Levililer, bunun bedelini verip geri alma hakkına her zaman sahipti; kurtarmalık bedelini ödemezlerse, sattıkları yedi yıl sonra kendilerine geri verilir. Başka kabileden biri evini bir Leviliye satmak istediğinde, değer biçme hakkı Levili'nin olurdu. Adam sattığını geri almak isterse, değerinden yüzde yirmi fazlasını ödemek zorundaydı.

Buyrukların birinde, altı kapalı araba ve on iki öküzden söz edilir. "Bunları Levililere verin" (Sayılar 7:5). Gene bir başka bölümde 2400 şekel değerinde gümüş, 120 şekel değerinde altın dolu tas, 36 boğa, tam gelişmiş 72 koç, 72 teke, ve bir yaşında 72 koçun çarabına adak sunusu olarak verildiğini okuruz (Sayılar 7:84-88). Sayılar 18:8'de şunlar yazılıdır: "Tanrı Aaron'a: Rabbin olan Ben, bana sunulan bağışları, yani İsrail kavminden gelen bütün kutsal armağanları senin denetimine bırakıyorum. Bunları, halkına düşen pay olarak sana ve oğullarına veriyorum, dedi". Sayılar 18:20'de "İsrail'deki bütün ondalık vergilerini Levililere bırakıyorum" denir.

Yukarıda da söylediğimiz gibi Levililerin miras alma hakkı yoktu; bu da çoğunlukla, her verileni almalarının nedeni sayılır. Ama Sayılar

35:2-6'da "İsraililere, babalarından miras kalan kentlerini ev olarak Levililere bırakmalarını, kentleri çevreleyen ortak topraklarını vermemelerini söyleyin" deniyordu. Böylece toplam kırk sekiz kent Levililerin olmuştur.

Çıkış 28'de Levililerin mor ve kırmızı dokumalarla ince ketenden yapılmış, altın ve değerli taşlarla süslü giysileri konusunda son derece özgül bilgiler verilir. Aaron'un oğulları cüppe giyiyor, ayrıca kendilerine "saygınlık ve ululuk" kazandıran, büyük olasılıkla Hititlerin yüksek şapkalılarından esinlenmiş başlıklar takıyordu. Bunları takmaya kalkışan kişinin "baba soyuyla ilişkisi kesilirdi."

Öbür İsrail kavimleri, "Yerleşimlerinize yaşayan Levilileri yüzüstü bırakmayın" (Tesniye 14:27), "Yaşadığınız sürece topraklarınızdaki Levililere bakmayı unutmayın" (Tes. 12:19) diye uyarılıyordu.

Tesniye 31:24'de "Musa bu yasaları baştan sona yazıp bitirince, Levililere şu buyruğu verdi... Bu kitabı tanığınız olsun diye Cenabı Hakkın On Buyruk Sandığı'nın yanına koyun." İlk Levililer tarafından yazılan bu yasalar, sonradan yalnız Levililerin, yani bunlara ulaşabilen, yorumlayabilen, kesip biçebilen ya da istedikleri biçimde değiştirebilen tek topluluğun mülkiyetine verilmişti.

Ortaya çıkan genel görünüm, manastır papazlarının ya da uzak doğu dervişlerinininkine benzemez; bu, öbür İbrani kavimleri üzerinde egemenlik kuran yüce bir yetkiye sahip iyi giyimli, iyi beslenen, barınma ve ulaşım sorunları bulunmayan mis gibi bir aristokratlık görünümüdür.

Levililerle ilgili yasaları baştan sona okuduğumuzda, bu kavmin konumunun, öbür İsraililere kıyasla epey sıradışı olduğunu görürüz. Bildiğimiz gibi *İncil*'de Levililerin, Yakub'un on iki oğlundan biri olan Levi'nin torunları olduğu söylenir. Gene, soy zincirini izlersek Musa'nın, Levi'nin büyük büyük torunu olması gerektiğini görürüz. Buy-sa, Mısır'dan ayrıldıktan kısa bir süre sonra yapılan sayımdaki erkek sayısına pek uymamaktadır. Gerçi rakamlar biraz abartılmış olabilir ama, Levililer aralarında 22.000 erkeğin, gerçekten üç kuşaklık ailelerinin bulunduğu öne sürer.

Levililerin, İbrani kavimlerinin yönetici sınıfı olarak, kuşkusuz Hint-Avrupalı kalıba dayalı konumu, bu mirasın onlara öbür kavimlerle ilişkilerini haklı çıkarmak için verildiğini düşündürmektedir. Bununla birlikte İbrahim, İshak ve Esau öykülerinin, Hitit ve Horit öyküleriyle çok yakın ilişkisi vardır; hatta bu öyküler akla, Yakup ve İbrahim'in aslında Levililerin önderi Musa'yla erkek kardeşi Aaron'un atası olabileceğini getirmektedir; oysa öbür Levilerle geri kalan on bir kavmin üyeleri bu atalık durumunun dımsel değil, simgesel olduğunu düşünüyordu. Sayılarına bakarak karar versek, öbür kavimlerin aynı simgecilik altında toplandıkları söylenebilir; bu simgecilik aynı zamanda on iki İbrani kavmini oluşturan on iki oğulun babası olduğu varsayılan Yakub'un neden aslında genellikle İbranilerin ilk atası sayılan İbrahim'in adıyla değil de, İsrail adıyla anıldığını açıklar.

İlk İbranilerin tek bir soydan gelmediği düşüncesi Mezmurlar'da da dile getirilir. Mez. 107'de "Tanrı tarafından kurtarılanlar, onun tarafından düşmanın gücünden esirgenenler, kuzey, güney, doğu, batı bütün ülkelerden gelip toplananlar, söylesin..." denir. Mez. 87'de İsrail Ulusu'nun bir başka adı olan Sion'a, "her soydan insanın doğduğu ana adının verileceğini" okuruz. Bu akla, Mezmurların yazıldığı zamanda İsrail'in kendini İsrail belirtkesi altında toplanmış bir soy topluluğu saydığını getirmektedir; büyük olasılıkla bu topluluğa Levi yönetimi altında birleşen Sami çöl kavimleri, Mısırlılar, Kenanlılar ve başkaları da giriyordu.

Levileri Hint-Avrupalı bir topluluk olarak irdelerken karşılaştığımız bir başka ilginç bölüm de Tesniye 18:14-22'dedir. Burada Musa'yla dağın tepesinde konuşan Yahve öyküsü anlatılır. "Onlara senin gibi, kendi soylarından bir peygamber vereceğim."

İbranilerin, papazlarına verdiği Levi ya da Lewi adı, İngilizce, Almanca ve Fransızca çevirilerde de açıkça görüldüğü üzere aynı sözcüktür. Hem bu adın hem de Levilerinkinin yanardağ patlamalarından çıkan özdekten, yani dağın doruklarından akan parıltılı, erimiş kütleden türetildiğini düşünüyorum.

Latince *lavo* sözcüğü akarsuda yıkamak demektir; *lavit* sözcüğüyse dökülmek anlamına gelir. Hitit dilinde *lahhu* sözcüğü de aynı

anlama geliyordu. Fransızcadaki *laver* sözcüğü de yıkamak demektir. Bu da akla, söz konusu sözcüğün öncelikle sıvılarla ilintili olduğunu getirmektedir. Ama aynı zamanda Almandaki *lavine* sözcüğünün çığ, İngilizcedeki *lavish*'in bol ve taşkın demek olduğunu görürüz. Dolayısıyla bütün bu sözcükler, devinen, akan kütlelerle birleştirilebilir.

Birbirine çok benzeyen bir dizi sözcük de, parıldayan ışıkla ilintili olarak karşımıza çıkar. Latincedeki *levo* sözcüğü yükselmek demektir; özellikle de güneşin doğuşuyla birleştirilir. Sanskritçe'de *lauha* ışıldaayan kızılık anlamına gelir; şimşekçeyse *lohla* adı verilir. Almandada *löhe*'nin alev ya da ateş; Danimarka dilinde *lue*'nin alev alev yükselmek demek olduğunu görürüz. Ama hepsi yanardağdan fıskıran ışıltılı erimiş kütle demek olan İngilizce *lava*, Almanca *lava*, Fransızca *lave* sözcüklerinde, bu iki kavramın yani neredeyse sıvı gibi akan ışıkla alev kavramının anahtarını buluruz.

Hem İbranilerin Horeb Dağı öykülerinde betimlenen hem de Hint-Avrupalı erkek tanrı imgesi olarak karşımıza çıkan ışıldaayan dağın tepesindeki tanrı imgesi, bir zamanların yanardağlara tapınanları olarak bu toplulukların birbirleriyle ilişkilerini gösteriyor olabilir. Çıkış'taki "Tanrı'nın dağı" öyküsünde şunları okuruz: "Üçüncü gün sabah olduğunda gökgürültüleri art arda patlıyor, şimşekler çakıyordu; dağın tepesinde yoğun bulutlar vardı; gürültüyle öten borazan sesi duyuluyordu; konaklama yerindeki insanların içi korkuyla doldu" (Çıkış 19:16). Çıkış 20:18-21'de şunlar anlatılır: "İnsanlar şimşeklerin çaktığını görüp gökgürültüsünün patlayışını, borazanın sesini duyduklarını; dağdan yükselen dumanı gördükleri zaman, korkuyla titreyerek uzaklarda durdular. Musa'ya 'Bizimle sen konuş' dediler, 'seni dinleriz; ama Tanrı konuşursa ölürüz.' Musa yanıtladı, 'Korkmayın. Tanrı sizi sına-maya geldi; böylece korkusu içinizden çıkmayacak, günah işlemekten kaçınacaksınız.' Bunun üzerine Musa Tanrı'nın bulunduğu karanlık buluta yaklaşırken, insanlar uzakta beklediler." Daha sonra Tesniye'de Musa "Tanrı'nın Dağı, Horeb"deki olayları anlatırken İbranilere şunları anımsatır: "Sonra yaklaşıp dağın eteklerinde durdunuz. Dağdan göklere alevler yükseliyordu. Karanlık; her yeri bulutlar ve yoğun bir

sis kaplamıştı. Tanrı ateşin içinden sizinle konuştuğunda, sesini duydu-nuz ama kendini göremediniz; yalnız sesi duyuluyordu" (Tes. 4:11-13). Onlara, kendisi yokken uydurdukları "kâfir" buzağıyı anımsata-rak, "yarattığınız o günahkâr buzağıyı aldım, yaktım, ezdim, toz olana kadar öğüttüm; sonra da tozlarını *dağdan gelen akıntıya* saçtım" der (Tes. 9:21, italikler bana ait).

İbrani Mezmurlarına baktığımızda karşımıza gene, "Günahkârların üzerine akkora dönüşmüş kömürler yağdıracak" (Mez. 11); "Yakıp yok eden alevler önden gidiyor, O'nu çelenk gibi sarmalıyordu" (Mez. 50); "Ateş gibi öfken daha ne kadar sürecek?" (Mez. 89); "yeryüzü çakan şimşekleriyle aydınlandı... Rab yaklaşırken dağlar balmumu gibi eridi" (Mez. 97); "Bulutları perde gibi yaydı, geceyi aydınlatan alevler saçtı" (Mez. 39) gibi anlatımlar çıkar. Yahve'yi yanardağ gibi anlatan en can-lı tanımsa Mezmur 18'de görülür. Burada "Yeryüzü sallanıp kabardı, dağ temelinden sarsıldı; sarsılıp sallandılar çünkü Tanrı kızmıştı. Bur-nundan dumanlar; ağızından yakıcı alevler, kor gibi kömürler, kavuru-cu bir sıcaklık fıskırdı... Önünden giden aydınlıktan yoğun bulutlar çıktı, dolular ve kor gibi kömürler yağdı... Ok gibi şimşekler attı ardın-dan yankılarını yolladı." Bu betimlemenin gözden kaçması olanaksız-dır.

Bir zamanlar Urartu adıyla anılan topraklarda, Van Gölü'nün kuze-yinde bugün hâlâ Süphan Dağı olarak bilinen dağın, bir yanardağ olu-şu da çok önemlidir. Kilikya'daki Kizzuwatna adlı Luvi Ülkesi'nde iki yanardağ yer alır.¹ Kafkasya'da ve tam güneyinde kalan bölgede, yani gene Urartu topraklarında, üçü bugün bile etkin olan en az on üç ya-nardağ vardır. Bunlardan biri Hazar Denizi kıyısında hemen hemen Aras Irmağı çıkışında Bakü yakınlarında yer almaktadır. Zeus'la ejder-ha Typhon arasında geçen savaşın anlatıldığı Yunan söylencesinde, Typhon'un Zeus tarafından ilk saldırıya uğradığı Kilikya'da bir dağ mağarasında doğduğunu, sonradan Zeus'la Casius Dağında savaşa tu-tuştuğunu ve sonunda Sicilya'daki Etna Yanardağı'nda Zeus tarafın-

¹Bugün Hasan Dağı adını taşıyan bu dağlardan biri, iki doruklu bir yanardağdır; bu belki, Hitit fırtına tanrısıyla Hitit kralının neden, her ayağı bir tepede olmak üzere, çift doruklu bir dağda dururken gösterildiğini açıklayabilir.

dan öldürüldüğünü anımsatmak yerinde olur. Ama en önemlisi, Arabistan'da Sina'nın tam doğusunda, Mısır'a bakan batı kıyısı boyunca bir dizi, artık sönmüş yanardağın bulunuşu ve Ararat'ın da bir yanardağ oluşudur.

Yanardağların genellikle kısa zaman aralıklarıyla birçok kez üst üste patladığını kavramamız, bu aralıkları gözümüzün önünde daha açık canlandırmamız açısından çok önemlidir. Hawaii'deki Kilauea Yanardağı son yirmi yıl içinde yirmi dört kezden fazla patlamıştır. (Yeri gelmişken, bu yanardağa Tanrıça Pele adıyla tapıldığını da söylemeliyim.) Bugün bile İran'da varlığını sürdüren Zerdüştler hâlâ ateşe tapar; topraklarının bir bölümü, bir zamanların Urartu'sunda yer alan Kürdistan'da Yeni Yıl kutlamaları sırasında dağlara ateşler yakılır.

Hint-Avrupalı ve İbrani tanrılarına yanardağ olarak tapınma, ateş kuttörenlerinin Brahmalar'la Levililer arasında taşıdığı büyük önemi açıklayabilir. Bu aynı zamanda Kutsal Kitap uzmanlarını uzun süre bilmece gibi uğraştıran Yahve adını da açıklayabilir; uzmanlar bu sözcüğün anlamını Sami yazılarıyla kültürlerinde bulmaya çalışmıştır çünkü Sanskritçe'de *yahve*, durmadan akan anlamına gelir ve yanardağ patlamalarından sızan lav sözcüğünü anımsatır; hatta bu sözcükle lâv sözcüğü arasında bir bağlantı olduğu bile düşünülebilir. Dikkat çekici bir nokta da, Luvi dilini konuşan bir başka topluluğun, Türkiye'deki başka bir yanardağ bölgesinde yaşamış olduğunun düşünülmesidir; bu topluluğun Ahhiyava adını taşıması son derece ilginçtir.

Hint-Avrupalılarla İbraniler arasındaki ilişkiler hafife alınmayacak denli çoktur ama Luviler'le Leviler arasındaki dolaysız ilişkiler, ancak Luvi yazıları daha iyi anlaşıldığında ya da daha iyi durumda yeni gerçekler bulunduğu tam olarak kanıtlanabilir ya da yadsınabilir.

LEVİLER VE IŞIĞIN OĞULLARI

İkisi de Işık Tanrısı'na tapan İbrani kavimleriyle Hint-Avrupalılar arasında ilişki bulunduğunu düşünmemize, daha çok herkesin Ölü Deniz Kayıtları adıyla bildiği son günlerde bulgularanan eski İbrani yazıları yol açmaktadır. Filistin'de Kumran'da bulunan bu kayıtlar, günümüze ka-

dar gelen Eski Ahit kitaplarının en eskisidir ve tarihi İ. Ö. yaklaşık üçüncü yüzyıla uzanmaktadır. Bu yazılar, küçük değişiklikler dışında, genellikle Yunanca hatta daha sonraki İbranice uyarlamalara uygundur. Ama burada Kutsal Kitap uzmanları açısından yeni, ek bir bölüm daha yer almaktadır. Bu "Işığın Oğullarının, Karanlığın Oğullarına Karşı Savaş Kayıtları"nın öyküsüdür. Kayıtlarda yapılacak savaş için, savaş taslaklarıyla düzenlemeleri yer almaktadır. Düşman, topluca Karanlığın Oğulları adıyla anılmaktadır; levili papazlar tarafından yönetilen İbranilerse Işığın Oğulları'dır. Yazı "Işığın Oğullarının ilk görevi Karanlığın Oğullarına saldırmak olacaktır... Işığın Oğulları Tanrı'nın topluluğudur" diye başlar.

Uzmanların çoğu bir kez daha bu şaşırtıcı bulguya, Ahura tapımının hâlâ sürdüğü İran'dan etkilenme yakıştırmasını yapmıştır. Ama Kumran'da bulunan öbür yazıların çoğunun Eski Ahit'ten olduğunu göz önüne alırsak, bu belirli öykünün neden bunların arasına sokulması gerektiğini sorabiliriz. Ayrıca Ahura'dan hiçbir biçimde söz edilmemektedir. Görmüş olduğumuz gibi, Işık Tanrısı kavramı İbraniler için hiç de yeni bir düşünce değildi. Hint-Avrupalıların ışık ve karanlık ikiliğinin, Yahve'nin dünyayı yaratışının en eski tanımının temeli olduğu görülür. Çünkü Yaratılış 1:3'de "Tanrı 'Işık olsun' dedi ve ışık oldu; Tanrı ışığın iyi olduğunu gördü ve aydınlığı karanlıktan ayırdı" yazılıdır.

Kayıtlarda yer alan bir başka önemli etmen de, Levili papazların hâlâ yönetimin başında olduğunun anlatılmasıdır. Kumran'daki kavim, Yahuda'yla Benyamin'in kabilesindendi; bu ikisi kuzeydeki öbür İsrail kavimlerinin yenilip İ. Ö. 722'de dağılmasından sonra, güneyde son kalanlardı. Gerçi Yahuda'nın güneyde kurduğu devlet İ. Ö. 586'da yıkılmıştı ama, yabancı yönetim altında da olsa bu bölgede yaşamak için pek çok kişi geri dönmüştü. Bugünkü İbranilerin soyu bu iki kavme dayanır; öbürleri büyük olasılıkla Suriye, Lübnan, Türkiye ve Irak Halkı'na karışmıştır; bununla birlikte zaman zaman İbranilerin izlerini İrlanda'da ya da Kuzey Amerika'daki çeşitli Kızılderili kültürlerinde gösterme çabaları vardır.

Eski Ahit kitaplarında olduğu gibi Kumran kayıtlarında da Levililerin giyimleri, bayrakları, görevleri ve konumları ayrı ayrı ele alınıp

dikkatle tanımlanmıştır. Bayraklar Aaron'la oğullarının adlarıyla süslüydü. Çok daha ilginç olansa, savaş borularının gene, ya da hâlâ, Levililerin yönetiminde oluşudur. Boru sesleriyle verilen imler bu kayıtlarda, savaş el kitabıymışcasına ayrıntılı açıklanmıştır; çeşitli boru sesleri “savaşa hazırlanmayı”, “ilerlemeyi”, “savaşa başlamayı”, ve “geri çekilmeyi” bildiriyordu. Musa zamanındaki Levililerden on yüzyıl kadar sonra yazılan Levililerin bu önderlik öyküsü, bütün bu yüzyıllar boyunca Levililerin Musa'dan kalma eski konuma ne denli bağlı kaldığı hakkında kestirimde bulunmamıza olanak verebilir.

Musa zamanından bu yana tanımlanagelen İbranilerin bu savaşçı yanını, İbranilerin Tanrıça'ya tapınmayı yasaklayışını ele alacağımız bölümlerde daha ayrıntılı incelenecektir. Bu savaşçı yan şimdilik salt İbranilere verilen Yahudi (Judah) adını açıklayabilir. Sanskritçe'de savaşçı anlamına gelen sözcük *Yuddha*'dır.

ÖZET

Bu bölümü bitirmeden önce bir yorumun daha yapılması gerektiğine inanıyorum. Yapılacak araştırmalar bu varsayımı çürütmezse, o zaman İkinci Dünya Savaşı'nda yaşananların ve kendini Ari olarak nitelendiren Nazi Almanyası'nın İbranilere uyguladığı kıyımın yalnız acıklı değil, aynı zamanda acı bir biçimde gülünç olduğunu açıkça görebiliriz. Hitit kültürüyle ilgili araştırmalarla kazılar bütün yüzyıl boyunca öncelikle Almanlar tarafından yürütülmüştür. Birinci Dünya Savaşı'nın biraz öncesinde hemen sonrasında, Hitit dilinin asıl adının *nasili*; ilk Hitit başkentininse Nesa ya da Nasa olduğu yavaş yavaş kabul edilmeye başlanmıştır. Hititli akıncılara verilen ilk ad Nesianlar ya da Nasianlar olabilir. Nuzi, Hint-Avrupalı Mitannilerin başkentiydi. Adolf Hitler'in, o zamanki halk kitle iletişim araçlarına bir biçimde giren bu bulguların yazanaklarından ne ölçüde etkilendiğini insan merak etmeden duramıyor. Adını, Schickelgrüber'den, Almancada “Hit'in öğretmeni” anlamına gelebilecek Hitler'e çevirmesine neden olan, bu açık-

lamalar mıydı? Hitlerlerle İbraniler arasındaki bir başka ilginç ilişki de, İbranilerin *nasi* sözcüğünü prens anlamında kullanmasıdır.

Son iki yüz yıldır din, kazıbilim, tarih hatta bilim uzmanları, kazıbilimsel bulguların ortaya çıkarılışından önce birer olgu olarak benimsenen düşüncelerin çoğunu bir kez daha gözden geçirmek zorunda kalmıştır. Luvi kültürünü daha iyi anladıkça Tanrı Yahve'nin, yani Horeb Dağı'nın tepesindeki ateş tanrısının kökenini açıklayan bir düzeltme daha yapabileceğimize inanıyorum. Bunun gerçekleşmesi, Levili İbrani papazlarının ataerki yasalarıyla tutumlarının çoğunun ve Tanrıça dinini yok etmekten vazgeçmeyişlerinin açıklanmasına yardım edebilir.

Tanrıça dininin en az İ.Ö. 2400 yıllarından başlayarak; pek yaygın olmamakla birlikte İ.Ö. 3000 yıllarında Mısır'da ve İ.Ö. 4000-3000 yılları arasındaki Sümer kültürünün ilk dönemlerinde Sümer'de Hint-Avrupalı akıncıların etkisinde kaldığını bilirsek, söylencelerde, kuttörenlerde ve Tanrıça dininin törelerinde tarihsel dönemler boyunca ortaya çıkan geçiş ve bağlantıları çok daha iyi anlayabiliriz. Ayrıca, ataerki kuzeyliler eski tapımı ve simgelediği her şeyi sindirmeye başlar-ken karşılaşılan durumları da anlayabiliriz.

En tartışmalı konulardan biri de, soydan geçen krallık kurumuyla krallara özgü ayrıcalık konusundaki tanrısal hak kavramı gibi görünmektedir. En eski yasalarla söylenceler, Tanrıça dini kavimlerinin toplum olarak yönlendirildiğini, buna karşılık merkezleştirilmiş Tanrıça tapınakları aracılığıyla örgütlendirildiklerini düşündürmektedir. O zaman Tanrıça dininden, —bugün bile aynı biçimde bildiğimiz krallığa— yani erkek tanrı tarafından verilen kutsal krallık hakkına geçişin nasıl gerçekleştiğini sorgulayabiliriz.

6

KRAL GÖZYAŞI DÖKMEZSE

CİLALITAŞ çağıyla tarihin en eski dönemlerinde bile, birçok kent ve yerleşimde insanlar tahta tanrısal hakla çıkmış gibi gözükmüyor; dünyada kalan krallıklar bugün bile doğrusunun bu olduğunu öne sürmektedir. En büyük ayırım, büyük olasılıkla tanrısal hakkın eskiden bir erkek tanrı tarafından değil, Tanrıça tarafından verilişidir. Ayrıca belgesel ve söylenbilimsel kanıtlar, bu hakkın bir erkeğe bağışlanmadığını; aslında anayanlı soy gelenekleriyle Tanrıça'nın yüce rahibesi konumuna gelmiş bir kadının elinde bulunduğunu düşündürmektedir. Tanrıça'nın yüce rahibesi olan bu kadın aynı zamanda ece ya da kavim yöneticisi sayılmış da olabilir. Frazer'a göre, yüce rahibenin kendiliğinden devletin başı olduğu Khyrim'de durum kesinlikle böyleydi.

Tarihsel dönemlerde rahibelikle ecelik işlevlerinin birlikte yürütüldüğü Yakınoğu'da bulunan tabletlerle yazılarda birçok kez kanıtlanmıştır. Büyük olasılıkla bizim eril-yönelimli toplumumuzu kalıp olarak kullanan birçok yazar neden-sonuç ilişkisini tersine çevirmiş ve kadının ece olduktan sonra yüce rahibe sanımı kazandığını, bu konuma kralla evlenerek kavuştuğunu öne sürmüştür. Ama, şimdi açıklayacağım üzere, kanıtlar bunun tam tersine doğru olduğunu; yani eski çağlarda kadın tanrının en yüce ve kutsal eşlikçilerinin büyük olasılıkla krallık kavramının kökenini oluşturduğunu göstermektedir.

Daha önce de söylediğim gibi, cialitaş ve bakırtaş çağındaki Tanrıça tapınakları, sanırım toprağı, hayvan sürülerini ve önemli malları sahiplenerek, toplumun çekirdeğini oluşturuyordu. Eanna, Cennet'in Evi, Erech'deki Tanrıça İnanna tapınağının yer aldığı ilk tarihsel dönemlerde bile durum böyleydi.

A. Moortgat şunları yazar: "İ. Ö. yaklaşık 3000 yıllarında, günümüzdeki adı Warka olan Uruk'da (Erech'de) Cennet'in Ecesi Sümerli İnanna'nın kutsal yerinde, daha iyi korunmuş olsa bugün bile en görkemli mimarlık yapıları arasında sayılabilecek bir dizi yapı yükseliyordu." Profesör Albright "...Babil'in Erech kentinde bulgularanlar Eanna tapınak sitesinin İ.Ö. 3000 yılları öncesinde bile kusursuz bir tumbilimsel örgütlenme merkezi olduğunu kanıtlamıştır" diyerek açıklamalarını sürdürür. Yakınoğu Kazıbilim Profesörü Sidney Smith'e göre, Sümer'de, "tapınak, yapılması gereken bütün etkinlikleri, yani salt dinsel işler olarak düşünülebilecek konuları değil, aynı zamanda zanaatçıların, tecimenlerin kent etkinlikleriyle, çiftçilerin, çobanların, kümes sahiplerinin, balıkçıların ve meyve yetiştiricilerinin kırsal alandaki çalışmalarını da yönetiyordu."

Cialitaş çağında ve en eski tarihsel dönemlerde, Sümer'deki adıyla yüce rahibe *Entu*, Anadolu'daki adıyla *Tawawannas* ve öbür bölgelerde onların karşılığı olanlar büyük olasılıkla bu tapınak topluluklarının sözde önderleriydi. İnanna tarafından Eridu'dan Erech'e götürüldüğü için Enki'nin yakınmalarına yol açan armağanlardan biri olan "Tanrısal Kadın" papazlık görevi, bu tür bir konumu gösteriyor olabilir.

Ama sözde önder, monarşi demek değildir. Hatta çeşitli belgelerle söylenceler, Tanrıça'ya tapınan cialitaş çağı ve ilk tarihsel dönem topluluklarının, büyük olasılıkla toplumun yaşlılarından oluşan bir kurul-la yönetildiğini düşündürmektedir. Bir Mezopotamya tabletinde "Agade'de İnanna'nın kılavuzluğunda, kentin yaşlı kadınlarıyla erkekleri bilgece öğütler verdi" yazılıdır. İnanna'nın Erech'e verdiği uygarlık armağanlarından bir başkası da "yaşlılık" dır. Gurney, Hititlerin gelişinden önce Hattilerin "aslında bir yaşlılar kurulu tarafından yönetilen ilçelerde üstünkörü örgütlenmiş olduğunu" yazar. Yazılar, Hititler zamanında bile bilicilik ve öğüt verme görevini üstlenmiş, zihinsel ve bedensel sağaltımla ilgilenen bir Yaşlı Kadınlar topluluğundan söz eder.

Bu konuda birçok kazıbilimci ve tarihçi, Chicago Üniversitesi'nden Profesör Thorkild Jacobsen'in etkisi altında kalmıştır. Jacobsen'in eski Sümer söylencelerinde Cennet'in karar-verme kurulunda hem er-

kek hem de kadın tanrılarının bulunduğu olgusuna dayalı kuramı, kadınların bu tür bir önderliğe katılımının büyük olasılıkla bu söylenceleri yazan, yani kadınlarla erkeklerin yönetimde görev aldığı toplumları yansıttığını öne sürer. Genellikle daha uygar ve ileri bir din türü olarak önümüze getirilen tektanrıcılık kavramının, bütün gücün tek bir yöneticide toplandığı siyasal ideolojiyi yansıttığını söyleyebiliriz; oysa çoktanrıcılık, özellikle de tanrısal kurullar imgesiyle gösterildiği biçimiyle, bu tür bir dinbilimsel düşünceyi geliştirip izleyen toplumlarda, büyük olasılıkla daha toplumcu bir tutumu simgelemekteydi.

Gerçi “Inanna’nın kılavuzluğu altında” deyimi, Tanrıça’nın yüce rahibesinin işlevine bir gönderme olabilir ama, yüce rahibenin işleviyle bu yaşlılar topluluğu arasındaki ilişki konusunda kesin bir kanıt yoktur. Tanrıça’yla (ve onun yeryüzünde somutlaşıp bir bedene bürünmüş biçimi olduğu varsayılan yüce rahibesiyse) ilgili söylencesel öykülere bakarak bir karara varırsak, karşımıza çıkanın, dinsel nedenlerle evlenmemiş; ya da eski dönemlerde ecelerin yaptığı gibi kendisine kalıcı bir koca almış kadın imgesi olmadığını, tersine en yüksek derecede çok daha kalıcı bir konumu elinde tutarken kendisine yıllık sevgililer ya da eşler bulan bir kadın imgesi olduğunu görürüz.

Ecenin yıllık genç eşleri, Tanrıça’nın ölen oğul-sevgilisiyle ilgili simgecilik, büyük olasılıkla cialaltaş çağının ve tarihin en eski dönemlerinin kaydedildiği Tanrıça dini söylencelerinde durmaksızın yinelebilir. Bu simgecilik en eski Sümer ve Mısır masallarında, Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarına kadar Yakınoğu’nun tüm tarihsel dönemlerinde görülür; İsa’nın ölümünde tutulan yasta da bu simgecilik sürdürülmüş olabilir.

Altın Dal adlı yapıtın yazarı Sir James Frazer, bu konuyu bütün öbür karşılaştırmalı din uzmanlarından daha geniş ve ayrıntılı incelemiştir. Gerçi vardığı sonuçlarla kuramlarından bazıları kendisinden sonraki yazarlar tarafından sorgulanmıştır, ama kapsamlı kitabındaki malzemelerin çoğu bugün bile çok değerli bilgiler içermektedir, hâlâ ilginç noktaları gün ışığına çıkardığını söylemek belki de daha yerinde olur. Burada en çok ilgimizi çeken, Tanrıça’nın oğul/sevgilisinin yıllık ölümüdür, çünkü bu eski dışıl dinlerin ilk kuttörenleriyle geleneklerinin dolaysız doğal sonucu gibi görünmektedir. Bu ölüm, kayıt-

lara geçmiş en eski uygulamalardan birini —yıllık “kralın” yani yüce rahibenin sevgilisinin kuttörenlerde kurban edilmesini— simgeler.

Afrika kabilelerinin çeşitli öykülerinde, evlenmeyip kendilerine oranla daha alt basamaklardan sevgililer edinecekler anlatılır. Nijerya’da bulunan kayıtlarda, erkeğin gebe kalana dek eceye eşlik ettiği, sonra —dünyadaki görevini tamamladığı için— bir küme kadın tarafından boğulduğu yazılıdır.

Bölgeye ve yıllara yayılmış aşamalı geçişlere bağlı olarak çok küçük uyarılma değişiklikleriyle sayısız öykü, söylence, yazı ve yakarı parçacıkları bize Yakınoğu’nun her yerinde Tanrıça’ya tapınan kuttürlerin çoğunda benzeri uygulamaların yer aldığını düşündürmektedir. Neyin neden yapıldığı konusunda kaskatı bir genelleme yaratmaya çalışmanın hiçbir anlamı yoktur, çünkü bu tür kapsamı geniş bir anlatım bütün özgül kültürlerdeki bilgileri destek oluşturamaz. Gene de cialaltaş çağında ve hatta tarihin en eski dönemlerinde yüce rahibenin sevgilisinin zor kullanılarak öldürülüşünü, rahibeninse acılar içinde kalışını anıştıran kanıt parçacıkları vardır.

Malzemeler, üç ayrı kanıt zincirinden elde edilmiştir. Bunlardan birincisi sevgilinin rahibeyle, kendisine sonradan krallık olarak tanımlanacak konumu kazandıran evliliğinin anlatıldığı gerçek törenlerin öyküsüdür; ikincisi, eski dönemlerdeki özgün kurban törenlerinin yerine yapılmaya başlanan kuttörenlerle ilgili belgelerdir; insanı simgeleyenlerin resim ya da yontulara saldırısı ve kurban edilen hayvanlar. Üçüncüsü yani en ayrıntılı tanımlar, büyük olasılıkla bu simgesel kuttörenlerle birlikte giden söylencelerden elde edilmiştir; bunlar, tam tören anında gerçekleştirilen eylemlerin dinbilimsel açıklamasını verir.

Bu gereçler, Tanrıça’nın yeryüzünde bir bedene bürünmüş biçimi olan yüce rahibenin, büyük olasılıkla kendinden çok daha genç bir sevgili seçtiğini düşündürmektedir, çünkü bu sevgiliden genellikle Tanrıça’nın oğlu diyerek söz edilir. Sayısız öyküde ikisi arasında yer alan cinsel birleşme anlatılır ve bu genellikle *hieros gamos* yani kutsal evlilik adıyla anılır. Sümer, Mısır ve Babil’in tarihe geçmiş dönemlerinde hatta klasik çağ Yunanistan’ında bu kutsal evliliğin ya da cinsel birleşmenin yer aldığı kanıtlarla doğrulanmıştır. Cinsel törenden sonra genç erkek yüce rahibenin eşi olurdu. O artık “kral”dı.

Profesör S. Smith, “bundan çıkan tartışmasız sonuç, kutsal evlilik törenlerinin çok uzak bir geçmişe dayandığıdır; zaten bu törenlerin birbirinden bütünüyle ayrı tanrıların tapıcında yer alış nedeni de budur... Törenlerin yıllık yapısı, kralın her yıl yeniden atanmasıyla birleştirilebilir” diye yazar. Ege Bölgesi’nde yüce rahibeyle ilişki kuran erkeğin toplumsal konumunu anlatan Butterworth, “Tanrısallığın yolu eceden geçirdi” der.

Yüce rahibeyle kutsal cinsel birleşme, sevgiliye ayrıcalıklı bir konum kazandırır. Profesör Saggs’a göre eski Sümer ve Babil’de kutsal evlilikten sonra, Tanrıça bir sonraki yıl için kralın “yazgısını saptardı.” Ama daha eskiden, krallık sürekli olmaktan uzaktı. Seçilen erkek, haklarını belirli bir dönem için elinde tutardı. Bu dönemin sonunda genç, töreler uyarınca kurban edilirdi (söz konusu dönem, büyük olasılıkla yıllık törenlerin kutlanışını izleyen yılı kapsıyordu, ama bazı kayıtlar belirli bölgelerde bu sürenin daha uzun tutulduğunu düşündürmektedir).

Stephen Langdon 1914’de, “Tanrısız Tammuz, Adonis ve Osiris tasvirleri tanrıbilimsel bir ilkeyi, yani bir zamanlar çok daha akla yakın bir biçimde tanımlanmış dinsel düşüncelerin somutlaşmasını simgeler. Öldürülen, dalgalar arasında yok olup giden tanrısız oğul değil, insan kraldır...” diye yazmıştır.

Cambridge Üniversitesi’nden Charles Seltman, 1952’de durumu şöyle açıklıyordu. “Ulu Tanrıça her zaman en yüce olandı; adlarının çoğu, kendisine farklı yerlerde verilen sanlardı. “Düzenli” bir kocası yoktu, eşi ya da genç sevgilisi her güz ölür ya da öldürülür, ilkbahardaysa Tanrıça’ya dönmek üzere dirilip yücelirdi; giderek yeryüzündeki eceyle evlenecek yeni sevgili olarak gözde seçilirdi bile denebilir.”

Robert Graves 1975’de Ön-Hint-Avrupalı Yunanistan’da görüldüğü üzere kralın töreler uyarınca öldürülüşünü yazmış ve şu açıklamayı yapmıştır: “Kabile Tanrıçası’nın, çevresindeki genç erkekler arasından kendisine yıllık bir sevgili, yani yıl sona erince kurban edilecek bir kral seçtiği düşünülebilir... kutsal kral bu konumunu ancak Kabile Tanrıçası’yla evlenerek kazandığı hakla koruyabilirdi. Graves, “*The Greek Myths* (Yunan Söylenceleri) adlı yapıtında Ege’de krallığın sürekli bir

kuruma dönüştürülmesiyle ilgili kuramlarını açıklar; bu kuramlara göre, İ.Ö. on üçüncü yüzyılda akıncı Hint-Avrupalı Akhalar, “yıl”ı yavaş yavaş “daha uzun bir yıl”a dönüştürmüş; İ.Ö. yaklaşık 1100 yıllarında Hint-Avrupalı Dorlar sürekli krallığı kurmuşlardır.

Frazer ve James Yukarı Nil topluluklarından Şillukların durumunun buna benzediğini söyler. Profesör James 1937’de, “Bu kabileden son zamanlara kadar, sağlığı bozulan, erkeklik gücünde azalma belirtileri görülen kralı öldürmek bir gelenektir. Dolayısıyla karılarını cinsel açıdan doyuramaz duruma düşer düşmez, kadınlar bunu yaşlılara bildirirdi; kralın hemen tahttan indirilip yerine daha güçlü bir ardılın geçmesi için gerekli düzenlemeler yapılırdı” diye yazmıştır. Frazer eski çağlarda kralın öldürülüşüyle ilgili son derece kesin kanıtların bulunduğu yerler arasında Kenan’ı, Kıbrıs’ı ve Kartaca’yı sayar. Frazer, Langdon, James, Seltman, Graves ve daha birçokları söylencenin yaşılandığı ve öldürülen erkeğin, yani önceleri kutsal cinsel birleşmede oğul/sevgili işlevini üstlenen gencin, kentin geçici kralı olduğu görüşünü paylaşırlar.

“Kral”ın kurban edilmesini ele alan yazarların çoğu, bunu öncelikle bir bereket töreni olarak tanımlar ve kralın ölü bedeninin yeni ekilmiş topraklara saçıldığını öne sürer. Gerçi bu, büyük olasılıkla daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmış bir gelenektir ama, belki de çok daha eski söylencelerle dinsel düşüncelerin yazıya döküldüğü (İ.Ö. 2000 yıllarından kısa bir zaman sonra yazılan Sümer Tanrıçası İnanna’yla ilgili) kayıtlara geçmiş eski masallardan biri, değişik bir güdüyle karşımıza çıkar. Bu masalda sevgili, Tanrıça’nın dileklerine, buyruklarına ve gücüne uygun davranmadığı için kurban edilmiştir. Söz konusu masal belki de sevgilinin ölümünün kökenini ve nedenlerini açıklamaktadır. Sonraki bereket getirme ya da bir günahın bedelini ödeme düşünceleri, geleneğin sürekliliğini sağlamak ya da açıklamak amacıyla süslenip abartılmış olabilir.

Bereket töreni olarak kralın kurban edilmesiyle ilgili çoğunluğun kabul ettiği açıklama, belki de son zamanlara kadar ele geçen söylencelerin, salt oğul-sevgilinin ölümü yüzünden Tanrıça’nın üzülmeye başlamasını anlatmasının sonucudur. Bu eski kuttörenin nedenleriyle asıl

anlamını sorgulamamıza ve çoğunluğun kabul ettiği açıklamayı yeniden gözden geçirmemize, bir Sümer söylencesinin son parçalarının bulunup çözümlenmesi yol açmıştır, bu söylence bize, İnanna'nın ölenin ardından yas tuttuğunu, ama gencin kendini beğenmişliğine öfkelendiği için ölmesine kendisinin karar verdiğini öğretmiştir.

Yakındoğu'daki çeşitli kültürlerde yer alan Kutsal evlilikle, kral olarak oğul/sevgiliyle ve yüce rahibenin konumuyla ilgili sayısız öyküyü irdelemek, önce Hint-Avrupalıların akınlarını izleyen eski dönemlerdeki çeşitli uyarlamalarını öğrenerek tanıdığımız bu geleneği daha iyi anlamamıza olanak verecektir.

SÜMER — "İNANNA'NIN SEVGİLİ KOCALARI"

İnanna ve (sahici oğul olarak tanımlanan) Damuzi ile ilgili Sümer öykülerinden, Damuzi'nin Tanrıça'nın Yatağı'nda "kendini kanıtladıktan" sonra Tanrıça'nın onu "ülkenin çobanlığına" atadığını, böylece geleceğini belirlediğini öğreniriz. Bu simgesel açıdan çok önemli bir görev gibi görünse de, tapınak çalışanları tarafından beslenip bakılan büyük hayvan sürülerinin varlığı ve aslında Damuzi'nin gerçek işlevinin çobanlık olabileceği unutulmamalıdır. Çoban olarak oğul/sevgili, masalın çeşitli bölge ve çağlardaki uyarlamalarında görülmekte; bu da asıl oğul/sevgiliyle sonraki İsa tapımı arasındaki ilişkiyi bir kez daha anırtmaktadır.

Ama konumun asıl doğası ne olursa olsun, Sümer söylencelerinde İnanna'nın Ölüler Ülkesi'nde kendi yerini alacak birini ararken, bağlılığı ve iyi hizmeti yüzünden uşağını hiç hesaba katmamış olduğu anlatılır; İnanna ikincil tanrılardan birini de, istediği gibi önünde eğildiği için atlayıp geçmiştir; ama sonunda, yokluğunda sevinçle tahta çıkma yürekliliği gösterip, döndüğünde kendini beğenmiş davranışlar sergileyen kendi oğlu, kendi sevgilisi Damuzi'yi seçmiştir. Sümerli ilk Damuzi'nin ölümü rastlantı değildi. O İnanna'nın buyruğu üzerine ölmüştü.

Sümer belgeleri, Sümer'deki krallığın ilk olarak *En*'in hem papaz hem de Tanrıça'nın eşi olarak tanımlanan konumuyla başladığını göz-

ler önüne sermektedir. *En*'lik yerini sonradan, daha çok ve daha büyük laik güçler sağlamış gibi görünen *Ensilik*'e bırakmıştır. *Ensilik*'in yerini de sonradan, asıl anlamı "önemli adam" olmasına karşın genellikle kral olarak çevrilen ve *Lugal* diye bilinen konum ve san almıştır. En eski sözcüklerden bir başkası, *Mukarrib* de gene kral diye çevrilir ama bu aslında "öneri getiren" demektir. Saggs, başlangıçta *Ensi*'nin büyük olasılıkla savaş zamanlarında seçildiğini ama üçüncü bin yılın sonlarına doğru bu konumun kalıta dönüştüğünü söyler. Profesör Sidney Smith, bilicilik ve yalvaçlıkla ilgili yaygın töreleri anlatan belgelerin, krallık işlevi çok daha uzun süreli olduktan sonra bile, "hiçbir kralın tek başına kendi yargılarına göre davranmadığını" gözler önüne serdiğini yazar.

Kralın önder olarak konumu, yazılı kayıtların belirlediği zamana değin akıllarda saklanan bir dönemde kurumlaştırılmış gibi görünmektedir. İkinci bin yıl başlarındaki Etana söylencesinde, "O zamanlar taş takılmazdı... Başlangıçta Tanrıça kavmine krallık buyruğu gelmemiştii, krallık sonradan cennetten indi" denir. Ama Sümerli Obeyt ve Mısırlı Shemsu-Hor kavimlerinin geliş öykülerine bakılırsa, söz konusu krallığın uzay gemileriyle değil, yelkenli teknelerle gelmiş olması daha akla yakındır.

Seçkin Sümerbilimci Profesör S. N. Kramer tarihsel dönemler konusunda şunları yazmıştır.

Yeni yılın en önemli dinsel töreni *hieros gamos*, ya da bir başka deyişle Tanrı Damuzi'yi simgeleyen kralla, Tanrıça İnanna'yı simgeleyen yüce rahibe arasındaki kutsal evlilik töreniydi... bu, kim ya da nereli olursa olsun Sümer kralının, yaşam veren sevi Tanrıçası'nın yani Erechli İnanna'nın kocası olması gerektiği düşüncesini doğuruyordu... Enmerkar (İ. Ö. yaklaşık 2600) zamanından başlayıp Sümer'in son günlerine kadarki bütün belgelerde, Sümer krallarından İnanna'nın "sevgili kocaları" diye söz edilir ve bu krallar gizemli bir biçimde Damuzi'yle özdeşleştirilir.

Profesör Kramer, İnanna rahibesinin işlevini "yöneten ortak" diye tanımlar ve erkeği krallığa atayanın kadın olduğunu; tersinin söz konusu edilemeyeceğini; sevgilisini kendi evine O'nun getirdiğini ve Cen-

net'in Ecesi olarak kendisinden, kutsal kucağında kocasının uzun yıllar geçirmesine izin vermesinin istendiğini anlatır. Profesör Henri Frankfort da, "Kutsal evlilikte tanrının Tanrıça'ya bağımlılığı güçlü bir biçimde vurgulanır. İsin yazılarında önceliğin tanrıçaya verildiği konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmamaktadır" der. İ.Ö. 2000'le 1800 yılları arasında gelişen İsin kentinin bütün kralları, kendilerinden "Nanna'nın sevgili eşi" diyerek söz ederdi.

İ.Ö. yaklaşık 1980 yıllarındaki Shu-Sin hükümdarlığı döneminden kalma tabletler de, İnanna'nın kutsal evlilikteki saldırgan işlevini anlatır. İnanna bölümünde şunlar yazılıdır: "Bırak seni okşayayım, güvey. Değerli okşayışlarım baldan tatlıdır; yatak odamızda *senin* eşsiz güzelliğinin tadını *birlikte çıkaralım*" (italikler bana ait).

Enmerkar (Erech'deki En) Aratta kralıyla savaşta kazanır. O zaman Aratta kralı ona "Sen İnanna'nın sevgilisisin, yüceltilen tek sensin. İnanna kutsal kucağına yasal olarak seni seçti" der. Bir başka tabletteyse, "İnanna Lagash Beyine (İ.Ö. yaklaşık 2200), Ensiliğe ek olarak Kish krallığını da verdi, çünkü sevdiği oydu" yazılıdır.

Üçüncü Ur hanedanı kralı Şulgi'yle ilgili yazılar (İ.Ö. yaklaşık 2040) "Tanrıça, senin adına saltanatımın temelini oluşturan dinsel törenler düzenleyeceğim. Senin adına tanrısal düzenlemeler getireceğim" denir. Kutsal *hieros gamos* törenlerindeki işlevlerin yazıya dökmüş konuşmaları olarak düşünebileceğimiz bu tablette, yüce İnanna rahibesi, Şulgi için "yatakta benimle seviştiğinde, karşılık olarak krala sevgimi gösterecek, yazgısını güzelleştireceğim; onu ülkenin çobanlığına getireceğim" der.

Sümer Tanrıçası'nın öbür iki adından da yine bu gelenek bağlamında söz edilir; söz konusu adların ikisi de Tanrıça'yı (farklı bölgelerde) İnanna'nın anası olarak tanımlamaktadır. Yazıtlardan birinde Tanrıça Ninmah'ın (Hanım Ana'nın) Rim Sin'i İ.Ö. yaklaşık 1800 yıllarında Larsa'da krallığa "yüksettiği" söylenir. Dört Sümer kralını anlatan öykülerde de, Tanrıça Ninlil'in bahçe köşküne her seferinde yeni kralı getirdiği yazılıdır — bu büyük olasılıkla kral olacak kişiyle Tanrıça'nın yüce rahibesi arasında kutsal cinsel birleşmenin gerçekleşeceği

anlamına geliyordu. Profesör Sidney Smith, "Ninlil şenlikleriyle ilgili kayıtlar, bahçe köşküne bazen Sümer, bazen de Akad kralının getirilmesiyle, hanedan değişikliğinin belirlendiğini göstermektedir" diye yazar.

İ.Ö. yaklaşık 1930'da Lipit-İştar yönetiminin başlarında, kralın "kız kardeşi" Ur kentinin yüce rahibesiydi. Ama başka bir kavim bu kenti ele geçirince, yüce rahibenin adı da topluluğun krallarıyla birleştirilmişti. İşte bu sıralarda, hatta Enmerkar zamanından başlayarak, savaşlarla askeri utkuların sonuçlarını haklı göstermek için eski gelenekler; insanların gözünde tahta çıkışlarına yasalık kazandırmak içinse yüce rahibeyle evlilik kullanılıyordu. Sidney Smith "rahibelerin sıradışı siyasal konumları"nı anlatmıştır. Lipit-İştar'la kız kardeşi olarak bilinen kadın hakkında şunları söyler: "Olayın bütünü, bu atamaların siyasal imlemini açıklamaktadır...Kentin yönetimi güney kökenli olmayan insanların eline bırakılmaya zorlandığı sıralarda, Ur kentinde öbürlerinden farklı olarak prenseslerin iş başına getirilmesi, kuşkusuz siyasal güdülerden kaynaklanıyordu."

Bir önceki bölümde açıkladığım gibi, Enki'yle Enlil'in izdeşleri güçlendikçe, Tanrıça'nın temsilcisi olarak yüce rahibe eski ayrıcalıklarla yetkilerini büyük ölçüde yitirmiş; anayanlı geleneklere hâlâ saygı gösterilmekle birlikte, elinde salt krallık verme işlevi kalmış gibi görülmektedir. Yüce rahibenin bu dönemdeki gerçek konumu tartışmalara açıktır. Kayıtlara göre rahibelerin çoğu yönetimin başındaki kralın kızları, kız kardeşleri ya da analarıdır, O dönemin kayıtları, Hammurabi'nin kız kardeşinin *naditu* rahibesi olduğunu göstermektedir; bu da yüce rahibeyle, tapınakların ve ortak toprakların iş ilişkilerini yürüten topluluğun birleştirilebileceğini düşündürmektedir.

BABİL — "KRALLARIN DİZGİNİ ONUN ELİNDEYDİ"

İ.Ö. on sekizinci yüzyıldan altıncı yüzyıla kadar, Mezopotamya'da en büyük güç olarak Sümer'in yerini alan Babil'de Tanrıça, İştar adıyla tanınıyordu. Erech'deki tapınakta bile İştar adıyla ululanan bu Tanrıça,

İnanna'nın Akad'a uyarlanmıştıydı. Bir zamanlar Sümer'de Damuzi olarak bilinen ölen oğul/sevgili artık Tammuz adını taşıyordu. Profesör James, İhtar'la Tammuz arasındaki ilişki hakkında düşüncelerini şöyle belirtir: "Bu evlilikte, egemen olan eş İhtar'dı; Tammuz söylenmesinde de kanıtlandığı üzere, İhtar'la yakın ilişkisinde Tammuz, onun kocası, erkek kardeşi hatta oğlu sayılır; Genç-tanrı olarak İhtar'a her zaman boyun eğdi."

İnanna'yla İhtar'a yakıştırılan söylenceler birbirine o kadar benzer ki bazı yazarlar Tanrıça'dan İnanna-İhtar diye söz eder. Ama söylencelerde belirli birtakım değişiklikler, Hint-Avrupalıların sürekli ve başarılı akınlarnın sonucu olarak yüzyıllar boyunca yer alan tutumlardaki değişiklikleri yansıtan geçişler vardır. Babil yazınında, Tammuz'un rastlantıyla olduğu anlatılan ölümüne aslında İhtar'ın yol açtığını gösteren pek az şey vardır. Söylenceler de genellikle Tammuz'un öldüğü, İhtar'ınsa yas tuttuğu anlatılır.

Yalnız elimizde kalan küçük parçacıklarından öğrendiğimiz daha eski bir Sümer söylencesi üzerine kurulu Babil'in Gılgamış Destanı'nda, İhtar'ın bir şekilde derinden yaraladığı uzun sevgililer listesinde Tammuz'un adı da vardır. Tarihte eski bir Erech En'i olarak anılan Gılgamış, İhtar'ın kocası olma onurunu sert bir biçimde geri çevirmiş dolayısıyla onun adı da söz konusu listeye girmişdir. Öykü büyük olasılıkla eş-kralın eski gelenekleri izlemeyi daha önceki bir reddedişini ve daha kalıcı, daha güçlü bir krallık kurulması konusundaki girişimini anlatmaktadır. Gılgamış'ın aynı söylencedeki ölümsüzlük arayışı da alta yatan bir mesaj olarak bunu belirtiyor olabilir.

Gılgamış söylencesi Sümer'de geçer. Ama öyküde, büyük olasılıkla Aratta'dan gelen babayanlı kuzeylilerin yer alıp almadığı ya da etkisinin bulunup bulunmadığı konusunda bir kez daha kuşkuya kapılabiliriz. Gılgamış adı, çok eskiden Kar Gamiş olarak anılan Hurri kenti Karkemiş'le birleştirilebilir. Gılgamış öyküsü yalnız Sümer ve Babil edebiyatında değil, Hurri ve Hitit yazılarında da vardır.

Gılgamış Erech En'i olarak anılır; dolayısıyla yüce rahibenin eşi olarak "krallık" işlevini kazanmıştır. Babası da, bir önceki Erech En'i olmakla birlikte, gene çoban ve göçebe diye tanımlanarak Lugal Ban-

da adıyla dizelgede yer alır. Öykünün başında Gılgamış'ın "oğulu babadan, genç kızı sevgilisinden ayırarak" Erech'i acımasızca baskı altında tuttuğunu öğreniriz. Daha sonra, onun "yazgının kadını dölleyeceği" bir şölene katılmak üzere olduğunu okuruz; bu da Gılgamış'ın kutsal evlilikteki işlevini düşündürmektedir. Bu arada bir başka tasvir daha ortaya çıkar. Bu ormanların yabanıl adamı Enkidu'dur. Enkidu'ya gösterişli giysiler, tatlı yiyecek içecekler, eşlik etmesi için de ilk cinsel deneyimlerini yaşadığı tapınağın kutsal kadını, *gadishtu* sunulur.

Kısa bir zaman sonra İhtar Gılgamış'a güzelliğinin yolunu özlemle beklediğini söyleyerek evlilik önerir. Ama Gılgamış, kendisinden beklenene uygun olmayan bir davranışla Tanrıça'nın önerisini geri çevirir. Bunu yaparken, İhtar'ın, korkunç bir sonla karşılaşan eski sevgililerini sayar ve sözlerini "Beni de seversen, yazgımı onlarınkine benzetirsin" diyerek bitirir. Eski sevgililerin arasında Tammuz'un adı da, İhtar'ın gençlik günlerindeki sevgilisi diye geçer. Aslında Damuzi adı, biri doğrudan doğruya Lugal Banda'yla, Gılgamış arasında, biri de daha eski bir dönemde Eridu'daki ilk Sümer kralı Alalu'dan sonraki birkaç adla birlikte olmak üzere, Sümer kralları dizelgesinde iki kez geçer. İkinci Damuzi'yle Gılgamış'ın kendisi İ.Ö. yaklaşık 2500 yıllardan sonra boygöstermiş olmalıdır.

Evliliğin geri çevrilisinden sonra, İhtar, Enkidu ve Gılgamış arasında bir savaş başlar; bu savaşta iki erkek Tanrıça'ya aşağılayıcı sözler eder, O'nun göksel boğasını öldürür ve (çevirilere bağlı olarak) uyluk-kemiğini ya da cinsel organlarını Tanrıça'nın yüzüne fırlatır. Gılgamış şöyle seslenir: "Elimden gelse, aynısını sana da yaparım." Bu olayın sonucu olarak, büyük olasılıkla başkasının yerine kurban edilmeyi simgeleyen Enkidu öldürülür. Gılgamış'm canı bağışlanır; o da ölümsüzlüğü aramak üzere yollara düşer; bu arayış Sümerlilerin tufan ve tufandan kurtulanlarla ilgili öykülerinin kaynağını oluşturur.

Gılgamış adının daha sonraki Hurri kenti Kar Gamiş'la olası ilişkisinden; Gılgamış'ın Erech'deki acımasız baskılarıyla ilgili başlarda verilen ipuçlarından; öykünün genel konusundan; aynı destanın hem Hurri hem de Hitit yazılarında bulunuşundan başka, bu destanın kuzeylilerin tutumunu yansıttığını düşündüren birkaç etmen daha vardır.

Burada iki kültürün karşı karşıya gelişine tanıklık ediyor olabiliriz. Sümer krallarının adı sayılırken Enmerkar, Gilgamiş'in babası Lugal Banda'dan hemen önce gelir. Çiviyazısıyla yazılmış birkaç tablet Enmerkar ve Lugal Banda'nın Aratta ülkesiyle (büyük olasılıkla Urartu'yla) yakın ilişkisi olduğunu açıklamaktadır. Söylencelerden biri, Lugal Banda'nın bu bölgeye giderken Enmerkar'a eşlik ettiğini; bu gezinin Hurum Dağı adlı bir yerde epey gizemli bir olayla sona erdiğini anlatır. Ayrıca Enmerkar'ın, Aratta halkından armağanlar göndermesini istediği Eridu'daki Enki tapınağıyla da yakın ilişkileri vardır. Enmerkar'dan önceki kralın Erech'deki Birinci Hanedanı kurduğu açıktır. Krallar dizelgesi onun "denizlere girdiğini, dağlara tırmandığını" anlatır; bu da büyük olasılıkla, Erech'e ulaşmadan önce, Aratta'nın dağlık bölgelerinden geçerek yaptığı yolculukları anırtmaktadır. (Büyük olasılıkla yüce rahibe tarafından simgelenen) İhtar'a karşı geliş öyküsü, aslında Erech'de krallık kurulduğu zaman ortaya çıkmış ve savışta gösterdiği başarılar yüzünden birçok masalda bir söylene kahramanı gibi anlatılan Gilgamiş'in Babil'deki öyküsüne sonradan eklenmiş olabilir.

Bu öykü, ne zaman ortaya çıkmış olursa olsun, Diodoros Siculus'un Yukarı Nil bölgesinde yaşayan Nübyeliler arasında da benzerinin yer aldığını söylediği bir olayı simgeliyor olabilir. Siculus, kurban edilmeye karşı çıkan kralın, önde gelen din adamlarının hepsini öldürdüğünü; böylece kalıcı bir krallık kurduğunu bildirdiğini yazmıştır.

Babil döneminde elbette kral artık öldürülüyordu. Gene de İhtar kralı atayan kişi olarak tanımlanıyordu; "Erkeğe saygınlık bağışlayan O'ydü". Yazıtların birinde ona "Bütün yöneticilerin Danışmanı, Kraların Dizginlerini Elinde Tutan Kişi" sanı verilmiştir. Bir başkasında "Bütün krallara asa, taht ve bir yönetim yılı veren" diye tanımlanır. Orta Mezopotamya'nın en eski krallarından biri olan Akadlı Sargon (İ.Ö. yaklaşık 2300'de) anasının yüce rahibe olduğunu, babasınınsa bilinmediğini yazmıştır. Sonraları İhtar'ın onu sevmeye başladığını söyler ve "böylece yıllarca krallık ettim" der.

L. Frobenius *The Childhood of Man* (İnsanoğlunun Çocukluğu) adlı yapıtında kralın kurban ediliş törenini irdeler ve bunu "Babil'de söz

konusu tören eski önemini çoktan yitirmişti; tapınakta düzenlenen Yeni Yıl Şenliklerinde de kral salt giysileri çıkartılarak aşağılanıyor ve dövülüyordu; pazar yerindeyse tören uyarınca kralın yerine allı pullu giydirilmiş biri asılarak ölüme gönderiliyordu" diye açıklar.

Babil döneminde yer alan çeşitli tören öyküleri, kralın tokat yemek üzere tapınağa gidişini, giysileriyle krallık simgelerinin geçici olarak üzerinden çıkarılışını anlatır. Başka yazılardaysa kralın saçlarının kesilip kırpıldığını, kuşağının çözüldüğünü, bu durumda ırmağa atıldığını okuruz. İrmaktan çıkan kral yas simgesi olarak çuval bezine sarılır ve birkaç gün boyunca öyle dolaştırılırdı. Saggs düşüncelerini "Öldüğü zaman kralın, (varsayıldığı gibi) ölen tanrı Tammuz'la özdeşleştirildiği konusunda birinci bin yıldan kalma kanıtlar bile vardır" diyerek belirtir.

Bu kuttörenler, simgesel olarak, eş/kralın öldüğü varsayılan günleri anımsatıyordu. Ama tıpkı Enkidu ölürken, Gilgamiş'in yaşaması gibi, Sümer ve Babil'de krallık sürekli ve kalıtsal bir kuruma dönüşürken, kralın yerine konan kişi de ölüyordu. Bu kuttörenlerde günahın bedelini ödeme ve cezasını çekme konusunda bazı ipuçları vardır — örneğin kral cezalandırılır. Ama hangi nedenle? Sonunda insanlar günahları yüzünden dövülerek cezalandırılır olmuş gibi görünmektedir; ama bu, başkalarına uyarak rahibe/eceyi geri çevirdiği için krala verilen eski cezadan kaynaklanmamış mıdır? Dövüldüğü zaman kralın gözleri yaşla dolarsa, alinyazısının iyi olacağı önbilisi, büyük olasılıkla bunun kökenini açıklamaktadır. Babil tabletlerine göre "Dövüldüğü zaman kral gözyaşı dökmezse, bütün yıl kötü geçer."

MISIR — OSİRİS'İN ÖLÜMÜNE YAS TUTAN İSİS

Saggs kuttören uyarınca kralın öldürülmesiyle ilgili olarak, "Sözü edilen uygulama, kuşkusuz Mısır'ın tarihöncesi dönemlerinde yer alıyordu; oysa bazı uzmanlar bunun tarihsel çağlarda da varlığını sürdürdüğünü savunur" der. İ.Ö. 3000 yıllarından kısa bir zaman sonrasına düşen Mısır'la ilgili en eski kayıtlarda, erkeklerin, Tanrıça İsis'in erkek

kardeşi/kocası “Osiris’in mezarında” kurban edildiği yazılıdır. Bu kayıtlar kurban edilen erkeklerin kızıl saçlı olduğunu belirtir; daha önce de söylediğim gibi, bu kişiler Shemsu Hor akımlarıyla gelmiş olabilir.

Mısır tanrıları soyağacında Horus İsis’in oğludur. Öldükten sonra *Osiris* adını alır. Gerçi ölümü yüzünden anılan kişi Osiris’dir ama aslında ölen kişi oğul, yani Horus’dur. Osiris’in ölümü üzerine tahta yeni Horus geçer. Dolayısıyla, her yeni düşüncenin eklenmiş gibi görüldüğü ve atlanıp geçilen pek az şeyin bulunduğu Mısır söylenceleri yığınınca anlatılanlara göre, hem Horus hem de Osiris’in Set’le savaşa tutuşmuş; Set tarafından öldürülense Osiris olmuştur. Osiris’in ölümüyle ilgili öyküler, yalnız Mısır’da anımsanıp törensel olarak yeniden canlandırılmakla kalmaz; bunların Kenan’la özellikle de en eski liman kentlerinden biri olan Byblos’la yakın ilişkisi vardır. Lübnan’da Beyrut’un biraz kuzeyinde bir kent olan Byblos, İ.Ö. yaklaşık 2850-2600 yıllarında egemen olan İkinci Hanedan dönemi kadar eski bir tarihte Mısır’ın sömürgesi ya da ticaret limanıydı. Ama İ.S. 150 kadar yakın bir tarihte bile Lucian, sonradan Adonis adını alan Tanrıça’nın sevgilisinin Byblos yakınlarındaki Aphaca’da ölümünü anlatır. Lucian, daha sonra gizli Adonis törenlerinin aslında Osiris törenleri olduğunu açıklar. Bazı öyküler Adonis’in Byblos’dan birkaç kilometre uzaktaki Aphaca’da gömülü olduğunu öne sürer; Mısır söylenceleriyle İsis’in, yolculuk sırasında karşılaştığı çeşitli sorunları ayrıntılarıyla tanımlayarak gömülmesi için Adonis’i Mısır’a geri getirdiğini anlatır.

GİRİT — “(GENELLİKLE DÜĞÜNÜNDEN KISA BİR SÜRE SONRA ÖLEN) TANRI”

Hawkes gelişmesi İ.Ö. 3000 yıllarından önce başlayıp İ.Ö. yaklaşık 1100 yıllarında Hint-Avrupalı Dorların gelişine kadar süren dişil tanrı tapımının yer aldığı Girit adasında ölen gençle Tanrıça’yı tanımlayarak şunları söyler: “Tanrıça’ya ölüp yeniden doğan, eşi ve sevgilisi, Yılın Ruhu (Adonis’in Girit’e uyarlanmış biçimin), genç bir erkek tanrı eşlik ediyordu. Minos Girit’inde bu genç tanrı her zaman Tanrıça’ya bağ-

lıydı — bu genç, Tanrıça’nın doğurganlık aracıydı; dolayısıyla hep saygılı ve tapınır durumunda gösterilir”

Stylianos Alexiou, Girit’te “Kutsal evlilik yani Tanrıça’nın, (düğünden kısa bir süre sonra ölen) tanrıyla birleşmesi, toprağın bereketini simgelemektedir” der.

Giritliler klasik çağlarda bile, Hint-Avrupalı Zeus’a bir bebek olarak tapar ve öncelikle Tanrıça Rhea’nın oğlu olduğu için saygı gösterirdi. Yunan tanrıları soyağacı, Tanrıça Rhea’nın bebek Zeus’u babasından saklamak için Girit’te bir mağaraya bıraktığını yazar. Söylencelerin birinde, Rhea’nın oğlu Zeus’un “cinsel saldırısına” uğradığı anlatılır; bu büyük olasılıkla aralarındaki kutsal cinsel birleşmenin eski öykülerinden arta kalmıştır. Girit’te Zeus’un ölen oğul olduğuna inanılır; bu, Zeus’un ölümsüz olduğunu savunan anakaradaki Hint-Avrupalı Yunanlıların çok kızdığı bir düşüncedir.

KUZEY KENAN — “KRALLIĞIN HANIMI”

İ.Ö. ondördüncü yüzyıldan kalma Ugarit yazılarındaki öykülerin çoğu Tanrıça dininin, kökenini büyük olasılıkla o zamanlar bu bölgede yaşayan kalabalık Hurri topluluğundan alan yeni Hint-Avrupalı kavramlarla karışmasının sonucunda ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Bu yazılar Saphon Dağı Tanrısı Baal’in ölümünü anlatır. Söz konusu kayıtlar Baal’in Mot’la, tutuştuğu savaşta öldüğünü belirtir; gerçi söylenceler Mot’un, Baal’i çok korkutan bir düşmanı olduğunu açıklar ama, Mot’un adı daha çok bu savaşta tanınmıştır. Öldükten sonra, Tanrıça Anath Baal’in cansız bedenini gömecek bir yer bulana kadar sırtında taşımıştır. Bu iş biter bitmez, Tanrıça Mot’u öldürerek Baal’in öcünü almıştır; bu olay söylencede bütün iğrenç ayrıntılarıyla anlatılır. Ama öç için gerçekleştirilen öldürme, Baal’in canlılar dünyasına dönmesine olanak sağlamış gibi görünmektedir. Söylenceye göre Baal, Anath’la bir tarlada buluşmuş, borçluluk duygularıyla önünde diz çökmüş ve “Tanrıça’nın gücünü simgeleyen boynuzlarına” övgüler yağdırmıştır. Anath deveye, Baal boğaya dönüşmüş ve kutsal cinsel birleşmeyle ev-

lenmişlerdir. Bu dönemde bile Anath “Cennet’in Ecesi, Krallığın Hanımı” adıyla tanınıyordu.

ANADOLU — “KRALLIĞI DENETLEYEN O’YDU...”

Anadolu’daki Hitit yazıları arasında kralın öldürüldüğünü öne süren hiçbir kayıt yoktur; bunun nedeni büyük olasılıkla, en eski yazılı ge-reçlerin, Hint-Avrupalı Hititlerin kendileri tarafından yazılmış olmasıdır. Gene de bölgeyi ele geçiren Hititlerin de benimsediği Hattili Güneş Tanrıça Arinna’nın adı, yakarlarda “Yerdeki ve gökteki krallığı denetleyen O’dur” diyerek anılıyordu. Hitit yazıları ecenin, üzerinde bir önceki yüce rahibe/ecenin adı bulunan Sekiz Güneş Tanrıça Yontu-su önünde gerçekleştirdiği bir kuttöreni anlatır.

Gurney, “Hititlerin yüce ulusal tanrısı ‘krallıkla eceliği yöneten’ güneş-tanrıça Arinna’ydı; dolayısıyla adına yapılan ‘düzenli şenliklerin’ kralın da hazır bulunmasının gerekli olduğu şenlikler arasında yer alması hiç de şaşırtıcı olmasa gerek” der. Kanıtlar çok az olmakla birlikte, bunlar Tanrıça’nın rahibesiyle Hitit-öncesi dönemde kral arasındaki aynı ilişkiye yönelik gibi görünmektedir. İlk Hint-Avrupalı önderlerin bir zamanlar Hattili rahibelerle yaptığı kutsal evlilik, büyük olasılıkla krallığa yasallık getirmek için Hitit geleneklerine sokulmuştur.

İ.Ö. 1000 yıllarından sonra, o zamanlar Kibele adıyla tanınan Tanrıça’yla çoban Attis olarak bilinen gencin öyküleri Anadolu’da çok yaygınlaşmıştı; bu söylenceler büyük olasılıkla eski Tanrıça dini kavimlerinden beri varlığını sürdürüyordu. Bazen Attis’in içdiş edilmesiyle birleştirilen ölümüne ilişkin uyarlamalar, ölen oğul/sevgili öyküsünü bir kez daha anımsatır. Kibele’yle Attis öykülerindeki bir başka ilginç etmen de, Tanrıça dinindeki bu uyarlamanın sonunda Anadolu’dan Roma’ya gitmiş olmasıdır. Tanrıça dini burada İ.S. 268 yıllarına kadar büyük şenlik ve geçit törenleriyle kutlanmış; Cladius ve Augustus gibi büyük imparatorlar tarafından da benimsenmişti. Bunun o sıralarda gelişmekte olan Hıristiyanlık üzerindeki etkisi hakkında bazı kestirimlerde bulunmaktan öteye gidemeyiz. Kibele’nin kuttörenleri-

le ilgili Roma kayıtları, oğulun, bu kez bir yontu olarak, önce bir ağaca bağlandığını sonra gömüldüğünü belirtir. Üç gün sonra mezarda bir ışığın belireceği, bunun üzerine Attis’in canlanacağı, yeniden doğuşuyla da kurtuluşu getireceği anlatılır. Kibele her zaman Zeus’un anası olarak tanınan Tanrıça Rhea’yla özdeşleştirilmiştir; büyük olasılıkla Hıristiyanlık öncesi Roma’ında ölen tanrının anası, Ma Rhea adıyla tanınıyordu.

KIBRIS VE YUNANİSTAN — ÖLEN ÇOBANA YAPILAN TÖRENLER

Kıbrıs adasında Adonis’in ölümü, Aphrodite tapımıyla birlikte düşünülür. Yunan masalları Tanrıça’nın, ilk kez bebekken gördüğü genç çobana vurulup kendisine sevgili seçtiğini anlatır. Söylenceye göre Adonis’le, Kıbrıs’ın ormanlık tepelerinde bir yıl yaşadktan sonra, eskiçağ Yunanistan’ında Aphrodite tapımının en önemli merkezlerinden biri olan Korinth’e gitmek üzere yola çıkar. Yokluğunda Adonis bir yaban domuzu tarafından öldürülür; bu ölüm bazı Osiris ve Attis söylencelerinde de karşımıza çıkar. Kıbrıs Adası’nda Kenanlı Astarte’yle birleştirilen Aphrodite tapımında, ölü genç çoban Adonis adına yapılan dinsel törenler, yöneticiler tarafından yasaklanmış olmakla birlikte, eskiçağ Yunanistan’ında varlığını sürdürmüştür.

İSRAİL — TAMMUZ ADLI ÖLEN TANRI

Kutsal Kitap öykülerinde oğul/sevgilinin ölümüyle ilgili kuttörenler, bu kez İ.Ö. yaklaşık 620 yıllarında Kudüs’deki tapınakta yakaran İbrani kadınları arasındaki biçimiyle yeniden anlatılır. Hezekiel’in kitabında “Sonra beni Rabbin kuzeye bakan evinin girişine getirdi; orada Tammuz için oturup ağlaşan kadınlar gördüm” yazılıdır. (Hezek. 8:14) Burada, kadınlar tapınak duvarı önünde hâlâ Tammuz için gözyaşı dökerek ağlıyordu.

Profesör T. H. Robinson 1933'de, Tammuz'un İsrail'deki ölüm törenleri hakkında yazmış ve "Bu konu son yıllarda inceden inceye irdelenmiş ve ölen tanrıyı, kutsal evliliği, geçit törenlerini kapsayan bir kuttörenin İsrail'de de yapıldığı (evrensel olarak değilse de) genellikle kabul edilmiştir" demiştir.

Profesör Widengren 1958'de "Dolayısıyla Tammuz'un ölümü ardından, Mezopotamya'da olduğu gibi İsrail'de de bu tür bir yas tutma töreninin yapıldığını; ağlama şenliklerinin, kutsal evliliğin zafer şenliklerinden sonra Booths Bayram'ıyla bağlantılı olarak kutlandığını söyleyebiliriz" diye yazmıştır.

İĞDİŞ EDİLMİŞ TANRILAR VE HADİM EDİLMİŞ PAPAZLAR

Belirli bölgelerde, başlangıçta geçici kralın gerçek ölümünün yerini tutan kuttörenlerden biri, büyük olasılıkla Freud'çu düşlem korkusunun asıl kökenini oluşturan iğdiş etme eylemiydi. Erkeklik organlarının kesilip koparılması, yöneten erkeğin tahttan indirilişini anlatan çeşitli söylencelerde yer almaktadır. İğdiş etme öyküleri, erkek eşin ölümünün de anlatıldığı bölgelerde ortaya çıkmıştır; Osiris ve Attis söylenceleri gibi bazı öykülerde iğdiş edilmeye ölüm iç içedir.

Hint-Avrupalı Hitit söylenceleri, gücü bir önceki hükümdar Tanrı Anu'dan zorla alan Kumarbi öyküsünde, daha yüksek bir konuma gelen Kumarbi'nin Anu'yu iğdiş ettiğini anlatır. Büyük olasılıkla eski Hitit öykülerinden ödünç alınmış Yunan söylenceleri Kronos'un, babası Uranus'u iğdiş ettiğini anası Tanrıça Gaia'nın etkisi altında kalarak tahta el koyduğunu anlatır. Sonra Kronos aynı şeyi oğlunun kendisine yapacağından korkmuş; böylece Yunan söylencesinde oğul Zeus'un babasını alt etmesiyle sonuçlanan bir dizi olayın başlamasına yol açmıştır. Hem Hitit hem de Yunan öyküleri Hint-Avrupa kökenlidir. İğdiş etme, gelenekler uyarınca kralın öldürülmemesi için bulunmuş ilk Hint-Avrupalı çözüm olabilir.

Tanrıça İnara'yla ilgili Anadolu söylencesi bir kez Tanrıça'yla (büyük olasılıkla yüce rahibeyle) yatan erkeğin, Tanrıça'nın kutsal güçle-

rini aktarım korkusuyla, başka bir kadınla yatamayacağını anlatır. Attis söylencelerinden biri, Tanrıça'ya bağlılığını yitirme korkusuna tepki olarak, kendi isteğiyle iğdiş edildiğini açıklar. Yüce rahibeyle yattıktan sonra, bir başkasıyla sevişmesine izin verilmediğinden, sağ kalmasına olanak sağlayan tek çözüm erkeği iğdiş etmektir.

Osiris'in bedeni, bazen bir yaban domuzu olarak gösterilen Set tarafından on dört parçaya ayrıldığımda, İsis koparılan organları sabırla birleştirip bedeni eski durumuna getirmişti. Ama Mısır söylencesine göre, Nil Irmağı'ndaki balıkların yediği erkeklik organı yitip gitmişti. Bu arada Uranus'un organlarının da "sulara atıldığını" söylemek gerek. Anadolu Attis ateşler içinde bir sevişme nöbeti geçirdiğinde, öykünün uyarlamasına bağlı olarak, dine bağlı kalamama korkusu ve utanç yüzünden ya da özünü cezalandırmak üzere kendi kendini iğdiş etmiştir. İhtar ve İnanna söylencelerindeki sadık yardımcılarla uşaklar da iğdiş edilmiş kişiler olarak tanımlanır.

İğdiş edilme, Tanrıça tapımındaki birçok eski öyküde görülür. Eski Sümer'de, Babil'de, Kenan'da ve özellikle eskiçağ yazılarının Tanrıça tapımına hizmet eden iğdiş edilmiş erkek sayısının belirli kentlerde neredeyse beş bine ulaştığını belirttiği Anadolu'da hadım edilmiş din adamı bulunduğu sık sık vurgulanır. Eskiçağ Anadolu'sunda iğdiş edilmiş din adamları kendilerine Attis adını veriyordu.

Bize bugün epey şaşırtıcı gelen bu geleneği, yani erkeklerin kendi istekleriyle iğdiş edilmelerini açıklamak için çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bu açıklamalar, Yakındoğu'nun her yerinde din adamlarının kadın giysileriyle yani hadım edilmiş rahiplerin giydiği söylenen kılıkta gösteren resimlerin yer almasına dayandırılır.

Stylios Alexiou, "Uzun kadın giysilerine bürünmüş din adamlarıyla müzikçiler özgül bir sınıfa giriyordu. Bu uygulama, büyük olasılıkla Suriye etkisi altında kalmış Girit saraylarında iğdiş edilmiş papazlar topluluğu bulunduğu düşüncesine yol açmıştır. Daha sonraki dönemde, Küçük Asya'da Kibele ve Attis'in iğdiş edilmiş rahipleri, buna benzer bir sınıf oluşturmuştur" diye yazar.

Erkekler güç kazandıkça, Tanrıça dininde bile yüce rahibelerin yerini almaya başlamış gibi görünmektedir. Bu hakkı başlangıçta kendi-

lerini iğdiş edilmiş oğul/sevgiliyle özdeşleştirerek ve ona öykünerek elde etmiş olabilirler; ya da aslında gücü elinde tutan rahibeler sınıfını örnek alıp, iğdiş edilme geleneğiyle kadın giysilerine bürünmeyi benimseyerek erkekliklerinden kurtulmaya çalışmış olabilirler.

Anadolu'da hatta Roma'da bile, tüm varlığını Tanrıça'ya adayan genç erkek kutsal bıçağı kendi bedenine sapladıktan sonra, kesilip kopan parçaları tutarak sokaklarda koşardı. Sonunda bunları yoldaki evlerden birine fırlatırdı; gelenek, söz konusu evde yaşayanların ona, bundan böyle giyeceği kadın giysilerini vermesini gerektiriyordu.

G. R. Taylor, Briffault'un *Analar* adlı yapıtından çıkarttığı özette bu geleneke ilgili görüşünü anlatır. Düşüncelerini "Kadınların toplumsal konumuyla ilgili sınırlamalarda atılan ilk adım, dinsel işlevleri onların tekelinden çıkartmak olmuştur" diyerek belirtir. Graves, ecenin giysilerine bürünme koşuluyla krala, genellikle ecenin yerine geçme ayrıcalığının verildiğini söyler. Ayrıca Sümer'deki Lagash'da da bu dizgenin geçerli olduğunu öne sürer.

Eskiçağda Anadolu'nun bazı bölgelerinde iğdiş edilmiş din adamlarının Tanrıça dininin denetimini bütünüyle ele geçirdikleri görülür. Kibeleyontularıyla kuttörenleri Roma'ya ilk kez, büyük bir hadım rahip topluluğu eşliğinde getirilmişti. Bunların yeni biçimlenmeye başlayan Hıristiyanlıkta ve papazların, Katolik Kilisesi'nin din yasalarında hâlâ varlığını sürdüren evlenmeme geleneği üzerinde bıraktığı etkilerle izler konusunda akıl yürütmekten öteye geçemeyiz.

İlk İbrani yasaları erkeklik organı olmayan bir erkeğin dinsel örgütün üyesi sayılamayacağını belirtir. "Erbezleri ezilmiş ya da organı kopmuş bir erkek, Rabbin kuruluna üye olamaz" (Tes. 23:1). Kutsal Kitap'ın, Yahve ile İbrahim arasında yapılan ilk sözleşmenin apaçık sünnet uygulaması konusunda olduğunu belirtmesi epey anlamlıdır. Bu sözleşme uyarınca, doğumdan kısa zaman sonra bütün İbrani erkeklerinin sünnet edilmesi gerekmektedir. Gerçi bu, çağdaş toplumdaki yazarlar tarafından cinsel hastalıklara karşı korunmak üzere "erkekliklerini" vurgulama yöntemi olamaz mı?

ÖZET

Yüce rahibenin, tahta çıkmasını sağlayan tanrısal hakkı elinde tuttuğu zamanların işlevini yitirmiş, ölen ve/ya da iğdiş edilen genç eşi, genellikle tam bir coğrafi bölge ya da zamandizinsel dönem üzerinde yoğunlaşıp kadın tanrılarla yüce rahibelerin üstünlüğünden, bu inançların yavaş yavaş yok edilmesine ve bastırılmasına geçişi incelemeyi başaramayan yazarlar tarafından göz ardı edilmiş ya da yanlış anlaşılmıştır.

Bazen bu yanlış anlamanın, bütün belgesel kanıtlardan şaşırtıcı bir biçimde kopmuş olduğunu görürüz. Sümer'de yazılı dilin koruyucusu olarak tapılan Tanrıça'yı bir-iki satırla geçiştiriveren A. Leo Oppenheim, *istaru* sözcüğünün, yalnız yazgıyı ya da alınyazısını dile getiren bir kavram olduğu, sonradan *erkekler* tarafından Tanrıça İştar adıyla kişileştirildiği savını açıklamaya tam beş sayfa ayırmıştır. Oppenheim, bunun Tanrıça'nın neden hep, "kralın saygınlığıyla gücünün kaynağını taşıyan bir varlık" olarak tanımlandığını açıkladığını öne sürer. Ama kanıt dizisi, İştar'ın ayrıca Yakın ve Ortadoğu'daki bütün öbür Tanrıça versiyonlarının "kralın saygınlığıyla gücünün kaynağı" diye tanımlandığını, çünkü kralın aslında anayanlı soy aracılığıyla tahta geçme hakkını elinde tutan ve Tanrıça'nın yeryüzünde somutlaşmış biçimi olan yüce rahibenin cinsel eşi olması gerektiğini açıkça gözler önüne sermektedir.

Kralın töreler uyarınca öldürülmesi geleneği, babayanlı kabileler egemenlik kazandıkça ortadan kalkmıştır. Gılgamış söylencesinin çeşitli dillerdeki sayısız baskısı, bu amaca hizmet etmek için kullanılmış olabilir. Sürekli kalıtsal krallık kural olmuş, erkek tanrı üstünlük kazandıkça, tanrısal hakla tahta çıkışı aktarma işlevi erkeğe geçmiştir; bugün bile varlığını sürdüren krallık hakları kavramı işte buradan gelir.

Kuzeyli saldırganların sürekli krallık ve yönetimin denetimini ele geçirme isteklerine karşı engel olarak, töreler uyarınca kralın öldürülmesi geleneğiyle yüce rahibenin siyasal konumunun konulduğuna kuşku yoktur. İkinci ve belki de aynı derecede önemli bir başka çatışma

noktası, bir sonraki bölümde, Tanrıça dininde cinsellikle üremeyi çevreleyen ve kadın akrabalığı dizgesinin sürmesine olanak veren, hatta bunu kamçılayan tutumlarla kültürel kalıpları daha ayrıntılı biçimde irdelememize yol açmıştır.

7

KUTSAL CİNSEL GELENEKLER

Kenanlıların adı bütün Eski Ahit boyunca, İsrail tarafından “üzerinde bal ve süt akan topraklar” ele geçirildiği zaman yerinden edilen Filistin Halkı’nın önemli bir ögesi olarak anılır. Büyük bir öfke ve genelmeyle “Kenanlılara beslenen nefretin” tohumları İbrani peygamberleri, Eski Ahit düzeltimcileri ve yayımcıları tarafından atılmıştır. Bu peygamberler, Kenan üreme tapıncını içindeki bir ögeye yani cinsel özgürlüğe gönderme yaparak alaya alıyor ve insanlarını hiç çekinmeden bu tapıncıdaki tanrıların yerel belirimleri olan Ashteroth’la “Baalim’in ardına takılıp yosmalığa gitmekle” suçluyordu...

PROFESÖR John Gray 1964’de yazdığı *The Canaanites* (Kenanlılar) adlı yapıtında düşüncelerini böyle belirtmişti. Kenanlılar arasında olduğu söylenen bu “cinsel özgürlük” eski dinin kutsal cinsel geleneklerini göstermektedir; bu gelenekler Yakın ve Ortadoğu’nun birçok bölgesinde görülüyordu.

Kadınların, eskiçağlarda toplumun çekirdeğini oluşturan tapınak sitelerinde bir arada yaşaması, binlerce yıl önce Sümer’de, Babil’de ve Kenan’da olduğu gibi, Kutsal Kitap zamanlarında da töre gereği idi. Daha önce gördüğümüz gibi, tapınaklar işlenebilir toprakların çoğunu, evcil hayvan sürülerini elinde bulunduruyor, kültürel ve tutumbilimsel kayıtları tutuyor ve genellikle toplumun merkezi denetleme görevlisi olarak çalışıyordu. Tanrısal Ana-atanın kutsal çevresinde yaşayan kadınlar, sevgililerini topluluk erkekleri arasından seçiyor, Tanrıça’ya saygılarını sunmak üzere gelenlerle sevişiyordu. Bu insanlar cinsel eylemleri kutsal sayıyordu; söz konusu eylemler öylesine kutsal ve de-

ğerliydi ki yeryüzünün, gökyüzünün ve tüm yaşamın Kadın Yaratıcısının evinde yapılmalıydı. Tanrıça, taşıdığı öbür niteliklerinin yanı sıra, cinsel sevinin koruyucu tanrısı olarak da ululanıyordu.

Bazı kazıbilimciler, Yakın ve Ortadoğu'nun ilk tarihsel dönemleri boyunca kadın tanrı dininde sürekli sözü edilen tapınaklardaki bu cinsel geleneklere, sığırların, bitkilerin ve insanların doğurganlığıyla bereketi için yakarmak amacıyla yapılan bir tür ilkel simgesel büyü gözüyle bakılması gerektiğini öne sürer. Ben bu geleneklerin, cinsellikle üremenin ilişkisi kavranıp, bilincine varılmasının sonucu olarak geliştirilmiş olabileceğini düşünüyorum. Bu ilişki büyük olasılıkla en önce kadınlar tarafından gözlemlendiği için cinsellik, tapınak sitesinde yaşayıp çocuk yetiştirmeyi seçen kadınlar arasında doğumu güvence altına alma yolu ve belki de gebelikleri düzenleme yöntemi olarak dinsel yapıyla birleştirilip bütünleştirilmiş olabilir.

Üreme kavramı, Tanrıça'nın Çatalhöyük'deki cilalet taşı çağında bulunan, bundan sekiz bin yıl kadar önce oyulmuş küllengi taş bir levhanın üzerindeki resimlerle anlatılmıştır. Kabartmanın bir yanında sımsıkı kucaklaşmış iki sevgilinin bedeni, arkasındaysa kucaklarında bir bebek tutan kadın görülmektedir.

Çağdaş eril dinlerin "ahlâkına" göre yetiştirilip koşullandırılan günümüz insanı, eski cinsel tutumlarla gelenekleri rahatsız edici, sarımsı hatta kutsal şeylere saygısızlık gibi görebilir. Ama bu tür tepki ya da yargıların, Tanrıça'nın cinsel geleneklerini başından beri hep kınanmış olanların felsefeleri üzerine kurulu toplumumuzdaki dinsel tutumların aşılmasının ya da koşullamasının sonucu olduğunu unutmamalıyız.

Kadın tanrı tapımında, cinsellik Tanrıça'nın insanlığa sunduğu bir armağandı. Kutsal ve kutluydu. O, Cinsel Sevi ve Doğum Tanrıça'sıydı. Bugünkü dinlerdeyse tam bir tutumla karşı karşıyayız. Cinsellik, özellikle de evlilik dışı cinsellik, töredışı, kirli hatta günah sayılmaktadır. İnsan cinselliğinin böylesine gizlisiz saklısız kabul edilmesine kucak açan ilk dinleri "üreme-tapıncı" adıyla anmak yerine, asıl bugünkü dinleri, yeni bir insan yaratma sürecini utanç ya da günahla birleştirdi-

ği için, garip karşılamalıyız. Büyük olasılıkla günümüzden yüzyıllar sonra tarihçilerle bilim adamları bu dinleri "kısırlık tapıncı" diye nitelendirecektir.

Evlilik kavramının en eski yazılı kayıtlarda bile geçmesi bir yana, Sümer, Babil, Kenan, Anadolu, Kıbrıs ve Yunanistan'dan kalan belgesel kanıtlar, hatta Kutsal Kitap, bekâr kadınlar gibi evli olanların da bir süre tapınak sitesinde yaşadığını ve Tanrıça'nın eski cinsel geleneklerini izlediğini gözler önüne serer. Kutsal Kitap, bu kadınların istedikleri gibi gelip gitmekte özgür olduğunu söyler. Topluluktaki sıradan kadınlar kadar varlıklı ve soylu ailelerin kadınları da Tanrıça'nın cinsel geleneklerine katılırdı. Bu kadınlar istedikleri zaman evlenmekte özgürdü; Strabon, İ.Ö. birinci yüzyıl kadar yeni bir tarihte bile bu kadınların olağanüstü iyi niteliklere sahip eşler sayıldığını anlatır. En eski çağlarda saygınlık ya da erdem gibi bir kavram ya da sorun yoktu — sonradan yeni *ahlâk* adına uydurulmuştur.

Akdeniz'in Eski Dünya Dinlerinin, İbranilerinki dışında hepsi, yaşamı üretme sürecine kutsal gözüyle bakıyor, en azından bunu tanrıya karşı geliş ya da saygısızlık saymıyordu. Ama İbrani düşünce çizgisinin etkisinde kalarak çalışan ilk Hıristiyanlık propagandacıları Tanrı'yı yalın doğum görüngüsünden yalıtmanın şiddetini gittikçe arttırmış, böylece cinsellik-karşıtı bir eğilim yaratmış; olası dirimbilimsel görüşle yürürlükteki dinsel dogma arasında uyumsuzluk doğurmuş, dolayısıyla kazanan çağdaş törel düşünce olamamıştır.

Oxfordlu tarihçi L. R. Farnell 1896'da düşüncelerini böyle belirtmiştir. Farnell o dönemden bu yana, sayfadaki kara satırların utançtan pancar gibi kızarmasına neden olmak ya da düşüncelerini haklı bir öfkeyle belirtmek yerine, nesnel bir yaklaşımla eski dinlerin cinselliğe yönelik tutumlarını irdelemeyi başaran gelmiş geçmiş ender birkaç yazardan biridir.

Bu bölümde amacım, İbranilerin ve sonraki Hıristiyanlık dinlerinin "cinsellik-karşıtı" tutumlarının temel nedenlerini göstermek ve ardından gelenleri açıklamaya çalışmaktır. Bu cinsellik-karşıtı tutum, Musevi-Hıristiyan inançlarının yandaşları arasında cinsel dürtülerin daha az oluşunun ya da bu kişilerin yaratılıştan gelen temizliklerinin sonu-

cu değildir. İleride göreceğimiz gibi bu, büyük olasılıkla yalnız eski anayanlı dizgeyi yok ederek, atayanlı İbrani akıncıların ülke ve yönetimi denetlemesini kolaylaştırma amacını güden siyasal gerekçelerle geliştirilip yayılmıştır.

Hint-Avrupalıların topraklara ilk el koyuşundan sonra, *Qadishtu* yani tapınakların kutsal kadınlarıyla ilgili kurallar, yasalarda sürekli boy göstermeye başlamıştır — bu yasalar kadınların miras, mal ve iş haklarını; çocuklarıyla yasal ve tutumbilimsel ilişkilerini ele alıyordu. Ama bildiğimiz kadarıyla, Hint-Avrupalılar cinsel geleneklere karşı olduklarını gösteren açık bir tutum içine girmemiştir. En azından şimdiye kadar gün ışığına çıkarılıp çevirisi yapılan hiçbir yazıda bunu düşündürecek bir şeyle karşılaşmamıştır; bununla birlikte evli kadının kocasına bağlı kalmayışi konusunda gittikçe sertleşen yasalar, bu cinsel geleneklere yönelik olabilir.

Ama Levililerin yönetimindeki İbranilerde bu ilişkileri görebiliriz. Musa döneminden başlayarak İsrail kavminin Levi yasaları, yakılarak ya da taşlanarak ölüm gözdağıyla bütün kadınların evlenene kadar erdemli kalmasını buyuruyor; evlendikten sonra da gene ölümlle korkutarak, yalnız kadınlardan eşlerine yüzde yüz bağlılık istiyordu. İrzına geçilen evli kadına ya da nişanlı kıza verilen ölüm cezası, Levililerin babanın bilinmesine verdiği aşırı önemi açıkça göstermektedir. Tapınaklardaki kutsal cinsel geleneklere katılmak, elbette bu yasaları bozuyordu. Kadınlara getirilen büyük cinsel kısıtlamaların yanı sıra Levili papazlarla yalvaçların da tapınaklardaki cinsel gelenekleri sürekli kınadığını görürüz. Çatışma noktasının aşağıda açıklayacağım gibi olduğunu düşünüyorum.

Qadishtu'lar yani Tanrıça'nın kutsal kadınları tek kocaya bağlı kalmak yerine, çeşitli erkeklerle seviştiğinde babaları belli olmayan çocuklar doğuyordu. Sümer ve Babil belgeleri, bu kadınların tapınak sitesiyle kurdukları yakın ilişkiler aracılığıyla toprak ve mal sahibi olduklarını geniş iş etkinlikleriyle uğraştıklarını gözler önüne serer. Çeşitli öyküler bu kadınların toplumsal konumu iyi, varlıklı ailelerden geldiğini anlatır. Tanrıça dininin ilk akrabalık geleneklerini izleyen *Qadishtu*'ların doğurduğu çocuklar büyük olasılıkla analarının adları-

nı, sanlarını ve mallarını miras olarak alıyor; anayanlı soy topluluğun doğal toplumsal yapısı olarak sürüp gidiyordu. Kız çocukların kendileri de *qadishtu* olabiliyordu. Batı Anadolu'daki Tralles'de ele geçen İ.S. 200 kadar yeni bir tarihte Aurelia Aemilias adlı bir kadının oyup işlediği bir yazıt övünçle, anası ve kendisinden önceki bütün kadın ataları gibi onun da tapınaklarda cinsel geleneklere katılarak hizmet ettiğini anlatır.

Dişil dinin kutsal cinsel gelenekleri, bu dinle Tanrısal Ana-ata tapımı arasındaki açık bağlantılardan bir başkasını daha, Sümer'de, Babil'de, Anadolu'da, Yunanistan'da, Kartaca'da, Sicilya'da, Kıbrıs'da hatta Kenan'da bilindiği biçimde ortaya koyar. Tapınaklarda sevişen kadınlara kendi dillerinde “kutsal kadınlar”, “lekesizler” adı veriliyordu. Bu kadınların Akad dilindeki adları *Qadishtu*, aslında “günahlarından arınmış kadınlar” ya da “kutsal kadınlar” diye çevrilmiştir. Ama son iki yüzyılın en bilimsel incelemelerinde bile bu cinsel gelenekler hemen hemen hep “yosmalık” olarak tanımlanmış, kutsal kadınlarsa durmadan “tapınak yosmaları” ya da “kuttören yosmaları” adıyla anılmıştır. Yazar tarafından *Qadishtu*'nun karşılığı olarak “yosma” sözcüğünün kullanılışı, salt kutsal olduğuna inanılanların kutsallığını yokumsamakla kalmaz; aynı zamanda sözcüğün çıkarımları ve toplumsal anıştırmalarıyla ırkçı öznelliğin ortaya koyulduğunu düşündürür. Bu da okuyucunun dinsel inanışları ve dönemin toplumsal yapısını yanlış yorumlamasına yol açar. Bence, “yosma” sözcüğü, yazarın sözümona açıklamaya çalıştığı eski geleneklerin gerçek anlamını bütünüyle çarpıtmaktadır.

İsrail kavminin yüce ülkelerine hayranlık besleyen Profesör Albright şöyle der:

Klasik edebiyatta, özellikle de Herodotos, Strabon ve Lucian'ın yazdıklarında karşımıza çıkan anıştırmalardan öğrendiğimiz gibi, kutsal yosmalık, kişisel adı ne olursa olsun Suriye ve Fenike Tanrıçası tapıncının değişmez doğal sonucuydu. Kutsal yosma olarak Tanrıça, bize son derece şaşırtıcı gelen “Kutsal Kişi” adını taşıyordu... töre Filistin'in Kenan kökenli halkı arasında iyice pekiştirilmişti; ayrıca İsa'dan yaklaşık bin yıl kadar önce, Suriye'deki Hierapolis'de de

aynı törenin bulunduğunu tartışırken Lucian'ın kullandığı sözleri aktararak söylersek, “bu çok kutsal gelenek” halkın önüne, İsrail'i çevreleyen ülkelerden de sürekli getiriliyordu.

Bir ölçüde daha az karşıt olduğunu gördüğümüz Profesör James de “Bu gelenek Amos'un kınadığı Shiloh'daki İsraililerin kutsal mezarlarıyla bağlantılı olarak yapılan törensel yosmalık uygulamalarıyla da destekleniyordu. Hosea'nın açık-seçik belirttiği üzere, Amos ve Asu gibi öbür reformcuların gelenekleri yok etme çabalarına karşın bu rahibeler, onun zamanında (İ.Ö. 750-735) işlevlerini hiç eksilmeyen bir çuşuyla yerine getirmeyi sürdürüyordu” diye yazmıştır.

YAHUDA'NIN İBRANİ ÜLKESİNDE BİLE

Her ne kadar cinsel törelerin çağdaş tanımı böyle yapılmış olsa da, kazibilimciler eski Sümer kayıtlarındaki kutsal kadınlarla ilgili öyküleri gün ışığına çıkartmıştır. İnanna'yla Enki söylencesi, İnanna'nın kutsal cinsel gelenekleri Erech halkını uygarlaştırmak için getirdiği büyük armağanlar arasında sayar. Cennet'in Ecesi'ne en büyük değeri veren kutsal kadınlardır; o da karşılık olarak bu kadınları korur.. Erech'de tapınak kadınları saf ya da lekesiz anlamına gelen *nu-gig* adıyla tanınırdı. Lilith adının geçtiği ilginç bir Sümer yazısında Lilith, bir genç kız, “Inanna'nın eli” olarak betimlenir. Bu eski tablette Lilith'in, sokaklardan erkekleri toplayıp tapınağa getirmek üzere İnanna tarafından gönderildiği yazılıdır. Aynı ad yani Lilith, İbrani söylencelerinde karşımıza Adem'in cinsel açıdan kendisine boyun eğmeyen ilk karısının adı olarak çıkar; bu ad daha sonralarısa ortalığa saçılan spermleri elde etmek için havada bekleyen cinin adı olur; “evlilikdışı çocuklarını” bununla yaratır. Öykülerin her ikisi de, Tanrıça tapımındaki cinsel geleneklerle birleştirilen asıl Lilith'e bir tepki olarak geliştirilmiş olabilir.

İ.Ö. on sekizinci yüzyılda Babil'de Tanrıça'nın Akad dilindeki İştar adı, Sümer dilindeki İnanna adının yerini almaya başlamıştır. Tabletlerden biri, İştar tapımının sonunda İnanna'ninkini bastırıldığı Erech kentinden “orospularla yosmalar” kenti diyerek söz eder (bunlar söz-

cüklerin çağdaş çevirisidir). Aynı tablet, yabancılarla sevişen rahibelerden kutsal ruhun yeryüzündeki somutlaşmış biçimleri diye söz eder. İştarın kadınları da Akad dilindeki *qadishu* sözcüğüyle anılır; Babil'deki önemli bir tapınaktaysa onlara “İştar'ın kadınları” anlamına gelen *ishtartu* adı verilir.

Bu eski cinsel geleneklerden artakanlar, Herodotos tarafından anlatılmıştır; Herodotos kendi döneminde yani İ.Ö. 450 yıllarında Babil'li kadınların ilk cinsel deneyim olarak yaşamlarında bir kez bir yabancıyla seviştiğini, evlendikten sonraysa cinsel yaşamlarını yalnız kocalarıyla sürdürdüğünü söyler.

İsa'nın doğumundan kısa bir süre önce Anadolu'da doğan Strabon, cinsel geleneklerin o zamanki Anadolu'nun birçok bölgesinde görülen Tanrıça tapımında izlendiğini yazar. Bu cinsel gelenekler ya Kibele ya da Anaitis adına yürütülürdü. Strabon bu törelerin Comana ve Lidya'daki tapımların ayrılmaz bir parçası olduğunu söylemiştir; Lidya, Tralles'de bulunan yazıtlar da bunu doğrulamaktadır. Strabon yolculukları sırasında, bu gelenekler sonucu doğan çocukların yasal ve saygın sayıldığını; analarının adıyla toplumsal konumunu aldıklarına tanık olduğunu yazmıştır. Ayrıca bu adla sanın bütün resmi yazılarda övünçle kullanıldığını ekler ve düşüncelerini kendi döneminde Anadolu'da “evlenmemiş analara neredeyse tapıldığını” söyleyerek belirtir.

Yunanistan'ın eski çağ döneminde Aphrodite'in Korinth'deki tapınağında kutsal kadınlar hizmet ediyordu. Sonradan Lucian kendi dönemindeki yani İ.S. 150 yıllarındaki geleneklerden söz etmiştir. Lucian o dönemin kadınlarının, yalnız Adonis için düzenlenen şölen gününde yabancıları sevgili olarak seçtiğini anlatır. Mısırlı İsis tapımı Roma'ya getirildiği zaman bile, kutsal kadınlar İsis tapınağında eski cinsel geleneklere göre yaşıyordu.

Eski Mısırlı kadınların cinsel geleneklere göre yaşadığını düşündüren bildiğimiz hiçbir kayıt yoktur, ama reformcu-rahip Hezekiel, kitabının 23. bölümünde öfkeyle bir küme İbrani kadını uçarılık ve iffetsizlikle suçlayıp “günahkâr” cinsel alışkanlıklarını Mısırlılardan öğrendiklerini söyler. Yazının bir bölümünde “Mısır Ülkesi'nden taşıyıp getirilen uçarılığınızla yosmalığınızı sona erdireceğim” diye gözdağı

verir (Hezek. 23:27). İbrani halkının iki ayrı ulusunu, yani Yahuda'yla İsrail'i simgeleyen iki genç kızı anlattığı eğretilmeli öyküsünde, bu kızların Mısır'da cinsel açıdan son derece özgür oldukları için, Kenan'da günahkâr ve kötü yola düşmüş kadınlar sayıldıklarını söyler.

Astarte adını taşıyan Tanrıça'ya tapınma, bütün Akdeniz bölgesine yayılmıştı. Tyron ve Sidon adlı (Fenike) kentlerinden gelen Kenanlılar, Kartaca'da, Sicilya'daki Eryx'de ve Kıbrıs'daki birkaç yerleşim merkezinde Ashtoreth tapınağı kurmuştu; buralarda kutsal cinsel geleneklere göre yaşıyordu. Sozomenos, bugün Lübnan olarak bilinen bölgede, Aphaca ve Baalbec'deki Ashtoreth tapınağında bu cinsel geleneklerin olduğunu yazmıştır. Farnell, Akdeniz bölgesindeki ilişkilerin çoğuna değinmiştir.

Yakın ve Ortadoğu'nun başka bölgelerindeki Tanrıça tapımlarında olduğu gibi, Ashtoreth dininde de kadınlar kutsal cinsel geleneklere göre yaşamayı sürdürüyordu. Kutsal Kitap Kudüs'deki *Qadishtu*'ların, *asherim* (Tanrıça Asherah'ın imgeleri) için örtüler ve kumaşlar dokuduğunu anlatır; Roland de Vaux buradan "kutsal yosmalar evi" diye söz etmiştir. O da cinsel geleneklerin, Kenan tapınaklarının belirgin niteliği olduğunu; İsraili kadınların, İbrani önderlerin kınamalarına karşın, bunlara uyduklarını belirtmiştir.

İbranilerin bu gelenekler karşısında takındıkları uzlaşmaz tutumu tam olarak anlamamıza olanak veren en önemli nokta, kutsal kadınların Tanrıçalara —Yahuda'nın İbrani ülkesinde bile— eski cinsel gelenekleri uygulayarak hizmet etmeyi sürdürdüklerinin kavranmasıdır. Cinsel gelenekler Kudüs'deki Yahve'ye ait olduğuna inanılan, bir zamanlar kadınların Tammuz için gözyaşı döktüğü tapınaktaki dinsel tapınmaların bir aşaması olarak sürüp gidiyordu.

Profesör James ve birkaç başka bilim adamı Ashtoreth tapımının, Kudüs'deki Yahve tapımıyla yan yana yer aldığı yazmıştır. James ayrıca Kudüs'de ve Shiloh'daki İbrani tapınağında uygulanan cinsel gelenekleri de anlatır.

Hoşea'nın Eski Ahit kitabından, bir kadının, bu kez Gomer'in (Hoşea'nın karısının) evlenmekte, çocuk yetiştirmekte ve en süslü giysilerini kuşanarak tapınaktaki öbür erkeklerle sevişmekte özgür olduğunu öğreniriz. Kuşkusuz kadının yaptıklarını aşığılıyıp küçümsemek için

yazılmış olan bu Kutsal Kitap öykülerinde bile, anlatılanlar kadının cinsel geleneklere kendi isteğiyle uyduğunu; bunlara zorunluluk ya da yükümlülük gözüyle bakmadığını; daha çok şenlik eğlenceleri gibi hoş bir fırsat saydığını gözler önüne serer. Bu durum elbette Hoşea'nın atayanlı İbrani dizgesini benimseyen erkekler tarafından kabul edilecek bir şey değildi; ama başka dinsel dizgelere inananlar için aynı durum, örneksel bir davranışı göstermekteydi.

Binlerce yıl boyunca bu cinsel gelenekler, Yakın ve Ortadoğu halkları arasında doğal kabul edilmiştir. Bu halklar anayanlı soy kalıplarının ve kadın akrabalığı dizgesinin sürmesine olanak vermiş, giderek özendirmiştir. Cinsel geleneklere göre yaşamının doğasında eksik kalan, çocukların *babası* konusunda kaygı duyulmayışıydı — oysa atayanlı dizge ancak babanın bilinmesiyle sürdürülebilirdi.

Bu eski cinsel geleneklerin kötülük ve çarpıklıkla suçlanması; Levi rahiplerinin cinsel "ahlâk" kavramını ortaya atışının, yani *kadınlarda* evlenmeden önce erdenliğin, evlendikten sonra bağlılığın aranmasını, bir başka deyişle babanın kim olduğu konusunda tam denetim isteyişlerinin, sonradan atayanlı soy hesaplarına olanak verecek olan babalık bilgisini resmileştirme çabalarının sonucunda ortaya çıktığına inanıyorum.

Durduğunuz yer gördüğünüz şeyi belirler. Tanrıça dinine inananların bakış açısından düşünürsek, bu kişilerin yalnız eski gelenekleri uyguladıklarını görürüz. Akıncı İbrani kavimlerinin bakış açısından ele alırsak, bu eski dinin artık çılgınca, kötülük dolu, kösnül, utanç verici, yüzkarası, günah dolu bir üreme-tapıncı olduğunu düşünürüz. Ama bu *törel* tutumun temelinde, ancak atayanlı bir dizgenin yani Hint-Avrupalıların kuzey ülkelerinde yaşadıkları zamandan beri bildikleri bir dizgenin kuruluşuyla el koyacakları topraklar ve mal üzerinde güç sahibi olmalarına olanak verecek siyasal bir önlemin bulunduğu düşünülemez mi? Levi yasalarının, kadınların evlilik yatağı dışındaki cinsel yaşamlarının günah, yani Yahve'nin buyruklarına karşı gelmek olduğunu bildirmesinin nedeni bu olamaz mı? Kutsal Kitaba göre bu yasalar ilk kez Musa zamanında yani İbrani kavimlerinin Kenan Ülkesi'ni ele geçirmesinden kısa bir süre önce kurumsallaştırılmıştır. Bölgesel ve

toplumsal çatışmalar hep atbaşı gitmiştir. Bu, İbranilerin Kenan'a gelişleriyle başlayıp Roma ve Kutsal Kitap'ta anlatılan ilk Hıristiyanlık dönemlerine kadar sürüp giden uzun ve çirkin bir savaştır.

İbranilerin "cinsellik karşıtı" tutumlarının derecesini ve Levi din adamlarının İbrani kadınlarının cinsel davranışlarıyla tutumlarını değiştirme çabalarını tam olarak anlayabilmek için, Tanrıça dininin İbrani kavmini doğrudan doğruya ne ölçüde etkilediğini kavramak gerekir. Tanrıça dininin gelenekleri döneme özgü olmayan durumların çıkışında karşılaşılan ender bir sapma mıydı, yoksa din Hint-Avrupalılarla Levilerin akınlarına karşın hâlâ Kenan'da yaşayanların yaşamında önemli bir etmen olmayı sürdürüyor muydu?

8

CENNET'İN ECESİ'NE TÜTSÜLER SUNMUŞLARDI

BİR zamanlar Kenan diye adlandırılan yerde, toprağın derinliklerinde gömülü kalmış kadın tanrı yontuları bilimsel kazılarla sürekli gün ışığına çıkartılmaktadır. Bazıları İ.Ö. 7000 yıllarından kalma bu Tanrıça putları, bugün hem Museviliğin hem de Hıristiyanlığın doğum yeri olarak bilinen topraklarda, çok daha eskiden Cennet'in Ecesi'ne tapıldığını sessizce kanıtlamaktadır.

Kudüs'deki İbrani Üniversitesi Kazıbilim Profesörü ve yine buradaki Kazıbilim Kurumu Yöneticisi Yigael Yadin'in, Kutsal Kitap'ta anlatılan Kenan'ın Hazor kenti kazılarını ele alan anlatısı daha yeni yayımlanmıştır. Yadin biraz baştan savma da olsa bu topraklarda Tanrıça tapımının yer aldığını şu biçimde anlatmaktadır:

Kuzey İsrail'in resmi dini, İsrail tanrısı Yahve'ninki olmasına karşın, Kutsal Kitap'ta anlatılanlarla kazıbilimsel bulguları göz önüne aldığımızda, Baal ve Astarte tapıncının bu bölgede yaşayan insanlar üzerinde —sanki çifte güvence verir gibi— halk ve budun inançları biçiminde ortaya çıkan büyük bir etkisi olduğunu görürüz. Gerçekten de yaptığımız kazılarda Bereket Tanrıçası Astarte'yi simgeleyen yontucuklarla Astarte ve Baal tapıncına ilişkin bugün adına kutsal yosma diyebileceğimiz kadınları simgeleyen yontucuklar bulduk.

Kenan'm Geç Dönem Tunç Çağını (İ.Ö. 1500-1300) anlatan Profesör Albright şunları yazar:

Geç Tunç Çağı katmanlarında bulunan dinsel nesnelere en yaygın türlerinden birini "Astarte" adı verilen levhalar oluşturmaktadır. Bunlar genellikle toprak-

tan yapılmış oval tabletlerdir; üzerlerinde (madeni ya da toprak kalıpla) basılmış Tanrıça Asherah'ın çıplak resmi bulunmaktadır; *en face* (yüzden) görünen Tanrıça'nın yukarı kaldırdığı kollarında sarmaşık dalları ya da yılanlar, ya da her ikisi birden vardır. Tanrıça'nın başı, Mısırlı Hathor'un kine benzeyen iki uzun normal saç lülesiyle süslüdür. Bu tabletler Erken Dönem Tunç Çağı'nda (İ.Ö. 3200-2100) uzun bir tarihhöncesi dönemin yaşandığı Mezopotamya'dan ödünç alınmıştır.

Kudüs'deki İngiliz Kazıbilim Okulu'nun eski Yöneticisi Kathleen Kenyon Kutsal Kitap'ta sözü geçen Kenan'ı irdelerken şunları yazar:

...dönemin (geç tunç çağı) hemen hemen bütün yerleşim merkezlerinde çok yaygın olarak görülen tapınç nesnelere Astarte levhalarıdır. Ancak Fenikelilerin diniyle ilişkisi olduğu düşünülen bu tür levhaların belirli bir yerleşim merkezinin henüz İsrail yönetimine girmemiş olduğunu gösteren kanıtlar olarak ele alınamayacağı ortaya çıkmıştır; çünkü Tell Beit Mersim yerleşiminde de tarihi İ.Ö. 7. yüzyıla kadar uzanan levha ya da yontucukların bulunuşu bu söylenenleri doğrulamaktadır. Peygamberler tarafından yapılan açıklamalarla uyarılar, Yahve'ciliğin o topraklardaki eski dinle sürekli savaşmak zorunda kaldığını açıkça göstermeye yeterlidir.

Kutsal Kitap döneminde Kenan'daki Tanrıça tapımının önemiyle etkilerini araştırırken, Tanrıça'nın Ashtoreth, Asherah, Astarte, Atteret, Anath, ya da yalnız (ikisi de Tanrıça olarak tanımlanan) Elat ya da Baalat diye adlandırıldığını, Sur, Sidon, Ascalon, Beth, Anath, Aphaça, Byblos ve Ashtoreth Karnaim gibi büyük Kenan kentlerinde en önemli tanrı olduğunu görürüz.

1894'de Robertson Smith, Kutsal Kitap dönemine doğru Astarte'nin, Baal'in daha az önem taşıyan karısı konumuna indirildiğini öne sürmüştür; ama gene de Kenan'daki Tanrıça yazıtlarında Tanrıça'dan Göksel Yönetici, Krallığın Hanımı, Bütün Tanrıların Anası diye söz edildiğini görürüz. Kuşkusuz Tanrıça Baal'in kendisiyle, bir Baal'le ya da birçok Baalim'le birleştirilmektedir, ama dikkatli bir inceleme bize dinsel uygulamaların biçimiyle kuttörenlerin eski Tanrıça dindekilere benzediğini gösterir.

Batı Asya Kazıbilim Profesörü Seton Lloyd'a göre, genellikle bey diye çevrilen *baal* sözcüğü aslında geçici bir konumu ya da geçici mal mülkiyetini göstermektedir. Bu sözcük tıpkı Hint-Avrupalıların *pati* sözcüğü gibi, bey, sahip, efendi, koca anlamında; hatta daha önce belirttiğim gibi, Sanskritçedeki *bala* sözcüğüyle ilintili kullanılmış olabilir. Kuzey Kenan'daki Ugarit söylencelerinde Saphon Dağı'nın Baal'i, orada Anath adıyla tanınan Tanrıça'dan, henüz olmayan tapınağını tehlikelerden korumasına yardım etmesini ister. İ.Ö. on dördüncü yüzyıldan kalma bu söylencelerde, Anath Baal'i önce korkutur, sonra canını alacak kadar güçlü düşmanlarından korur, onları kolayca öldürür. Gerçi Baal adı yüzyıllar önce Ugarit'teki Hurriler tarafından Saphon Dağı'nın fırtına tanrısı olarak tanıtılmıştır, ama bu söylencelerin yazıldığı döneme doğru aynı ad Tanrıça'nın sevgilisiyle özdeşleştirilmiştir; ayrıca Ugarit'te Baal, dağın fırtına tanrısı ve tıpkı Damuzi, Tammuz, Attis, Osiris ve Adonis gibi ölen sevgili olarak ikili bir işlevi yüklenmiştir. Söylencede, sevgilisinin ölümü üzerine Anath'ın duyduğu acının, bir ineğin yavrusu için duyduğu acıya benzediği anlatılır.

Bazı yazarların Ugarit'teki bütün tanrıların başı olarak tanımladığı daha yaşlı Tanrı Thor-EI'in bile, yüce Anath yaklaştığı zaman korkuyla titreyerek derinlerdeki sekiz odalı kutsal sığınağına kaçtığı yazılıdır. Bazı yazılarda Anath'ın adı "Krallığın Hanımı, Yönetimin Hanımı, Yüce Cennet'in Hanımı" diye geçer. Kuzey Kenan tabletleri ışığında, bu erkek tanrıların ikisinin de her şeye gücü yeten mutlak güç sahibi tanrılar olarak gösterilip anlatıldığı düşüncesini, bütün erkek tanrıların kesinlikle böyle olduğunu varsaymayan birinin savunmasına olanak yoktur. Gerçi bu sonuç çoğu yazarlar tarafından göz ardı edilmiştir ama Kenan söylencelerinden ortaya çıkan, en büyük güç ve yiğitlik tanrısının Anath olduğudur.

J. Hastings 1900'lerde yazdığı *Dictionary of the Bible* (Kutsal Kitap Sözlüğü) adlı yapıtında Ashtoreth'in en yüce tanrı olduğunu söyler ve ondan "Bu Tanrıça Samilerin ilkel anaerki örgütlenme döneminde en önemli tanrıydı. O bütün insanlığın başı sayılırdı, sevilerinde özgürdü, sopun doğurgan anası, barışta ve savaşta önderiydi" diyerek söz eder.

Bununla birlikte, İbrani kavminin büyük bir bölümünün yaşadığı Güney Kenan'da kullanılan Ashtoreth adı, Eski Ahit sayfalarında ender olarak tek başına geçer. Bu ad hemen hemen her zaman Baal'le birleştirilir ve Hint-Avrupa söylencelerinin yılan cinleri de çoğunlukla Tanrıça'nın oğulları ya da kocaları olur; hatta bazen dine Baalcilik adı verilir. Gerçi Ari beylerinin o zamana kadar şiddetli saldırılar düzenlediği güney bölgesinde dinin, Kutsal Kitap dönemlerine doğru Baal'i daha yüksek bir konuma oturtmuş olma olasılığı vardır ama, tapınma, kuttörenler, cinsel gelenekler, iğdiş edilmiş din adamları, ölen sevgili olarak Tammuz ya da Baal için tutulan yaslar, çok sayıdaki Astarte yontularıyla levhaları, (bunlara oranla biraz daha önemsiz olmakla birlikte, *asherah* denilen) sütunlarla dikmelerin hepsi aslında İbrani saldırılarının hedefi olan Tanrıça dininin simgeciliğiyle geleneklerini gözler önüne sermektedir. Levi rahiplerinin Tanrıça'nın adını bile bile yanlış yazıp söylemeleri (utanç anlamına *boseth* diye okuyorlardı), ondan yalnız eril kip kullanarak söz etmeleri, adını sürekli sevgilisinin adıyla birlikte anarak, Tanrıça'nın konumunu görmezden gelişleri salt rastlantı olamaz.

Daha önce de söylediğimiz gibi, Kutsal Kitap ve öbür dinlerin edebiyatı, bir ölçüde çok eskiden beri süregelen inançlarla bilgilerin kaydı, bir ölçüde de ulaşılmak istenen siyasal ereklerin sonucudur. Kutsal Kitap'taki Cennet masalını irdelerken Joseph Campbell "göze çarpacak derecede yapay ve uyduruk söylenceler" deyimini kullanır. Profesör Chiera, Marduk söylencesinin büyük olasılıkla Babil orduları aracılığıyla yayıldığını yazar ve Ashur'un yüceliğini anlatan masalın, yalnız Marduk söylencesinin yeniden işlenmiş bir uyarlaması olduğunu belirtir. Chiera, Âdem'le Havva söylencesinin de "kesinlikle dinbilim çevrelerinde yaratıldığını" yazar ve sözlerini "soyun kurucularının tarihine nelerin yakıştığına..." karar verme yetkisine sahip papazların Kutsal Kitap üzerinde sıkı denetim uyguladıklarını söyleyerek sürdürür. Profesör Widengren de bildiğimiz biçimiyle Kutsal Kitap'ın "...birçok bölümünün sıkıdenetime uğradığını ve bazı yerlerinin çıkarıldığını" yazar.

Gerçi Kutsal Kitap'ta anlatılanların çoğunun büyük olasılıkla gerçek tarihsel olaylara dayalı olduğu, bilimsel kazılarda elde edilen ka-

nıtlar ve belgelerle çeşitli biçimlerde doğrulanmıştır, ama Kutsal Kitap'ta bulunan Kenan'daki "çoktanrılı" dinlerle ilgili Levi yazanakları, bütünüyle nesnel tarihsel kayıtlar olmaktan çok, Levi dinbilimi açısından daha kolay kabul edilebilen ve daha yararlı olduğu düşünülen bir görüş açısını yansıtır gibi görünmektedir. Bazen Ashtoreth bazen de Asherah adı kullanılarak Tanrıça'nın kimliğiyle cinsiyetini belirsizleştirmeye yönelik çeşitli yöntemler bulunmasına karşın, bugün bildiğimiz biçimiyle Kutsal Kitap'ta bile bazı bölümler ve simgeler, eski kadın tanrı tapımının etkili ve yaygın varlığını ele vermekte; Kenan ve Yakımdoğu'da bulunan öbür eşyalarsa bunu doğrulayıp kanıtlamaktadır.

Mısır'da İbraniler Tanrıça tapımını İsis ya da Hathor adıyla biliyordu. Dört kuşak boyunca kadınların toplumsal konumunun yüksek olduğu ve çoğunlukla anayanlı soy dizgesinin işlerliğini sürdürdüğü bir ülkede yaşamışlardı. Dört kuşak önce Mısır'a geldiği düşünülen on iki oğulluk aileye kıyasla, Mısır'dan çıkan İbranilerin sayısına bakarak bir karara varırsak, İsraililer diye bilinen bu İbrani kavminin büyük bir bölümünün aslında Mısırlılar, Kenanlılar, Sami göçebeleri ve Mısır'da toplaşmış Tanrıça'ya tapan öbür kavimler olduğunu görürüz. Babil'de Kenan'ın tam doğusunda İhtar tapınakları vardır. Kenan'dan, yani İbranilerin Mısır'dan ayrıldıktan sonra yerleştikleri topraklardan elde edilen kazıbilimsel kayıtlarla nesnelere, Ashtoreth, Astarte, Asherah, Anath, Elat ya da Baalat adıyla Tanrıça dininin birçok büyük kentte hâlâ serpilip gelişmeyi sürdürdüğünü açıkça gözler önüne sermektedir.

"SUNAKLARINI YOK EDECEK, PUTLARINI KIRACAKSINIZ"

Levi soyundan Eski Ahit yazarları, tanrılarının Kenan Ülkesi'ni kendilerine "söz verilmiş topraklar" olarak bağışladığını öne sürer. Ama Kenan'ın İbrahim zamanında bile boş bir yer olmadığı, onun anlatılarından da açıkça görülmektedir. Sayılar 13:17-19'da, İbrani kavimlerinin Sina Çölü'nden geçip Kenan'a gelirken, buradaki kentlere öncü elçiler yolladığı yazılıdır. İ.Ö. yaklaşık 1300-1250 arasındaki durum şöyle anlatılır: "Gönderdiğimiz ülkeye gittik. Gerçekten de üzerinde bal ve

süt akıyor; bu toprakların ürünü bu. Burada yaşayanlar çok güçlü insanlar, kentleri sağlam ve büyük” (Sayılar 13:28).

Kutsal Kitap'ta anlatılanlar, Kenan'da zaten yerleşik bir halk bulunduğunu, insanların büyük ve korunaklı kentlerde yaşadığını doğrulamaktadır. Buna karşın, buraya gelen İbranilerin ereğinin yalnız Kenan içlerine ilerlemek değil, aynı zamanda bilerek ve şiddet uygulayarak bu topraklardaki dini yok edip yerine kendilerinininkini geçirmek olduğunu görürüz. Bu erek Leviler tarafından, Yahve'nin daha İbraniler Kenan'a girmeden önce verdiği söylenen buyruğu gibi gösterilir:

Bugün sizlere verdiğim buyruğa dikkat edin: Bakın ve görün sizden önce Amorileri, Hititleri, Perizileri ve Hivileri ve Jebusileri bu topraklardan sürüp attım. Gittiğiniz ülkenin insanlarıyla anlaşma yapmaktan sakının, sizi birbirinize düşürmek için kurdukları tuzaklardan sakının; siz onların sunaklarını yerle bir edin, putlarını kırın, ağaçlarını kesin çünkü başka tanrıya tapmayacaksınız, çünkü Rabbiniz kiskanç bir Tanrı'dır (Çıkış 34:11-16).

İbranilerin Kenan'a akını işte bu buyrukla başlamıştır. Gerçi İbranilerin “söz verilmiş topraklara” girişi, Mısır'da kölelikle geçen yıllardan sonra bir huzur limanına geliş gibi düşünülür ama, Kutsal Kitap'a göre bu toprakların ele geçirilişi, Hint-Avrupalıların saldırıları sırasındaki gibi, kanlı kuşatmalar dizisi biçiminde gerçekleşmiştir.

Tesniye 2:33'de Musa ve Aaron önderliğindeki İsrail kavminin Jahaz kentinde Sihon adlı bir kralla karşılaştığı yazılıdır. Levilerin anlatısında “Rabbimiz Tanrı onu bizim ellerimize bıraktı; bütün halkı ve oğullarıyla birlikte onu da öldürdük. O zaman bütün kentlerini ele geçirdik ve erkekleri, kadınları, çocukları, herkesi öldürdük, sağ kalan olmadı” yazılıdır. Bashan kralı Og'la karşılaşmalarıyla ilgili olarak da Tesniye 3:3-7'de “Rabbimiz Tanrı Bashan kralı Og'u halkıyla birlikte elimize verdi. Onları öldürdük, elimizden sağ kurtulan olmadı... toplam altmış kenti ele geçirdik... Böylece bütün kentlerdeki erkeklerin, kadınların ve çocukların canına kıydık” denir.

Hem Aaron hem de Musa çölde ölmüştür. Buyruğu yerine getirmeyi Joshua (Hoşea) üstlenmiş, İsraililer Eriha'ya girmiştir. Hoşea

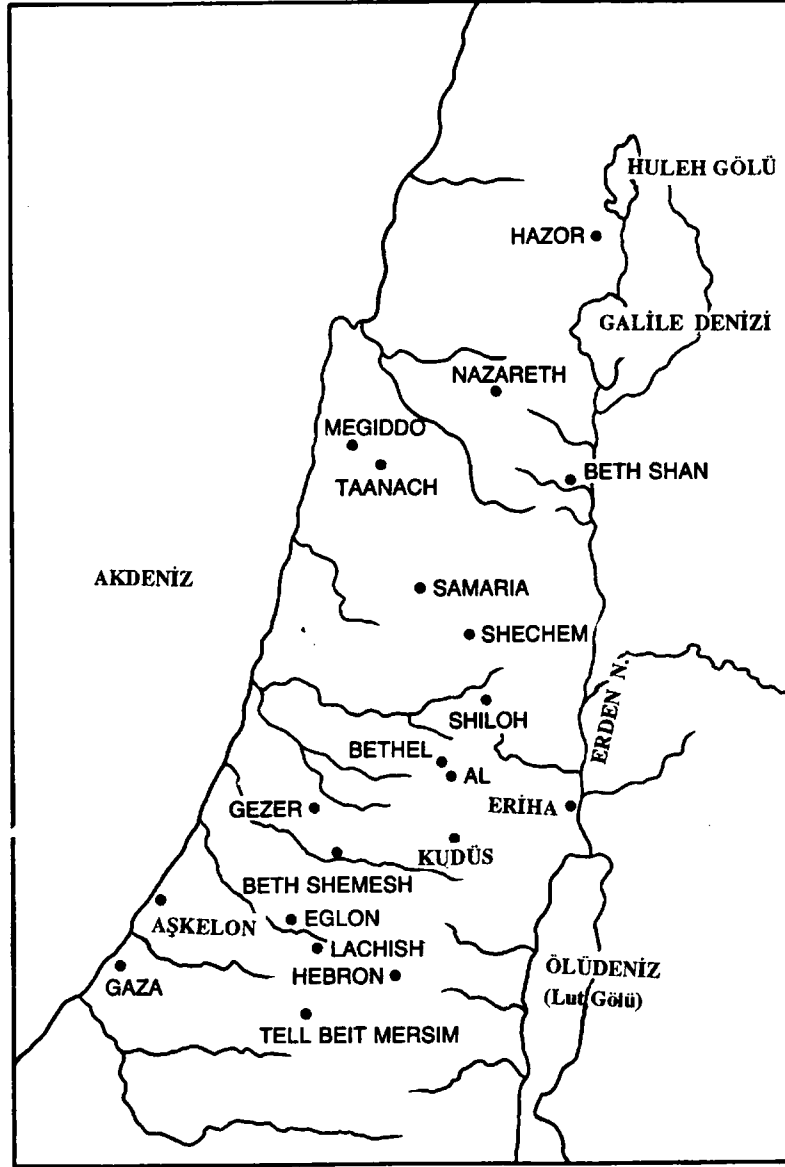
6:21'de “Seferberlik sırasında kenti yerle bir ettiler; kadın erkek, genç yaşlı herkesi kılıçtan geçirdiler...” der. Ama aynı kuşatmada “Bütün altın ve gümüş, bakır ve demir kaplar bundan böyle kutsal sayılacaktır; hepsi Rabbinize aittir ve Rabbin hazinesine gitmelidir” denir (Hoşea 6:19). Hoşea 6:24'de bu buyrukların şöyle yerine getirildiğini öğreniriz: “Kenti ve içindeki her şeyi ateşe verdiler, yalnız gümüş ve altını, bakır ve demir kapları Tanrı'nın evindeki hazineye koydular.” Ai savaşında “o gün kadın erkek öldürülenlerin sayısının on iki bin, yani bütün Ai halkı” olduğu söylenir (Hoşea 8:25). Hoşea 8:29'da, Hoşea'nın “Ai kralını bir ağaca astığı ve günbatımına kadar orada bıraktığı” yazılıdır. Bir önceki bölümde, Hoşea'ya Yahve tarafından Eriha kralına yapılanların aynısının Ai kralına da yapılması bildirildiği için, Eriha kralının başına gelenlerin de bunun aynısı olduğunu kestirebiliriz, ama bu olay artık kayıtlarda yer almamaktadır.

Hoşea 10'da yazılanlar şunlardır:

Hoşea Makkedah'ı ele geçirdi ve kralı halkıyla birlikte kılıçtan geçirip hem onları hem de kentteki bütün canlıları yok etti. Hiç kimseyi sağ bırakmadı ve Makkedah kralına da Eriha kralına yapılanların aynısını yaptı. Sonra Hoşea ve bütün İsrailoğulları Makkedah'dan yürüyüşe geçip Libnah'a saldırdı. Rab kenti ve halkını İsrailoğullarının eline bıraktı, onlar da insanları ve tüm canlıları kılıçtan geçirip öldürdü; sağ kurtulan olmadı, krala da Eriha kralına yaptıklarını yaptılar. Hoşea ve İsrailoğulları, Libnah'dan Lachish'e yürüdüler, konumlarını saptayıp saldırıya geçtiler. Tanrı Lachish'i de onlara verdi; kenti ikinci günde ele geçirdiler; Libnah'daki gibi, burada da bütün canlıları kılıçtan geçirdiler.

Bu arada Gezer kralı Horam Lachish'i kurtarmak için yürüyüşe geçmişti; ama Hoşea onları, yani kralı ve halkını yendi, tek bir kişi bile sağ kurtulamadı. Sonra Hoşea ve bütün İsrailoğulları Lachish'den Eglon'a yürüdü, konumlarını belirleyip saldırıya geçtiler; aynı gün buraya da el koydular ve Lachish'deki gibi bütün canlıları yok edip halkı kılıçtan geçirdiler. Hoşea ve İsrailoğulları Eglon'dan Hebron'a ilerleyip saldırıya geçtiler. Kente el koydular, kente ve köylerinde yaşayanları kılıçtan geçirdiler; Eglon gibi burayı da içindeki tüm canlılarla birlikte yok ettiler; sağ kalan olmadı. Sonra Hoşea ve İsrailoğulları Debir yönüne dönüp buraya saldırdılar. Kralıyla birlikte kente ve

Harita 4: Güney Kenan (Filistin) — Eski Ahit dönemi

köylerine el koyup herkesi kılıçtan geçirdiler, bütün canlıları yok ettiler; ellerinden sağ kurtulan olmadı. Debir'e ve kralına, Hebran, Libnah ve kralına yapılar yapıldı.

Böylece Hoşea tüm ülke —dağlık bölge, Negeb, Shepelah ve iki ırmak havzası— halkını, kralla birlikte kılıçtan geçirmiş oldu. Elinden sağ kurtulan olmadı. İsrailoğullarının tanrısı Rabbin buyurduğu gibi soluk alan her canlı yok edildi (Hoşea 10:28-40).

Birbirine benzer biçimde anlatılan kuşatmalarda, Hoşea ve İsrailoğullarının, Gibeon, Hazor hatta Hermon Dağı eteklerinde Lübnan Koyağı'ndaki Baal Gad'a kadar bütün kentleri yerle bir ettiğini öğreniriz. Yinelemeye düşme tehlikesini göze alarak, Profesör Albright'ın, Kenan'daki "cinsel şenliklerle doğa tapımı"nın, "yerini İsrail kavminin kırlara özgü yalnızlığına ve yaşam saflığına, yüce tektanrıcılığına ve sert ahlâk yasalarına bıraktığını" söyleyen yorumunu bir kez daha anlamadan geçemiyorum. Burada aklımıza, "söz verilmiş topraklara" yorgun kemiklerini dinlendirmek, yeni ve daha iyi bir yaşam kurmak için giren, yüce ülkelere sahip zavallı, ezilmiş köleler imgesinden çok, Profesör Lloyd'un, Luvilerin Anadolu'ya girişini ve geçtikleri yollarda "ilerleyişlerinin izini büyük ve yaygın yıkımlarla bıraktıklarını" söyleyen tanımı gelmektedir.

Gerçi bütün anlatılar İsrailoğullarının elinden sağ kurtulan olmadığını belirtmektedir, ama sanki bu sözde "yaşam saflığını" ya da "sert ahlâk yasalarını" biraz daha çürütmek istercesine yazılanlardan, bütün doğrunun bununla sınırlı kalmadığını da öğreniriz. Çünkü Sayılar bölümünde (31:17) Midianilere karşı verilen savaştan sonra, İsrailoğulları hâlâ Aaron'la Musa'nın öncülüğünde ilerlerken, şu buyruğun geldiği yazılıdır: "Bütün erkek çocukları, bir erkekle cinsel ilişkiye girmiş bütün kadınları öldürün, ama cinsel ilişkiye girmemiş kadınları kendinize ayırın." Sayılar 31:32-35'de, söz konusu savaşta İsrailoğulları tarafından yağma ve talanla ele geçirilenlerin dökümü yapılır. Elde edilenler şu sıralamayla, koyunlar, sığırlar, eşekler ve "hiçbir erkekle sevişmemiş otuz iki bin kız" diye bildirilir.

Tesniye kitabında, Hoşea'nın buyruğundan da önce şunlar yazılıdır:

Düşmanlarınızla savaşırken Rabbiniz onları ellerinize bıraktığında ve bazılarını tutsak aldığımızda, tutsaklar arasında güzel bir kadın görür de beğenirseniz, onunla evlenebilirsiniz. Onu evinize getirin, saçlarını traş etsin, tırnaklarını kessin ve tutsak edildiğinde üzerinde bulunan giysilerini çıkarıp atsın. Sonra evinizde kalsın ve tam bir ay boyunca anasıyla babasının yasını tutsun. Bundan sonra onunla sevişebilirsiniz; siz onun kocası o da sizin karınız olsun. Ama artık size hoş görünmüyorsa, bırakın gitsin. Onu satmamalı, sert davranmamalıyız, çünkü isteğinizi onunla yerine getirdiniz (Tesn. 21:10-14).

Gerçi verilen sayılar bir ölçüde abartılmış olabilir ama bu bölümler, sonradan İsrailoğullarının karıları olarak tanınan kadınların çoğunun, aslında aileleriyle arkadaşlarının öldürülüşüne, evleriyle kasabalarının yerle bir edilmesine tanıklık etmiş kızlar olduğunu düşündürmektedir. Çocukluk gelenekleriyle dinsel anılarının yanı sıra, bu biçimde evlerinden koparılıp İbrani kabilelerine sokuluşları karşısında bu kadınların çektiği korku ve örselenmenin bir araya gelişi, onların İbrani yaşam biçimindeki tutumlarıyla konumlarını epey güçleştirmiş olmalıdır. Gerçi İbrani kabilelerindeki kadın sayısı hiç hesaplanıp kaydedilmemiştir, ama bu bölümler Mısır'dan ilk ayrıldıkları sırada İbranilerde erkek sayısının çok daha fazla olduğunu düşündürmektedir. Bütün bu etmenler, İbrani kadınlarının yeni ataerkil yasaları "kabul edişini" açıklamamıza yardım edebilir.

"TANRI'YI BİR YANA ATIP BAAL'LE ASHTORETH'E TAPMIŞLARDI"

Gerçi kutsal kitap kayıtlarına göre birçok kasaba ve kentin halkı kılıçtan geçirilip öldürülmüştür, ama Ashtoreth'e hâlâ büyük bir saygıyla tapmayı sürdüren birkaç büyük kente dokunulmamıştır. Kenan'a adım atılınca, ele geçirilen topraklar kabileler arasında bölüştürülmüş, Leviler bu kabilelerin her birinde yer almıştır. Bu noktadan başlayarak İbranilerin, Cennet'in Ecesi'yle O'nun Baal'ine karşı giriştiği uzun ve şiddetli saldırıları izleyebiliriz. Bütün uyarılara karşın, Tanrıça dininin, Kenan'ı ele geçiren İbraniler üzerinde son derece ayartıcı bir etkisi olmuştur; hatta bir çoğu bu dinin atalarının dini olduğunu da düşünmüş

olabilir. Eski dinde tapınan İbranilere yapılan göndermeler Kutsal Kitap'ın sayfalarında ve Levi rahiplerinin anlatılarında sürekli boygösterir:

Yargıçlar 2:13 — "Ve Tanrı'yı bir yana atıp Baal'le Ashtoreth'e taptılar."

Yargıçlar 3:7 — Ve insanlar Tanrıları Rabbi unutup onun gözünde kötü olanı yaptılar, Baal'le Ashtoreth'e taptılar."

Samuel 7:3,4 — "Samuel İsrailoğullarıyla tapınakta konuştu ve tüm yüreğinizle Rabbinize döneceksiniz, o zaman size yabancı tanrıları ve Ashtoreth'i aranızdan atmalı, yüreğinizi Rabbinize hazırlamalı ve salt ona hizmet etmelisiniz, böylece o da sizi Filistinlilerin elinden kurtarır, dedi."

Samuel dönemi ilk İbrani kralı Saul zamanına, İ.Ö. yaklaşık 1050'ye rastlar. Yargıçlar dönemi bundan öncedir. Kutsal Kitap'a göre Kral Süleyman İ.Ö. yaklaşık 960-922'de Ashtoreth'e ve öbür yerel tanrılara tapıyordu. Sonunda Yahve'yi bir yana bırakıp Cennet'in Ecesi Sidonluların (Sayda) Ashtoreth'ine taptığı için krallığını yitireceği gözdağıyla karşı karşıya kaldı. Krallar 15:13'de Ece Maacah'ın oğlu (ya da torunu) tarafından, İ.Ö. yaklaşık 910'da tahttan indirildiği yazılıdır — suç, Ashtoreth'e tapmaktır. Kuzey Kenan yazılarında bazen Anath'm yanında Asherah'ın adı da geçer. O zamanlar bu Tanrıçalara ana-kız olarak tapılmış olabilir. Ama Asherah aynı zamanda Sur ve Sidon'da aynı adla ululanan Ashtoreth'le de özdeşleştirilir. Kuzey Kenan yazılarından biri Asherah'ı şöyle anlatır: "Sur kentindeki Asherah tapınağına, Sidonluların Tanrıçası'na geldi." Ugarit yazılarında Asherah "Bütün Tanrıların Yaratıcısı" olarak anılır.

Yukarıda anlatıldığı ve daha sonra da göreceğimiz gibi, Yahve'den ayrılış, bütün Kutsal Kitap anlatılan boyunca sürüp gider. Ama en açıklayıcı bölüm Yeremya'nın kitabındadır. Burada anlatılan olay, İ.Ö. yaklaşık 600'de Mısır'daki bir İbrani sömürge topluluğunda geçer. Tanrıça dini ve o günlerde yaşayan İbranilerin bile, Tanrıça'yı büyük bir saygıyla ululaması burada, son zamanlarda benimsenen yeni bir din olarak değil, İbranilerin daha önce —Kudüs'teyken— izleyip benimsediği bir din olarak anlatılır. Gerçi Levi soyundan yazarlar büyük bir

dikkatle asıl yetkenin kocalarda olduğunu anlatmış, Cennet'in Ecesi'ne tapanlar tarafından verilen yanıtta açıkça eril soyu vurgulamaya özen göstermiştir, ama gene de söz konusu bölümde bunun bir kadın dini olduğunu ortaya koyan güçlü ipuçlarını bulabiliriz:

O zamanlar karıların yabancı tanrılara tütsüler yaktığını bilen bütün erkekler ve orada bulunan bütün kadımlar, Mısır topraklarındaki Pathros'da yaşayan tüm insanların oluşturduğu kurul, Yeremya'ya şu yanıtı verdi; Yahve'nin adına bize söylediklerini dinlemeyecek ve yapmaya ant içtiğimiz şeyleri yerine getirmeyi sürdürecektir, tıpkı bizim ve babalarımızın, krallarımızın ve önderlerimizin Judah kentinde ve Kudüs sokaklarında yaptığı gibi, Cennet'in Ecesi'ne tütsüler yakacak onun onuruna içkiler akıtacağız. Bunları yaptığımız günlerde yiyeceğimiz boldu, iyi yaşıyor, yıkımlara uğramıyorduk. Ama Cennet'in Ecesi'ne tütsüler yakmayı, onun onuruna içkiler akıtmayı kestiğimizden beri yoksulluğa düştük, ya kılıçtan geçirildik ya da kılığın pençesine düştük. Kadınlar ekledi ve dedi ki, Cennet'in Ecesi'ne tütsüler yakıp onun adına içkiler akıttığımız zaman, üzerinde onun yüzü bulunan çörekler pişirdiğimizi kocalarımız bilmiyor muydu sanıyorsunuz? (Yeremya 44 :15-19)

Profesör Hooke, “Adonis Bahçelerini, Hezekiel'in imgeler odasını, kadınların Cennet'in Ecesi'ne çörek pişirmeyi bıraktıklarından beri, hiçbir şeyin iyi gitmediğini, Masseboth'u, Asherahları, biliciliği .... ve öbür uygulamaları gördüğümüz zaman, bize söyleyecek ne kalıyor?” diye sorar ve sorusunu şöyle yanıtlar, “Bunların kimi Kenan Ülkesi'nden, kimi büyük olasılıkla Asur-Babil'den ve kimi de Mısır'dan alınmış yabancı öğeler olduğu, ayrıca hepsinin İsrail dinine Eski Ahit'te görüldüğü biçimde girdiği yadsınamaz.”

Profesör Widengren düşüncelerini, sanki ek bir yanıt gibi, “Artık Cennet(ler)in Ecesi'nin, Yahuda krallığında yaklaşık 600 kadar yeni bir tarihte resmi tapımı sürdürülen Astart'dan başkası olamayacağı kesindir” diyerek belirtir.

Kutsal Kitap bölümlerinin çoğu, (Küçük harflerle yazılmış) *asherah* adı verilen kadın tanrı putlarının bütün yüksek tepelerde, her yeşil ağacın altında, tapmaclardaki sunaklarda bulunduğunu bildirir. Bu putlar Asherah adlı Tanrıça'nın tapımıyla özdeşleştirilen simgelerdir ve .ntu biçiminde oyulmuş bir direk ya da canlı bir ağaç olabilir. Arthur

Evans, “Kutsal Kitap kayıtları Asherah tapıncının ya canlı bir ağaçla ya da ağacın yerine geçen Kenan sunakları kurulmadan önce yerleştirilmiş bir direk ya da dikmeyle simgelendiğini durmadan yineleyerek doğrular” demiştir.

Ben de *asherim*'in (çoğul) aslında yaprakları beş bölümlü incir ağaçları olduğunu düşünüyorum; bu ağaçlar Mısır'da “Tanrıça'nın Yeryüzü'ndeki Bedeni” sayılırdı. Bunun böyle olduğuna inanmamıza yol açan çeşitli nedenler ve kanıtlar vardır, —büyük olasılıkla Cennet söylencesindeki ağaç simgeciliğini de açıklayacak— bu kanıtları Âdem'le Havva söylencesinin çözümlenmesi bölümünde daha ayrıntılı ele alacağım.

Kenan'da Tanrıça'nın varlığı konusundaki araştırmalarımıza dönersek, Kutsal Kitap anlatılarının bize, *asherim*'in her yerde bulunduğunu söylediğini görürüz; ama bunların Tanrıça Asherah'la ilişkisi açıklanmamıştır. “Ve İsrailoğulları Tanrıları Rabbe karşı gelip gizlice doğru olmayan işler yaptı. Yüksek yerler kurdular, her yeşil ağacın altına, bütün yüksek tepelere direkler ve *asherim* diktiler, putlara hizmet edip iki dökme buzağı imgesi yaptılar, bir *asherah* kurdular ve kendilerini aldatıp Rabbin gözünde kötü olanı yaptılar (II. Krallar 17:9).

Leviler, genellikle “onların tanrıları” diye andıkları din simgelerinin buldukları her yerde yok edilmesi görevinin İbranilere verildiğini söylediği için, yapılan da tam anlamıyla bu olmuştur. Levi rahipleri bu yıkıp yok etme işinin Yahve'nin buyruğu olduğunu yazmıştır. “El koyacağınız topraklarda insanların tanrılarına hizmet ettiği her tapınağı yerle bir edeceksiniz, yüksek dağlarda ve tepelerde, her yeşil ağacın altında dikilmiş direkleri yıkacak, *asherim*'i ateşe vereceksiniz.” (Tesn. 12:2) “Rabbin sunağının yanına asla *asherah* olarak ağaç dikmeyeceksiniz” (Tesn. 16:21).

Ama Levi rahiplerinin tüm uyarılarına karşın, insanlar sürekli *asherim* yapmış ve bunlara tapmıştır. I. Krallar 16:13'de İ.Ö. yaklaşık 850'de İzebel'in kocası, İbrani Kralı Ahab'ın *asherah* yaptığını öğreniriz. İ.Ö. sekizinci yüzyılda bir tarihte İşaya, Şam kentindeki *asherim*'den söz etmiştir. Yargıçlar döneminde Gideon bir tapınağın *asherah*'larını yerle bir etmiş ve tahtasını Yahve'ye yanmış sunu olarak vermiştir.

İnsanlara “Tanrı İsrailoğullarını asherim yaptığı için pişman edecektir” diye gözdağı verilir. İ.Ö. 715-690 yılları arasında yönetim başında bulunan Kral Hezekiah “Tanrı’nın gözünde doğru olanı yapmıştır.” Sütunları kırmış, *asherah*’ları kırıp parçalamıştır. İbranilerin Kenan’a gelişinden sonra Kudüs’deki tapınakta saklanan tunç yılanı kıran da Hezekiah’dır. Hezekiah’dan sonra elli beş yıl boyunca yönetimi elinde tutan oğlu Manassah bir kez daha *asherim* yapmış; ardından gelen oğlu Amon da aynı şeyi yapmıştır.

II. Krallar 23:4-15’de, İ.Ö. yaklaşık 630 yıllarında Kral Josiah’a hizmet eden Levi rahibi Hilkiyah, Asherah ve Baal için yapılmış kapları Kudüs’deki tapınaktan çıkarmıştır. *Asherah*’ı ortadan kaldırmıştır. “Süleyman’ın Ashtoreth için yaptığı yüksek yeri bozmuştur.” “Dikmeleri kırıp parçalamış, *asherim*’i kesmiş, yerlerini insan kemikleriyle doldurmuştur.”

Gerçi Tanrıça dininden hiç söz edilmez, ama geç Kutsal Kitap dönemlerinde Kenan’daki Tanrıça tapımıyla ilgili kanıtlar, oğul/sevgili Tammuz için yas tutanların varlığıyla gözler önüne serilir. Hezekiel’in kitabında, İ.Ö. yaklaşık 620 yıllarında Kudüs’deki tapınakta Tammuz için ağlayan, İhtar’la ilgili Babil anlatılarından çok iyi tanıdığımız Tanrıça dininin yas törenlerini uygulamayı sürdüren kadınlardan söz edilir. Daha önce de aktardığımız üzere, Profesör Widengren, tıpkı Mezopotamya’daki gibi İsrail’de de Tammuz’un ölümünü anmak için düzenlenen yas törenlerinin varlığını kanıtlarla gösterir.

I. Epstein, 1959’da yazdığı Museviliğin tarihinde, özellikle “Süleyman dönemindeki kâfirlik akınından söz eder ve Süleyman’ın putataparlığına neden olarak karılarını gösterir. Süleyman’ın yabancı prensesleri (Kutsal Kitap’a göre yedi yüz kadın) haremine toplama alışkanlığı, büyük olasılıkla kadın mirasçılarla evlenerek ele geçirdiği ülkelerde en yüce yönetim hakkını güvenceye almasını sağlayan siyasal güdümlü bir dizgedir. Yakındoğu’da çoğu kişiye taht veren haklarla, Tanrıça’ya tapan kavimlerdeki anayanlı soy kalıbının ilişkisi, —hepsi Süleyman’ın yasal karıları sayılan— saraydaki yabancı kadın sayısının çokluğunu ve bu kadınların ülkelerinden getirdiği dinlerin kabul edilmiş varlığını açıklayabilir.

Süleyman döneminden sonra, İbrani kavimleri iki ayrı ulusa bölündüklerinde, Tanrıça tapımı sürekli görülmüştür. Kuzey krallığı İsrail’in başkenti Samiriye’de Ahab ve İzabel döneminde (İ.Ö. yaklaşık 869-850) Ashtoreth’le Baal tapımının gelişip yayıldığı apaçık görülür. İbrani Ahab’ın, Ashtoreth’le Baal’e yüce rahibeyle rahip olarak hizmet eden Sidon ecesiyle kralının kızı İzabel’le evlenmesi, büyük olasılıkla ona tahta çıkma konusunda çok daha yasal bir hak kazandırmıştır. Ama o dönemden önce (İ.Ö. yaklaşık 922-901) Kral Jeroboam bile Tanrıça dininin simgeleri olan altın buzağılar yapmıştı.

Başkenti Kudüs olan güney İbrani krallığı Yahuda’da, her ikisi de Ece Maacah’ın kocası olarak yönetimde bulunan Rehoboam’la oğlu Abijam’ın “kâfir putlara taptığı” söylenir. Bildiğimiz gibi, Ece Maacah Asherah’a tapmış ve sonunda onun putunu yaptığı için tahttan indirilmiştir. İ.Ö. yaklaşık 842’de Kudüs’e Ece Athaliah tahta geçmiş ve yönetimi sırasında “kâfirlik” dini gelişip yayılmayı sürdürmüştür. İzabel’in kızı Athaliah’ın, Kenan insanların gözünde, Sidon’da Ashtoreth’in yüce rahibesiyse rahibinin torunu olarak yönetme hakkına sahip olup olmadığını sorabiliriz. İ.Ö. yaklaşık 735-727’de Kral Ahaz da “Tanrı’nın gözünde kötü olanı” yapmış ve eski dine inanmıştır. İ.Ö. yaklaşık 620’de Hezekiel dönemi kadınları Kudüs’deki tapınakta Tammuz için ağlamış; İ.Ö. yaklaşık 600’de Yeremya zamanında başkaldıran kadınlar Cennet’in Ecesi’ni ululamayı sürdüreceklerini açıkça duyurmuştur.

ÖZET

Birçok çapraşık göndermeyi açıklamamıza yardım eden kazıbilim kanıtlarının sonucu olarak, Kutsal Kitap’taki açıklamaların eksikliğine ve baştan savma biçimine karşın, Kenan’daki Kutsal Kitap dönemlerinde Levi soyundan İbrani rahiplerinin Tanrıça diniyle sürekli ilişki içinde olduğu konusunda hiçbir kuşku kalmamıştır. Gerçi dinsel nesnelere yok edilmesi buyruğu güney Kenan’da, öbür Yakındoğu ülkelerine oranla daha az kazıbilimsel bulgunun ortaya çıkarılmasıyla so-

nuçlanmıştır, ama yaygın Tanrıça tapımıyla ilgili kanıtlar, İbranilerin yaşadığı ya da yakın ilişkide bulunduğu yerlerde, yani Mısır, Babil, Sina ve Kuzey Kenan gibi bütün öbür ülkelerde gün ışığına çıkarılmıştır. Güney Kenan'da İbranilerin çevresini kuşatan topluluklar, Kenan'ın asıl halkı, yani yerle bir edilmemiş kentlerde yaşayan, çok eski zamanlardan beri kadın tanrılara tapan insanlardı.

Kutsal Kitap'ta da açıkça belirtildiği üzere, Samiriye ve Kudüs gibi İbrani başkentlerinde bile, yeni Yahve dinini izleyen kavimlerin üyeleri olarak düşünülen kişilerin (özellikle de bu toplulukların, Levi kabilesinden seçilmemiş gibi görünen yöneticileriyle krallarının) Tanrıça'ya tapması, Musevilik ve sonra da Hıristiyanlık tutumlarının gelişimini etkileyen en önemli etmenlerden biri olmuştur diyebiliriz. Levilerin kökeninde Hint-Avrupalı Luvilerle akraba, öbür kabilelerinse Akdeniz'in Tanrıça'ya tapınan kavimlerinin torunları olma olasılığı, Levi rahipleriyle yalvaçlar arasındaki bölünmeyi ve durmadan eski dine sürüklenmiş gibi görünen İsrailoğullarının sürekli "aykırılıyla düzensizliğini" açıklamamıza yardım etmektedir.

Levi rahipleri, "İsrail'in kızlarının tapınç yosmaları olmayacaktır" demiştir. Buna karşın, daha önce de gördüğümüz gibi, eski cinsel gelenekler sürüp gitmiştir. Atayanlı soy düşüncesini destekleyen Levilerin şiddetli tepkilerine yol açan şey büyük olasılıkla, dişil dinin doğasında bulunan ve ayrılmaz bir parçası olan, anayanlı soy kalıplarının sürmesine izin veren hatta buna özendiren cinsel geleneklerin yapısı olmuş olmalıdır.

Tanrıça dininin sürekli varlığının ayırdına bir kez vardıktan sonra, (İbrani kadınlarını uysal yardımcıları olarak daha en baştan ikincil konuma yerleştiren) Eski Ahit anlatılarını daha dikkatli okuduğumuzda, geniş kapsamlı birçok bölümün Tanrıça dinine, bazen simgecilikle örtülmüş ya da gizlenmiş bitmek tükenmek bilmez gözdağları vermeye harcadığını açıkça görebiliriz. Ama gözdağlarının bir bölümü daha açıktır. Bunlar doğrudan doğruya eski dini uygulamayı sürdürenleri hedef alır; "başka tanrılara" yakarmaya kalkışanların canına kıyılış ve kılıçtan geçiriliş öyküleri Kutsal Kitap anlatılarında bile açıkça ortaya konmaktadır.

Bundan sonraki bölümde göreceğimiz gibi, sürekli yinelenen cinsel imgeler Levilerin, Tanrıça dinindeki cinsel gelenekler ve genellikle kadınların cinsel özerkliği, yani kadınların binlerce yıl boyunca tumbilimsel, toplumsal ve yasal açıdan bağımsızlıklarını korumalarına izin veren özerklikleri karşısındaki tutumunu anlamamızı sağlamaktadır. Dolayısıyla Levilerin yasalarında Tanrısal Ana-ata tapımının ezilmesi, anayanlı soy dizgesinin bir daha görülmemek üzere yok edilmesi yazılıdır.

VE KENTİN ERKEKLERİ ONU TAŞA TUTUP ÖLDÜRECEK

LEVİLİ papazlar Kenan Ülkesi'ndeki Tanrıça dinine öylesine karşıydılar ki, ("başka tanrılar" terimi her bölümde üstükapalı geçirtilmekle birlikte) bu "başka tanrılara" tapınmayı yasaklayan yasalar yazılmıştı. Söz konusu yasalar öylesine sertti ki, İbrani dini üyelerine, eğer Yahve'ye inanmazlarsa kendi çocuklarını bile öldürmeyi buyuruyordu. Kutsal Kitap'ın Levili yasalarındaki buyruk şöyleydi: "Eğer erkek kardeşin, oğlun, kızın, karın ya da arkadaşın aklından başka tanrılara hizmet etmeyi geçiriyorsa onu öldürmelisin; öldürmek için kalkan ilk el seninki olmalı, öbür insanlar seni izleyecektir" (Tesn. 13:6).

Bu buyruk kuşkusuz salt erkeklere yöneliktir çünkü öldürülmesinden söz edilmeyen tek yakın kocadır. Gözaltında tutulması gereken kişiler salt akrabalar da değildir, çünkü Levililer ayrıca "Bir zamanlar Rabbiniz Tanrı'ya hizmet etmiş olan bir kent halkı, artık başka tanrılara hizmet ediyorsa, bu kentte yaşayan herkesi öldürmelisiniz" demektedir (Tesn. 13:15).

Cennet'in Ecesi'nin kimliğiyle, Kenan Ülkesi'ndeki İbrani kralları arasında bile varlığını sürdüren tapımının ne kadar geniş kapsamlı olduğunun ayırdına vardığımızda, Kutsal Kitap'taki kadın imgelerini ve onları konu alan özgül yasaları daha iyi anlayabilir ve Levilerin siyasal güdülmesine gönül gözümüzü açabiliriz.

İbrani peygamberleriyle papazları yani Leviler, bakire ya da evli olmayan kadınları açıkça hor görüyor ve onlardan aşağılayıcı bir dille söz ediyordu. Bütün kadınların, herkes tarafından bir erkeğin, yani babanın ya da kocanın özel malı olarak görülmesi gerektiğini öne sürü-

yorlardı. Böylece —salt kadınlar için— cinsel *ahlâk* kavramını geliştirip kurumlaştırmışlardı.

Kutsal Kitap tarihçisi I. Epstein'm 1935'de İbrani Talmud çevirisine önsöz olarak yazdığı giriş bölümünde, bunun en önemli nedeninin, çevrelerdeki dinlerin İbraniler için gözdağı oluşturması olduğunu söyler:

İsrailoğullarının kendi topraklarında yaşadığı suralarda bile, çevredeki ulusların dinsel geleneklerine öykünme çağrısının ne denli büyük olduğu kısa zamanda deneyimlerle görülmüştü. Yabancı etkilere direnme güçlüğü, Yahudiler'in dindışı bir çevrede yaşadıkları suralarda yer alan ayrılma döneminde çok daha ciddi boyutlara varmış ve hahamlar, putataparlığın resmi devlet dini olduğu ülkelerde yaşayan Yahudi topluluklarını bastırmaya çalışan bu sindirici güçlere nasıl karşı konulması gerektiği konusunu ciddi bir biçimde ele almak zorunda kalmıştır.

Kutsal Kitap yasalarıyla sonraları Talmud yasalarını ayıran, putataparlığa şiddetle karşı koyuşun, salt dinbilimsel bir dizgenin bir başka dizgeyle uyumsuzluğu olmadığını anlamak çok önemlidir. Temelde bu, törel ölçütler çatışmasıydı. Dinsiz kavimler, Kutsal Kitapların İsraililileri ciddi bir biçimde uyardığı tüm kötülükleri yapıyordu. Putataparlık töretanımsız davranışlarla özdeşleştirilmişti ve bu tanım yaşananlarla da sık sık doğrulanıyordu.

Bu "törel ölçütler çatışması" ve "töredışı davranışlar", aslında Levilerin cinsel gelenekleri, Kutsal Kitap tarihinin tüm dönemlerinde sürüp gittiği bilinen algılayış biçimi gibi görünmektedir. Cennet'in Ecesi'ni ululamayı sürdüren İbrani kavimleri arasında çocukların babasının kim olduğuna aldırmış, dolayısıyla cinsel gelenekler sonucu anayanlı soy kalıplarının sürmesine göz yummuş, İbrani kabilelerinin papazları tarafından eski inançların bastırılıp yok edilmesinde bir dönüm noktası oluşturmuş gibi görünmektedir. Levili önderler, eğer kendi dinlerinin yanında, kadınlara mallarına sahip çıkma hakkı, yasal bir kimlik ve çeşitli erkeklerle sevişme özgürlüğü veren bir başka dinin yaşamasına izin verilerse, o zaman İbrani erkeklerinin kendi kadınlarına, kocalarının malı olma durumunu kabul ettirmelerinin son derece zor olacağını biliyordu. İbrani kadınlarına, birden fazla erkekle yatmanın kötü bir şey olduğu düşüncesi öğretilip kabul ettirilmeliydi. Kadınlara bunun, her şe-

ye gücü yeten tanrıdan yıkım, öfke ve utanç getireceği öğretilmeliydi — buna karşılık kocaların iki, üç hatta elli kadınla cinsel ilişkiye girmesi kabul edilebilir bir durumdu. Dolayısıyla Levi yasaları, bütün İbrani kadınlara evlilik öncesi erdenlikle evlilikte bağlılığı tanrısal bir gereklilik olarak buyuruyordu; bu Tanrıça dinindeki kadın cinselliğine yönelik tutumların tam karşısı olan bir savdı.

Ama her şeye karşın, eski dinin etkisi ve saygınlığı sürüyordu. Daha önceden de gördüğümüz gibi, her çağda, “kâfirlik” konusunda bitip tükenmek bilmeyen Kutsal Kitap anlatıları bulunmaktadır; bütün Eski Ahit boyunca anlatılan bu konu, değişmez bir sorun gibi ele alınarak olduğundan daha önemli gösterilmiştir. Yahve’nin yalvaç papazları gözdağlarıyla insanları korkutmuştur. Onları kınayıp paylamışlardır. Levili yazarlar, tapınağın kutsal kadınları aralarında olmak üzere cinsel özerkliğe sahip bütün kadınları orospu ve yosma olarak nitelendirmiş; kadınları cinsel açıdan kendi malları gibi görme konusundaki ataerkil tutumlarını zor kullanarak kabul ettirmek istemişlerdir. Bir kez bu “ahlâk” kavramını bulup ortaya çıkarınca da, davranışlarıyla yaşamaları kendi eski inançlarına göre en yüce ve en kutsal yapıda olan kadınları, “töredışı” olmakla suçlamışlardır.

“AMA SEN, BİRÇOK SEVGİLİSİ OLAN BİR YOSMA GİBİ DAVRANDIN”

Yeni ahlâk yasalarına uymayı kabul etmeyen —yosmalar ve yasak ilişkiye girenler diye adlandırılan— kadınlarla, Yahve’ye sürekli bağlılık göstermeyen İbrani kavminin dikbaşlılığıyla dinden çıkması arasında çizilen simgesel benzeşim, son derece açıklayıcıdır. Kadının cinsel açıdan bağlı kalmayışının en büyük günah olarak kullanılması, —bu öylesine büyük bir günah ki Yahve’yi aldatmakla bir tutuluyordu— Levilerin cinsel açıdan özerk olan kadınlara karşı takındığı tutuma gönül gözümüzü açmamızı sağlar. Bu benzeşimin iki parçası, bazen anlaşılması oldukça güç bir biçimde, birbirine dolanmıştır ama Yahve’nin peygamberleri “başka tanrılara” tapmaya kalkışan İbranilere de dil

uzattığı için, belirli bir erkeğin malı olmayı kabul etmeyen kadınlara yapılan saldırı da bununla eş-zamanlı ve kendiliğinden oluyordu. Daha önce de gördüğümüz gibi, sürekli verilen gözdağlarına karşın, İbrani kadınları ve erkekleri, hatta kralları gerçekten de Cennet’in Ecesi’ne tapmayı sürdürüyordu. Bu davranışları yüzünden, papazlar tarafından “Sion’un Kızı” olarak simgeleniyor ve inançsızlıkla suçlanıyorlardı.

Yeremya, İşıya, Hezekiel, Hoşea ve Nahum cinsel eğretilmeleri çok sık kullanmışlardır. Levili bir papaz olan Yeremya bunu şöyle anlatır: “Diyorlar ki bir erkek karısını boşarsa ve kadın da ondan ayrılıp başka erkeğe giderse, koca ona geri döner mi? Bu topraklarımızı kirletmez mi? Ama Tanrı, sen de birçok sevgilisi olan bir yosma gibi davrandın, gene de sonunda bana döndün, der.” Bir başka bölümde İbranilerin dinden çıkmasını, kocasına bağlı kalmayan bir kadınla kıyaslayarak şunları söyler, “Tanrı, Ey İsrail yurdu, kocasını aldatarak ondan ayrılan bir kadın gibi, siz de beni aldattınız, dedi.” Gene bir paylama sırasında İbranileri “bütün yüksek tepelerde, her yeşil ağacın altında yosma gibi davranmakla” suçlar.

Yahve’nin ağızından konuşur ve öfkeyle sorar, “Bütün bu yaptıklarınızı nasıl bağışlayabilirim? Oğullarınız beni bir yana attı ve tanrı olmayan tanrılara güvendi. Onlara bütün gereksinimlerini ben verdim; gene de zinayı seçip genelevlere gider oldular” (Yeremya 5:7). Bu benzeşim Yeremya 3:6-10’da bir kez daha kullanılır ve “Kral Josiah yönetim başındayken Tanrı bana dedi ki, Din değiştiren İsrail’in yaptığını görüyor musun? Bütün dağların tepesine, yayılan her ağacın altına gitti ve yosmalık etti. Bütün bu yaptıklarından sonra bile ona, Bana dön, dedim, ama dinlemedi. O inançsız kadın, İsrail’in kız kardeşi Yahuda her şeyi gördü; dininden dönen İsrail’i zina yaptığı için bıraktığımı, boşanma bildirisi verdiğimi de gördü. Ama o inançsız kadın, kız kardeşi Yahuda korkmadı; o da gidip yosmalık etti. Düşüncesizce yosmalık ederek, yasak ilişkilerle taş, tahtaya taparak ülkesini kirletti.” (Yeremya bunları, İ.Ö. 722’de Kuzey Krallığı, İsrail’in, Asur kralı II. Sargon tarafından yenilgiye uğratılışından yaklaşık yüz yıl sonra söylemiştir.)

Levili papaz-peygamber Hezekiel dinsel örgütüne, “Bana Tanrı sözü geldi: Er-kişi dedi bana, bir zamanlar aynı anadan doğma iki kız vardı. Daha kızken Mısır’da yosma gibi davranıyorlardı; çünkü orada memelerini okşatıyorlar, bakire göğüslerini ezmelerine izin veriyorlardı. Büyüğünün adı Oholah’dı, kız kardeşiyse Oholibah diye anılıyordu. Benim oldular ve bana oğullar ve kızlar doğurdular. Oholah Samiriye’dir; Oholibah’sa Kudüs” der. Hezekiel kitabının 23. bölümü bütünüyle iki İbrani başkentini simgeleyen bu iki kız kardeşin “iffetsiz” cinsel davranışlarını anlatır ve Hezekiel şunları söyler: “Uçarılığınızın ve Mısır’da öğrendiğiniz yosmalıklara son vereceğim.” Sonunda durumu özetleyerek, “Böylece ülkedeki iffetsizliği sona erdireceğim ve öbür kadınlara eskisi gibi iffetsiz olmamaları öğretilecek. İffetsiz davranışlarınızın cezasını ödeyecek ve puta tapıtığınız için cezalandırılacaksınız, böylece Rabbiniz Tanrı’nın ben olduğumu öğreneceksiniz” der. Gene bir başka bölümde Hezekiel, “Ve evlerinizi ateşe verecekler, yosmalığınızı sona erdirmek için Tanrı’nın kararı yerine getirilecek ve bundan böyle bedel ödemeyeceksiniz” der.

Nehum, Babilli Tanrıça İştar’ın din merkezi olan Niniveh adlı kentten söz ederken Tanrıça’ya ve cinselliğine kara çalar ve şunları söyler, “Uluslararası orospuluklarından, aileleri büyücülükle aldatan güzel görünüşlü yosmanın orospuluklarından ve büyücülüğünden dolayı, gözünüzü açın, ben sizin düşmanınızım dedi, İbranelerin Tanrısı, eteklerinizin yüzünüze kadar kalktığını göreceksiniz ve uluslara çıplaklığınızı, krallıklara ayıbınızı göstereceğim.”

Ama Hoşea kitabının ilk birkaç bölümü, kocasının özel malı olmayı kabul etmeyen kadının namusuna İbrani erkeğinin nasıl saldırdığını, apaçık göstermektedir. Önce Yahve’nin Hoşea’ya “Kendine yosmalardan bir eş al ve bu yosmadan çocukların olsun, çünkü ülkeniz yosmalık ederek Tanrı’yı bir yana atıyor” dediğini okuruz. Sonra Hoşea kızıyla, tapınağın kutsal kadını olan anası Gomer’in “yosmalıkları” ve “iffetsizlikleri” hakkında konuşur. Bunun üzerine Gomer’e yosmalıklarıyla yasak ilişkilerinden vazgeçmesi söylenir ama Gomer buna şiddetle karşı çıkarak “Sevgililerimin ardından gideceğim” der. Erkek Tanrı bu başkaldırıya karşılık olarak, Gomer umutsuzluk içinde “Gidip

eski kocama döneceğim” diyene kadar eylemlerine engel olacağını söyleyerek gözdağı verir.

Bu sözlerin Hoşea’ya mı yoksa Yahve’ye mi ait olduğu pek açık değildir, çünkü başlangıçta bunlar Hoşea’nın karısına söylediği sözler olarak gösterilmiştir, ama burada “Onun şenliklerine, şölenlerine, ay-çalarına, kutsal dinlenme günlerine, bütün dinsel törenlerine son vereceğim. Beni unutup baallere yanmış sunular verdiği; sevgililerinin gönlünü çelmek için kendini yüzükler ve gerdanlıklarla süslediği günlerin hesabını soracağım. Bunları söyleyen Yahve’dir” dediğini okuruz. Hoşea sözlerini şöyle sürdürür: “Kızlarınız yosma gibi davrandı, gelinleriniz yasak ilişkilere girdi, çünkü erkekler orospularla bir oldu ve tapınç yosmalarına kurban gitti.”

“İLERLEDİLER VE KENTİ KILIÇTAN GEÇİRDİLER”

Kadınlara yalnızca aşağılayıcı sözler edilmekle kalmamış, aynı zamanda şiddet dolu gözdağları verilmiştir. Yeremya kitabında bu yalvaç, “Mısır’ın, Sur’un, Sidon’un ve Ascalon’un kızına” öfke dolu gözdağları yağdırır; adı geçen kentlere bakılırsa, burada Tanrıça’ya simgesel bir gönderme yapılmaktadır. Bir başka bölümde Yeremya, Cennet’in Ecesi’ne tapmayı sürdüreceklerini açıkça belirten kadınları uyandırır ve dinsel inançları yüzünden kıtlık ve şiddetle karşılaşacaklarını, topluca yıkıma uğrayacaklarını söyler.

Bu durum karşısında üzüntüden şaşkına dönen yalvaç (peygamber) İşaya, “Benim kavmime gelince, kıyıcılık eden çocuklar, yönetenlerse kadınlar” diyerek dert yanar. İşaya, gene İştar’a bir gönderme yaparak, “Babil’in kızını” alaycı suçlamalarla yıkmaya çalışır; kendine güvenine, cinselliğine, büyücülük güçlerine ve büyülerine aşağılayıcı sözler eder. Aslında çevrelerindeki kadınların özgürlüğünden etkilenmiş gibi görünen İbrani kadımlarının bağımsızlığı karşısında İşaya, kadınların takılarını ve baştan çıkarıcı giysilerini sayar ve öfkeyle kınayarak onları şöyle korkutur “Erkekler savaşta kılıçla ve senin gücünle düşüp ölecek, o zaman kadın acılar içinde yere çökecek. Ve o gün yedi kadı-

na bir erkek düşecek ve diyecekler ki, yüzkaramızın silinmesi için yalnız senin adınla anılmamıza izin ver.”

Dolayısıyla İbrani peygamberi bütün bağımsız kadınların, büyük olasılıkla çölde yaşamaya zorlandıkları zaman ya da evlerinin yakılması, ailelerinin öldürülmesi ve İbrani kavimlerinin eski İsrailoğullarının karılarını savaş tutuklusu olarak ele geçirmesi üzerine, bir erkeğin malı olmayı yeğleyeceği eril utku gününü bekliyordu. İşaya eril akrabalık savaşımında bu kadınların “yeter ki senin adıyla anılmamıza izin ver” diyeceği günü düşünüyordu.

Hezekiel kitabının sekizinci bölümünde, Tanrıça dinine gene saldırıldığını görürüz; Hezekiel bu olayı şöyle anlatır: “Tapınağa girerken, bir duvardan geçtim, bir kapısı vardı. Gizemli biri yol gösteriyordu, belli ki tanrının habercisiydi. Bana dedi ki “İçeri gir ve yaptıkları pis işleri gör.” Girdim ve baktım: türlü türlü imgeler, yılanlar, iğrenç hayvanlar ve İsrail Tapınağı’nın bütün putları duvarlara çiziliydi.” Hezekiel’e göre bu tapınakta tapınanların yaptığı “pis” iş, güneşin önünde eğilip, burunlarına bir dal parçası tutarak yüzleri doğuya dönük durmaktı. Bu büyük olasılıkla *asherah* olarak bilinen kutsal ağacın dalıydı. Hezekiel sözlerini “Sonra beni kadınların Tammuz için oturup ağladığı Yahve tapınağının kuzey kapısına götürdü” diyerek sürdürür. Hezekiel’in bu sözleri onun, —Kudüs’teki tapınakta o gün bile uygulanmakta olan— Ashtoreth-İhtar dinini gördüğünü bütün öbür söylediklerinden daha açık ortaya koymaktadır.

Gizemli kişi daha sonra “Âdemoğlu, olanları gördün mü?” diye sorar. Bu “Âdemoğlu” adı bütün Hezekiel kitabı boyunca yinelenir durur; bunun amacı belki de okuyuculara, Hezekiel gibi, Levili papazların da artık kendilerini kadınların oğulları saymadıklarını anımsatmaktır. Gizemli kişi sonra bu biçimde yakaran kadınlara geçerek, “Ey sen, Âdemoğlu, (asıl kaynakla sözde dolaysız görüşen Yahve’nin Levili peygamberlerinin tersine) kendi kafalarından kehanetler uyduran kavminizin kadınlarına dönün ve onlara peygamberlik edin” buyruğunu verir.

Kenan Ülkesi’nin yerli halkına ve onların geleneklerini benimseyen İbranilere yağdırılan aşağılayıcı sözler ve gözdağları, Cennet’in Ecesi dinini izleyen insanları yıldırıp korkutmak için kullanılan tek

yöntem değildi. Çünkü daha sonra, Yahve’yi kabul etmeyenlerin soğukkanlılıkla kılıçtan geçirilmelerini, acınasızca öldürülmelerini konu eden anlatıların yer aldığını görürüz. Kutsal Kitap’ın kendisinde de, eski din uyarınca Cennet’in Ecesi’ne ve O’nun Baal’ine tapınmaya kalkışanların şiddetli dinsel kısımlara kurban gittiği yazılıdır.

Öbür yalvaçlar gibi Hezekiel’in sözleri ve gözdağları da öldürme ve yok etme olarak yorumlanmış ve Yahve’nin buyruğu sayılmıştır. Bunlar Eski Ahit sayfalarında şöyle anlatılır:

Ve Tanrı ona dedi ki “Kudüs’ün ortasından geç ve orada yapılan kötülükler yüzünden iç çekip ağlayan erkeklerin alınına bir im koy.” Benim yanımda öbürlerine de “siz de onun ardından kent’in içine gidin ve vurun. Genç yaşlı, genç kız, çocuk, kadın herkesi öldürün, ama üzerinde im taşıyan erkeklerle dokunmayın; işe benim kutsal yerimden başlayın” dedi. Böylece tapınağın önündeki yaşlı erkeklerden başladılar. Ve onlara dedi ki “tapmağı yakın, avluları ölümlerle doldurun; haydi ileri.” Ve ilerlediler ve kenti kılıçtan geçirdiler (Hezekiel 9:4-7).

Yahve adına Tanrıça dinini yok etmeye yönelik duygusuzca gerçekleştirilmiş daha eski bir can kıyımı anlatısı, Ahab yönetimi sırasında geçer. İbrani peygamberi İlya da bütün tarih boyunca ister siyasal, ister dinsel, ister ikisinin bileşimi olsun bir ilke adına kitle kıyımının bir görev gibi üstlenilmesine izin veren aynı kendini üstün görme tutumunu sergilemiştir. Eski dinde tapınan dört yüz kişiden söz eden bölümde, “Ve İlya onlara dedi ki, Baal’in yalvaçlarını tutun, hiçbirinin kaçmasına izin vermeyin. Böylece onları yakaladılar; İlya onları Kishon Deresi’ne götürdü ve kılıçtan geçirdi” denir.

Sözü edilen bu belirli bölüm Eski Ahit’in Gözden Geçirilmiş Standart Basım’ında verilen çeviriden alınmıştır. Özgün İbranice ve Yunanca kitaplardan birçok eski yazıyı yeniden çeviren İskoçya ve İngiltere Kutsal Kitap Derneği’nin 1970’de yayımladığı Yeni İngiliz Kutsal Kitabı’nda, bu öykünün biraz daha farklı bir biçimini görürüz. Aslında Eski Ahit’in bu çevirisinde Asherah, Ashtoreth ve *asherim*’e yapılan göndermelerin çoğu, daha açık bir biçimde anlatılmıştır. Yeni İngiliz Kutsal Kitabı’nda İlya’nın eski dine, Asherah’ın dini olarak mey-

dan okuduğunu okuruz. Bu kitap bize I. Krallar 18:19'da sözü edilen dört yüz kişinin “Tanrıça Asherah’ın, İzabel’in yanında yaşayan dört yüz peygamberi” olduğunu söyler.

Uzun süre tehlikeli kötü kadın simgesi ve örneği olarak tanıtılıp gösterilen İzebel’le ilgili öyküde, onun asıl suçunun Yahve tapımını kabul etmeyişi, bunun yerine kendi ana-babasının dinini yani Cennet’in Ecesi’yle O’nun Baali’nin dinini seçişi olduğu apaçık görülür. Sidon kentinin (bazılarına göre Sur’un) ecesi ve kralı olan ana-babası, eski dine yüce rahibelikle rahiplik konumunu ellerinde tutuyordu. Eski dine inanan salt İzebel’in kendisi değildi; Kutsal Kitap’a göre, İsrail’in İbrani kralı Ahab da karısının etkisi altında kalarak kâfirlik inanışlarını benimsemiş, tapınağa *asherim* dikmiştir. İzebel’e yüklenen, erkeğin ölümüyle sonuçlanmış dedikodu yayma suçu, ölen erkeğin malını isteyenin aslında kocası olduğunu ve bu suçun ona kocasının adıyla imzalı mektuplar yüzünden yüklendiğini anladığımız zaman epey kuşkulu bir görünüm kazanır.

İzebel korkunç bir biçimde öldürülmüştür; bu olay en ürkütücü ayrıntısına kadar Kutsal Kitap’ta anlatılmıştır ve amacı kuşkusuz bütün öbür “tehlikeli” kadınları uyarmaktır. Can kıyımı öğ-alıcı İbrani kahramanı Yehu tarafından gerçekleştirilmiştir. Ama Yehu “kâfir” ecenin ölümünden sonra “onun masasında yemek yiyenlerin de” canına kıyılması gerektiğine karar verdiği ve sonra da İsrail tahtının kendi hakkı olduğunu öne sürdüğü zaman, güdülerini ürkütücü bir biçimde açığa çıkar.

İzebel’in ölümünden kısa bir zaman sonra, Yehu Ashtoreth’le Baal’i ululayan insanları bir toplantıya çağırır ve onları belirlenen saatte kendi tapınaklarında bir araya getirerek tuzağa düşürür. Kutsal tapınağın bir uçtan öbür uca dolu olduğu yazılıdır. Daha sonra Kutsal Kitap’ta şunlar anlatılır, “Ve adaklarıyla yanmış sunularını vermek için gittikleri zaman Yehu yirmi kişiden oluşan dört kümeyi görevlendirmekle yetindi ve dedi ki, ellerinize verdiğim bu insanlardan biri kaçarsa, siz de onun gitmesine göz yumarsanız, onun yerine siz öleceksiniz”. II. Krallar kitabında Yehu ve adamlarının dinsel topluluğun her üyesini öldürdüğü ve sonunda da tapınağı “tuvalet” yaptığı yazılıdır.

Yehu’nun kıyımı ve kutsal yerlere saldırısı tamamlanınca, Yahve’nin ona “Benim gözümde doğru olanı eksiksiz yaptın” dediğini duyduğu yazılıdır (II. Krallar 10:18-31).

“ONA BOŞ KÂĞIDI YAZSIN”

Kanıtlar pek çoktur. Ashtoreth, Asherah ya da Anath ve Onun Baal’ine —dolayısıyla kadın cinselliğinin özerkliğine— düşman gözüyle bakılıyordu. Arzulanan erkeklere ulaşmak için kullanılan yöntemlerin hiçbirisi aşırı sert ya da şiddetli sayılmıyordu. Kıyımların yanı sıra Levililerin temeldeki erkeklerini daha iyi açıklamak için, İbrani kadınlarına Levili papazlar tarafından bildirilen kurallara bakmamız gerekir. Levililerin yasalarını okuduğumuz zaman, Tanrıça dinindeki kadınların cinsel özerkliğinin sürekli bir gözdağı gibi görüldüğü açıkça ortaya çıkar. Bu durum büyük olasılıkla, kadınları mal gibi gören ve Hint-Avrupalı uluslarda uzun zaman olduğu gibi, eril akrabalığın kural kabul edildiği bir toplum yaratmayı erek edinmiş Hint-Avrupalı kavimlerin etkisinde kalan ya da onlar tarafından yönlendirilen erkeklerin uzun erimli hedeflerinin altını oyuyordu. Bu anlayış, her kadının yalnızca tek bir erkeğin malı olmasını gerektiriyor, dolayısıyla doğan çocukların, özellikle de oğlanların, babasının kim olduğu konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmıyordu. Ama kadınların cinsel açıdan bağımsız davranmalarına; babası bilinmeyen ya da önemli sayılmayan çocuklar doğurmalarına izin verildiği sürece erkek akrabalığı zincirini kurmak olanaksızdı.

Kadınlar özgürlüğü o kadar uzun zamandan beri tanıyordu ki, yasalar, konuşmalar hatta tanrı sözü bile yetersiz kalıyordu. Dolayısıyla İbrani kadınlarını cinsel açıdan topluca denetim altına almak için sert cezalar tasarlanıp biçilmişti. Herhangi bir sapma günah sayılıyor, birçok durum utanç ve eziyetler içinde ölüm cezasının verilmesine yol açabiliyordu. (Gerçi bu yasalar Musa döneminde yazıldığı söylenen Levililer ve Tesniye kitaplarında da görülür ama, Kutsal Kitap uzmanları genellikle yazılarını İ.Ö. 1000’le 600 yılları arasına yerleştirir.) Le-

vi yasaları uyarınca, bütün kadınlar evlenene kadar bakire kalmak zorundaydı. Kadın yasal olarak evlenince cinsel açıdan, kendisine koca olarak gösterilen, büyük olasılıkla babasının seçtiği tek bir erkeğe bağlı kalmak zorundaydı. Bu kocanın daha önceden başka karıları ya da kapatmaları olabilir ya da gelecekte bunların arasına yenilerini katabilirdi.

Levililer 20:10'da bir kadın yasak ilişkiye girerse hem kendisinin hem de sevgilisinin öldürüleceği yazılıdır. Tesniye kitabında Levililer İsraili bir gelinden söz eder: "Ama eğer bu doğruysa ve bakirelik belirtisi genç kızda bulunamazsa: o zaman genç kız baba evinin kapısına çıkarılır ve kent'in erkekleri onu ölene kadar taşlar, çünkü bu kız babasının evinde yosmalık etmiş ve İsrail'i aldatmıştır, bu yüzden kötülüğü aranızdan atmak zorundasınız" (Tesniye 22: 20-22). Dolayısıyla Kenanlı çağdaşları kutsal cinsel geleneklerde görev aldığı için kutsal sayılırken, İbrani genç kızı —seviştiği, hatta bir kaza ya da herhangi bir nedenle bakireliğini yitirdiği için— evinden sürüklenerek çıkarılıyor ve ölene kadar taşlanıyordu.

Levililer babanın kim olduğuna önem verilip saygı gösterilmesi konusunda öylesine kararlıydılar ki, tıpkı Hint-Avrupalıların yönetimindeki Asurlularda olduğu gibi, onlarda da evlilikle irza geçme sahipliğinin bildirilmesi gibi kabul edilip saygı görüyor ve zorunlu evliliğe neden oluyordu. İrzına geçilen kadın, yaşamını evlenmeden sürdürme hakkını, ya da daha özenli bir biçimde kararlaştırılmış, daha arzulan bir evlilik yapma hakkını yitiriyordu. Yasada "Eğer bir erkek nişanlanmamış bakire bir kız bulursa ve onu elde ettiği ortaya çıkarsa, o zaman erkek kızın babasına elli gümüş şekel verir ve kız da onun karısı olur" denmektedir (Tesniye 22:28-29).

Yasa Levili kızlar için "Bir papazın kızı yosmalık ederek kendini lekelerse, babasını da lekelemiş sayılır ve yakılır" der (Levililer 21:9). Yasaları yazanlar Levililer olduğuna göre, kendi kız çocuklarını yakarak öldürme konusunda gösterdikleri bu gönüllülük, onların kadın cinsel özerkliği karşısında takındığı tutumu açıkça gözler önüne sermektedir.

En az bunun kadar şaşırtıcı olan bir başka yasa da, evli ya da nişanlı bir kadının ırzına geçilirse —ırzına geçildiği için— öldürülmesi ge-

reken kişinin kadın olduğunu söyleyen yasadır. Bu yasa, evli ya da nişanlı bir kadın cinsel saldırıya uğrarsa hem kadının hem de erkeğin taşlanarak öldürüleceğini belirtiyordu (Tesniye 22:23-25). Irza geçme kadını daha önce sahiplenmiş olan erkeğe saygısızlık sayılıyordu. Ancak ıssız bir yerde ırzına geçilen kadın belki "bağışlanabilirdi", çünkü yar-dım istemiş ama sesini duyuramamış olabilirdi.

Gerçi Kutsal Kitap kocasından başka bir erkekle sevişmeye kalkışan bir kadının, tüm inançları saygısızca ve utanç verici bir biçimde ayağa düşürdüğünü hiç durmadan yineliyordu ama, İbrani erkekleri saygınlıklarından hiçbir şey yitirmeksizin, parasal açıdan dayanabildikleri kadar çok kadın almayı sürdürüyordu. Kayıtlar İbrani kralları-nın geniş bir hareme, İbrani erkeklerinin çoğunun da birkaç karıya sahip olduğunu göstermektedir; ama gene de kadınlardan beklenen, verildikleri bölük-pörçük kocaya tam olarak bağlı kalmalarıydı. Öbür kadın zaten evli ya da nişanlı değilse, erkeğin bağlı kalmayışına bir hak gözüyle bakılıyordu. Kadının evli olması durumunda bu bir günah sayılıyordu çünkü o zaman bir başka erkeğin malına yasal açıdan el uzatılmış oluyordu. Evlilikte sevdâ yüzünden bağlılığın eşlerin ikisi için de önemli ya da kutsal sayıldığı durumlar yok denecek kadar azdı; ayrıca evlilik öncesi bakirelik ve cinsel bağlılık yalnız kadınlarda bulunması gereken bir "ahlâk" sorunuydu; bu, yansımalarını bugün bile gördüğümüz bir tutumdur.

Ama kocasına bağlı kalan evli kadının konumu da pek sağlam değildi. Tesniye 24:1'de evli kadının sallantılı konumuna da açıklık getirilmiştir. "Erkek kendine bir karı alır da, kadın kocasının gözlerinde pis olduğu için hiçbir beğenme izi göremezse, o zaman erkek bir boş kâğıdı yazsın ve karısına verip onu *evinden* göndersin." Bu toplumun, birinci karısı çocuk doğurduktan sonra ikinci bir kadın alan erkeğin malsız mülksüz evden atıldığı Sümerli Eshnunna toplumundan çok farklı olduğunu açıkça görebiliriz.

Burada yalnızca kral aileleri için değil, sıradan erkekler için bile eril akrabalık ve eril kalıt zincirinin sağladığı üstünlükler açıklığa kavuşturulmuştur. Kocasıyla birlikte aynı evde yaşayan, çocuk doğuran, ev işlerini gören, yaşı ve sağlık durumu ne olursa olsun, büyük olası-

likla emek verip evin, malların ve toprakların değerine değer katan kadının, bütün bunlarda hiçbir yasal hakkı olamıyordu. Eline bir kâğıt tutuşturulup evden atılabiliyordu. Böylece koca, karısının emek ve zaman harcayarak ürettiği her şeyin üzerine konuyor ve eğer o zamana kadar yapmadıysa, eski karısı gittikten kısa bir zaman sonra yerine yenisini alabiliyordu. Bakireliğini yitiren kadınsa evlilik malı olarak ne-redeyse değersiz sayılıyordu.

Elimizde kesin yargıya varmamızı sağlayacak kayıtlar bulunmadığı için bunların sık olup olmadığını söyleyemeyiz ama, bu tür boşanmalara olanak veren yasalar büyük olasılıkla, kadının kapı önüne koyulmuş korkusuna kapılmasına, boyun eğen bir hizmetçiye, uysalca gülümseyerek kocasının en ufak arzusunu, anlamsız isteklerini yerine getirmeye hazır “iyi eş” ilkörneğine (prototipine) dönüşmesine yol açmıştır diyebiliriz.

“KADINLARIN İŞLERİNİ YERLE BİR ETMEYE GELDİM”

Kadın tanrı dininin bastırılıp ezilmesi yüzyıllar boyu sürmüştür. İ.S. yaklaşık beşinci yüzyılda derlenmiş İbrani Talmud Kitap'ı Abodah Zarah'da tapınan dindarlara “put”un gücünün nasıl yok edileceğini anlatan yönergeler verilmiştir. Bu iş, putun kulağının ya da burnunun ucu kırılarak yapılıyordu (birçok yontuda burnun olmayışının nedenini bu açıklayabilir). Kitap baştan sona, İbranilerin “putataparlar”la ilişkilerini tanımlayan özgül yasalar ve kurallarla doludur.

Binlerce yıl önce gelişip serpilmiş, tarım, tıp, mimarlık, maden işleme, tekerlekli araçlar, seramik ve yazılı dillerle ilgili yeni buluşları en eski zamanlardan taşıyıp getirmiş Tanrıça'ya tapan uygarlıklar yavaş yavaş ezilip yok edilmiştir. Gerçi Hint-Avrupalılar birçok değişikliğe önyak olmuştur ama, sonradan kadın tanrı tapımını yaşatıldığı her yerde bastırıp yok etme görevini, önce İbraniler, sonra da Hıristiyanlar üstlenmişti.

Eğer İbraniler Tesniye'deki buyrukları tam olarak yerine getirmişse, o zaman Eski Ahit'te anlatılan kırımlar, aslında işlenen kıyımlarla

yıkımların yalnızca simgesel bir bölümünü oluşturmaktadır diyebiliriz. Levi-İbrani dininin yazınıyla ilkeleri, sonradan Hıristiyanlık olarak gelişecek yeni inançla birleştiği için, Tanrıça dininin ezilip yok edilmesi sürüp gitmiştir. Yeni Hıristiyanlık mezhebinin etkisiyle gücü büyüyen artmış, böylece Levilerin yasaları şu bilinen ana ve ölen oğul söylenişinin yenilenmiş biçimiyle birleştirilmiş — bu da dışı dinin çok daha fazla bastırılmasıyla sonuçlanmıştır.

R. E. Witt 1971'de *İsis in the Graeco-Roman World* (Yunan-Latin Dünyasında İsis) adlı yapıtını yazmıştır. Witt bu kitapta aziz Paul'un hedefinin, İsa zamanına kadar geniş ölçüde İsis ve Artemis adlarıyla anılan Tanrıça'nın tapımı olduğunu belirtir. Bunu şöyle açıklar:

Paul'un gösterdiği havarilik çabalarının büyük bir bölümünün yoğunlaştığı Küçük Asya'da olduğu gibi Filistin ve Suriye'de de kadın tanrı tapını son derece köklü ve eskiydi... Efeslilerin Büyük Tanrıça Artemis'e beslediği çılgınca sevgiye saldıran dinsel öğüt, günümüze tüm ayrıntılarıyla gelememiştir. Paul'un, etkisini uzun süre yaşayıp görmüş olduğu kadın tanrılara, özellikle de İsis'le Artemis'e karşı önlem aldığından kuşku duyulamaz... Paul'un İsis'çiliğe (İsis tapımına) bakışı, gözle görülür ölçüde eleştireldir. Paul'un dünyası ataerki, dini İsa'ya dayalı ve tektanrılı, Tanrısı'ysa erkek kılığındaydı. Oysa İsis kadındı... İlk evrensel çabaları içindeki Hıristiyanlık mezhebinin görünürdeki düşmanı İsis tapını ve onun tapınak yoldaşlarıydı. Bu durum putataparlığın, Theodosius'dan aldığı öldürücü darbeden bile önce açıklığa kavuşmuştu.

Witt ayrıca, Tanrıça dininin yok ediliş öyküsünde yer alan son derece aydınlatıcı bir satırdan alıntı yapar ve şunları yazar, “İskenderiyeli Clement *The Gospel according to the Egyptians*'da (Mısırlılara Göre İncil'de) geçen bir sözü gözler önüne sermiştir. İsa'nın söyledikleri ilginçtir ve içinde bulunduğu bağlamda bunların, o zamanlar geçerli İsis tapımına yönelik olduğundan kuşku duyulamaz. “Kadının işlerini yerle bir etmeye geldim.”

İ.S. yaklaşık 300 yıllarında İmparator Konstantine, Aphaca'daki eski Ashtoreth tapınağını sona erdirdi ve “töredışı” olduğunu söyleyerek Kenan Ülkesi'nin her yerinde Ashtoreth tapımını büyük ölçüde

bastırıp sindirdi. Konstantine'in bir savaş sırasında İsa'yı görüp sesini duyduğu söylenir. "Bu imle, yen ve utku kazan." Bunlar Barış Prensi diye anılan İsa için epey garip sözlerdir.

İ.S. 380'de İmparator Theodosius Eleusis'deki Tanrıça tapınağını, Roma'daki Tanrıça tapınaklarını ve Tanrıça Artemis ya da Diana tapınağı adıyla bilinen Batı Anadolu'da Efes'teki "dünyanın yedinci harikası" kapatmıştır. Theodosius'un kadınların dininden nefret ettiği söylenir. Selânik'de yedi bin kişiyi kılıçtan geçirmesi bu büyük Hıristiyan İmparatoru'nu her şeyden iyi anımsatmaktadır.

İ.Ö. 1300 yıllarındaki Mikenliler zamanından beri Tanrıça'nın kutsal tapınağı olan Atina'daki Acropolis Partenonu İ.S. 450'de bir Hıristiyan kilisesine dönüştürülmüştür. Beşinci yüzyılda İmparator Justinian artakalan İsis tapınaklarını Hıristiyan kiliselerine dönüştürmüştür.

Yedinci yüzyılda Arabistan'da Muhammed Güneş Tanrıçası Al Lat'in ve adı eski Ua Zit'le birleştirilebilecek Tanrıça Al Uzza'nın ulusal tapımına son vermiştir. Profesör J. B. Pritchard Arap dinindeki Al Lat'in aslında Asherah'la aynı tanrı olduğunu yazar. Muhammed en yüce tanrı olarak Allah'a tapmayı getirmiştir. Al Lat'in Tanrıça anlamına gelişi gibi, aslında Allah da tanrı demektir. Gerçi batı toplumlarında her zaman böyle anlaşılmaz ama aslında Muhammed Eski ve Yeni Ahit'teki tutumlarla söylencelerin çoğunu, İslam'ın Kutsal Kitap'ı *Kuran*'da birleştirmiştir. *Kuran*'da Sure 4:31'de "Erkeklerin kadınlar üzerinde yetke sahibi olması gerekir, çünkü Tanrı birini ötekenden üstün yaratmış ve erkekler varlıklarını onları geçindirmek için harcamıştır. Bu nedenle iyi kadınlar uysal olur. Tanrının kendilerini koruduğu gibi onlar da gizli kalması gerekeni korur" yazılıdır.

İ.S. on altıncı yüzyıl kadar yakın bir tarihte İbrani dinbilimcileri Kabala adıyla bilinen bir kitap derlemesi yapmıştı. Bir zamanlar Sümer tabletlerinde erkekleri tapınağa götüren "İnanna'nın eli" diye tanımlanan, ayrıca İbrani yazınında Âdem'in altına yatmayı ve buyruklarına boyun eğmeyi kabul etmeyen ilk karısının adı, yani Lilith burada bir kez daha görülür. İbranilerin Kabala Kitap'ında Lilith kötülüğün simgesi, dişi şeytan olarak tanıtılır. G. Scholem Kabalanın bir bölümü olan Zohar'da "Lilith'in, Cinler Ecesi'nin ya da ecenin çevresindeki

cinlerin, kadının yardımı olmaksızın erkekleri cinsel eylemlere kışkırttığı, amaçlarınınsa yitip giden tohumlardan kendilerine beden yaratmak olduğunun" belirtildiğini yazar.

Bu, Lilith'in cinler ve babası belirsiz çocuklar yaratmak için kullanacağı ersuyunu havada salınıp durarak beklediğini haber veren bir uyarıdır. Kabala babası belirsiz çocukların Lilith'in yardımıyla geleceğini söyleyerek insanları uyarır. Bu, şimdi imgeleri kötü cin Lilith'de somutlaşmış eski *qadishu*'lara yapılan uzak bir gönderme midir? Tehlikeli Lilith'den sakınılması gerektiğinin söylenmesinde en önemli etmen gene kalıt sorunudur. Bu, babaları öldüğü zaman yasal olmayan çocukların yaptıklarının anlatıldığı bölümde açıkça görülebilir.

Scholem şöyle yazar:

Ölen kişi babaları olduğu için öbür çocuklarla birlikte görevlerini yerine getirmek isteğiyle onu itip kaktılar, böylece ölen acı çekti ve Tanrı ölünün yanında onun yasal olmayan çocuklarını görünce, günahlarını anımsadı... Bir erkeğin yaşamı boyunca cinlere doğurduğu yasadışı çocuklarının hepsi, ölümünden sonra onun için yas tutar ve cenazesinde... cinler öbür oğullarıyla birlikte ölen den miras hakkı ister ve yasal çocuklara zarar vermeye çalışır.

ÖZET

Tanrıça dininin yok edilmesi için verilen buyrukların, bunun yerini alan eril dinlerin yasalarıyla din kurallarının içinde yer aldığını gördük. Kadın tanrılara gösterilen eski saygının yalnızca sona ermekle kalmadığı, aynı zamanda önce Hint-Avrupalı saldırganlar, ardından İbraniler, en sonunda da Hıristiyanlar ve giderek fazlasıyla Müslümanlar tarafından yavaş yavaş yok edildiği açıktır. Dünyanın birçok bölgesinde eril dinler büyük bir kabul görmüş, ayrıca cinsel "ahlâk" buyrukları, yani kadınlar açısından evlilik öncesi bakirelikle evlilikte bağlılık, bunları benimseyen toplumların tutum ve yasalarına sokulmuştur.

Levili ataerkiller tarafından dile getirilen kadın tanrı dinine yönelik uzlaşmazlık konusunda hiçbir kuşkuyla yer yoktur. Büyük olasılıkla

sözlü olarak yaşatılan, öbür İbrani el yazmalarından hatta başka dillerden alınan öyküler, bildiğimiz biçimiyle ilk kez İ.Ö. 1000 yıllarında yazıldığı varsayılan Kutsal Kitap yazılarının bir bölümünü oluşturmaktadır. Musa zamanından başlayarak Leviler, eski tapımın tapınaklarıyla kutsal yerlerini yok etmeye karar vermiş gibi görünmektedir. O zamandan başlayıp iki İbrani ulusunun İ.Ö. 722 ve 586 yıllarında yıkılışına kadar, erkek tanrının buyruğu üzerine yapıldığı öne sürülen can kıyımlarıyla kutsal yerlere saldırıların öykülerini Kutsal Kitap'ta bulabiliriz. Kadın cinselliğinin, kadınlar ancak güvenle belirli bir erkeğin malı olarak nitelendirildiği sürece kabul edilebileceğinin; bu kuraldan sapmanın yosmalık ya da zina sayılarak, eski dinin geleneklerini izlemeyi güçleştiren ölüm cezasına çarptırılmaya yol açacağınm sürekli vurgulandığını göz ardı edemeyiz.

Öyleyse, Profesör Chiera'nın da "dinbilim çevrelerince yaratıldığını" gösteren kanıtların bulunduğunu söylediği Âdem'le Havva söylencesinin, büyük olasılıkla bile bile yazılıp Kutsal Kitap'taki Yaratılış öyküsünün içine, Tanrıça dinine yönelik bir başka saldırı olarak sokulduğunu ileri sürmek hiç de aşırıya kaçan bir akıl yürütme sayılmaz.

Kadın imgesi, bütün varlıkların ve yaşamın Yahve tarafından yaratıldığını anlatan söylenceye, sözde zamanın başlangıcında olup bitenleri açıklayan öyküye, tüm insanlığın düşüşüne yol açan tehlikeli bir biçimde ayartıcı, baştan çıkarıcı kadın görünümüyle sokulmuş olabilir. Bütün bu tanrıça dinindeki kutsal cinsel gelenekleri, söz konusu geleneklerin İbraniler arasında Kudüs'de bile sürekli var olduğunu, genellikle yaratılış öyküsüyle bağlantılı olarak Hint--Avrupalılar tarafından anlatılan yılan ve ejderha öykülerini, Leviathan adlı su canavarı söylencesinin Eski Ahit'teki izlerini bildiğimize göre, Kutsal Kitap'taki Âdem'le Havva söylencesinde yer alan simgeciliğe ve iletiye çok daha aydınlık ve açık bir gönül gözüyle bakabiliriz.

Tanrıça dininin simgesel imgelerini ve Yaratılıştaki doğuş öyküsünü irdeleyeceğimiz bundan sonraki bölümde şaşırtıcı bilgilerle karşılaşacağız. Havva'nın erkeğe meydan okuduğunu ve onun yerine yılanın sözünü dinleyip öğütlerine uyduğunu anlatan Kutsal Kitap'ın ne de-

mek istediğini anlamaya başlayacağız. Görünüşte zararsız bir Cennet söylencesi olan ve Dünya'nın nasıl yaratıldığını anlatan öykünün aslında "kadınları yerli yerine", yani Kutsal Kitap zamanlarında Kenan Ülkesi'nde yaşayan Levili kabileler tarafından biçilen yere oturtmak amacıyla özen ve dikkatle kurgulanıp yayıldığını görebileceğiz.

10

ÂDEM'LE HAVVA SÖYLENCESİNİN ÇÖZÜMÜ

KADIN tanrı tapımıyla ilgili araştırmalarım ilk başladığımda, beni büyük ölçüde devinime geçiren şey, Musevilik ve Hıristiyanlık tarafından sunulan —Havva adıyla tanıdığımız— kadın imgesi oldu. Tanrısal Ana-atayı ululayanların kuttörenleriyle simgecilği hakkında edindiğim bilgiler arttıkça, hiç kuşkusuz belirli bir görüşe ve sona eriş biçimi yüzünden son derece yanlı bir bildiriye sahip Âdem'le Havva söylencesinin, aslında Levilerin dışı dini bastırıp sindirmek üzere giriştikleri sürekli savaşlarda kullanılma amacıyla tasarlanıp oluşturulduğuna inancım da güçlendi. Büyük olasılıkla bu öykü, izleri Kutsal Kitap'taki Mezmurlar ve Habercilerin İşleri bölümlerinde bulunabilecek ejderhayla yılan söylencesinin güncelleştirilmiş bir uyarlamasıydı.

Dişil İnanç, Tanrıçayı ululayanların yaşamındaki birçok yönü etkileyen, son derece karmaşık dinbilimsel bir yapıydı. Gelişimi binlerce yıl sürmüştü; ayrıca anlaşılması güç ve zengin bir simgecilğe sahipti. Yılanlar, kutsal yemiş ağaçları, yılanlardan öğüt alan cinsel açıdan kışkırtıcı kadınlar gibi simgeler, Kutsal Kitap döneminde yaşayan insanlar tarafından kadın tanrıların o günlerde herkesçe bilinen varlığının simgesi olarak anlaşılabilir. Cennet söylencesinde bu imgeler, Tanrıça'yı ululayan kadınların sözüne kulak vermenin, bir zamanlar bütün insanlığın Cennet Bahçesi'ndeki mutluluk dolu anayurtlarından kovulmasına neden olduğunu eğretilmeli olarak anlatmaktadır diyebiliriz.

KUTSAL YILANLAR VE PEYGAMBERLERİN GÖRÜŞÜ

Söze yılanla başlayacağım. Bazı yerlerde tüm yaşamın yılanla başladığı düşünülür. Erkeklik organı simgesi sayılması gerektiği konusundaki zorlayıcı, belki de umut verici yakıştırmaya karşın yılan, Yakın ve Ortadoğu'da eskiden kadın olarak saygı görüyor ve genellikle öne sürüldüğü gibi üreme ve büyümeyle değil daha çok bilgelik ve kehanet öğütleriyle birleştiriliyordu.

Yazının ilk koruyucu tanrısı, Sümer Cenneti'nin yazmanı, Kutsal Odaların Bilgili Kişisi Tanrıça Nidaba, bazen bir yılan biçiminde çizilmiştir. Sümer kenti Dir'de Tanrıça'ya Tanrısal Yılan Hanım adı veriliyordu. Halkına tarımı, dolayısıyla uygarlığı armağan ettiği belirtilen Tanrıça Ninlil'in bir yılan kuyruğuna sahip olduğu söyleniyordu. Bu Tanrıça, çeşitli Sümer tabletlerinde Cennet'in Büyük Ana Yılanı diye anılır.

İlk Sümer kazılarının bir bölümünü yürüten ve sonradan Oxford'da öğretmen olarak çalışan kazıbilimci Stephen Langdon, o zamanlar İninni adıyla bilinen İnanna'nın yılan tapımıyla çok yakın ilişkisi olduğunu kanıtlarla öne sürer. Langdon, İninni'yi Yasaları Bildiren Tanrısal Ana diye tanımlar. Ayrıca İnanna'nın bir başka, büyük olasılıkla eski biçimi olan Nina adıyla bilinen Tanrıça'nın en eski Sümer dönemlerinde yılan Tanrıça olduğunu yazar. Langdon, Tanrıça Nina'nın kehanet tanrısı ve düş yorumcusu olarak ululandığını söyler ve bir Sümer tabletinden aldığı yakarıyı aktarır: “Ey kuttörenlerin Nina'sı, değerli kararların Hanımı, sen Tanrıların Kadın Peygamberisin,” der ve bunu “Kanıtlar, ilk yılan tanrıçayı bilinmeyen gelecekle ilgili düşlerin yorumcusu olarak göstermektedir” diyerek yorumlar. Sümer'de yapılan kazılarla gün ışığına çıkartılan İ.Ö. yaklaşık 4000 yıllarından kalma çeşitli tasvirler, yılan başlı bir kadın biçimindedir.

En yüce egemenin Tanrıça olduğu Sümer'in hemen doğusundaki Elâm'ı anlatan Dr. Walther Hinz, “...(Elâm'da) bu bireyselliğin bir bölümü de ölümsüz kadınlara ve kökü büyüye dayalı yılan tapımına gösterilen olağanüstü saygı ve ululamayı içeriyordu... Hatta üçüncü ve dördüncü bin yıldaki çanak çömlekler yılanlarla sarılıp kaplanmıştı...” diye yazar.

İnanna'nın ardılı Babilli İhtar, Venüs adıyla bilinen gezegenle özdeşleştiriliyordu. Bazı Babil yazılarında bu gezegene, aslında kadın peygamber anlamına gelen, Masat adı verilmiştir. İhtar, cenneteki krallık tahtına oturmuş, elinde iki yılanın sarıldığı bir değnek tutarken gösterilmektedir. Babil'de bulunmuş, İhtarlı elinde yılanların dolandığı bir asayla gösteren mühürde "Kisurru'nun Önsezi Hanımı" yazılıdır. Başka yerlerdeyse İhtar'dan "Bilicileri Yöneten Kişi" ve "Kualı Kadın Yalvaç" diye söz edilir. Babil tabletleri, İhtar tapınaklarında kehanet öğütleri veren rahibelerle ilgili sayısız öykü sunar; bunların bazıları siyasal olayların kayıtları olma açısından son derece önemlidir.

Tiamat, Babil-Kassit söylencesinde bile, ilk tanrısal varlık olarak gösterilmiştir. Bu söylenceye göre, Yazgı Tabletlerinin ilk sahibi Tiamat'tır, ama ölümünden sonra bunlar Marduk'a mal edilmiştir. Söz konusu söylencede Tiamat ejderha ya da yılan olarak tanımlanıp anlatılır. Bütün Sümer ve Babil yazılarıyla yazıtlarında, kadın tanrıyla yılanın gerçek ilişkisinin anlatılması, büyük olasılıkla aynı simgeciliğin Hint-Avrupa söylencelerinde de kullanılmasına yol açan asıl neden olmuştur.

Yılan, kadın tanrı tapımında, bütün Akdeniz Bölgesi'ndeki öbür yerlerden çok Girit adasında yinelenerek boygösterir. Adanın her yerinde Tanrıça'yı ya da Yüce Rahibelerini ellerinde tuttıkları ya da bedenlerine sarılı yılanlarla gösteren birçok nesne bulunup gün ışığına çıkarılmıştır; bu da, yılanların kuttörenlerin ayrılmaz bir parçası olduğunu gözler önüne serer. Yılanlara sarılı yüce rahibe yontularının yanı sıra, Girit'te yılanlarla örülü silindirik biçimli kilden yapılmış nesnelere de bulunmuştur. Knossos'da Giritlilerden kalma bir sarayın kazısını yürüten kazibilimci Arthur Evans bunları "yılan boruları" diye tanımlamış, Girit Tanrıçası'nın tapınaklarında korunan kutsal yılanları beslemekte kullandıklarını öne sürmüştür. Tanrıça'nın yanı sıra yılanın kutsal yapısıyla da ilgili kanıtlar aslında Girit'te öylesine çok bulunmuştur ki, birçok kazibilimci kadın tanrıdan Yılan Tanrıça diyerek söz etmiştir.

Bunu destekler nitelikte kanıtlar sunan Evans, Girit'teki Yılanlı Hanımın aslında Mısır'daki hanedanlık-öncesi kavimlerinin Kobra Tanrıçası tapımından türetildiğini ileri sürer. Yılan Hanım tapımının

Girit'e İ.Ö. yaklaşık 3000 yıllarında getirilmiş olabileceği düşüncesini ortaya atar. Bu tarih, Mısır'da Birinci Hanedan'ın kuruluş zamanıyla aynı döneme düşmektedir; Evans ayrıca Mısırlı kavimlerin Girit'e o zamanki akınlar sonucunda kaçmış olabileceğini de öne sürmektedir.

Kobranın, Mısır'daki Tanrıça dininde kullanımı öylesine eskidir ki, Tanrıçaların adlarının önünde yer alan im, kobradır (yani Tanrıça sözcüğünün resimyazılardaki imi bir kobra resmidir). Hanedanlık-öncesi Mısır'ında, Aşağı Mısır'ın (kuzey) Ua Zit adıyla tanınan kadın tanrısı, Kobra Tanrıçadır. Bu ilk Kobra Tanrıça hakkında elimizde pek fazla bilgi yoktur, ama bu Tanrıça'yı sonradan başka tanrıların ve Mısır krallarının alınlarına taktıkları *uraeus*'ları kobra simgesi olarak görürüz. Kobra, gizemsel gönül gözü ve bilgeliğin simgesi *uzait* yani Göz olarak biliniyordu. Kobra Tanrıça'nın, Hathor ve Maat gibi daha sonraki türevleri de Göz olarak tanınıyordu. Bu terim kullanıldığı her bağlamda dişil kiple yazılıyordu. Gözün konumunu ve bunun erkek tanrılarla daha sonraki ilişkisini 4. Bölümde irdelemiştik. Tanrıça Hathor da erkek tanrı Hor'la birleştiriliyordu; zaten Hathor adı da aslında Hor'un Evi anlamına gelir. Ama bu yazıların birinde, Hathor'un daha hiçbir şey yaratılmamışken bile var olan yılan olduğu öyküsü anlatılır. Hathor daha sonra gökyüzünü ve üzerindeki yaşamı yaratmıştır. Gerçi nedeni pek açık değildir, ama anlatıda Tanrıça'nın öfkelenildiği söylenir; bütün yaratılanları yok edeceğini söyleyerek gözdağı verir ve bir kez daha yılan dönüşü eski biçimini alır.

Bir zamanlar Kobra Tanrıça'nın en önemli din merkezlerinden biri olan Mısır'daki Buta kentinde, bir bilicilik tapınağı vardır. Mısırlıların dilinde bu kentin asıl adı Per Uto'dur, ama Yunanlılar ona Buto demiştir; Kobra Tanrıça'ya yakıştırılan ad da budur. Söz konusu tapınağın eskiçağ Yunanistan'ında Lato adıyla tanınan Tanrıça'nın yeri olduğuna inanılıyordu, ama aynı tapınağın bir zamanlar Tanrıça Ua Zit'in ön-bili öğütleri verdiği yer olma olasılığı da vardır. Herodotos bu kentteki bir geçitte olağanüstü çok sayıda yılan iskeletleri gördüğünü yazar.

Yunanistan'da Mısırlı ve Giritli Yılan Tanrıça türevlerini yakından görmemizi sağlayan birçok kanıt vardır. Gerçi dinin doğası, Zeus tapımını yanlarında getiren Aka ve Dor akınlarından sonra çok önemli ba-

zı dönüşümlere uğramıştır, ama eski imgelerle simgeciliğin arta kalan izleri de varlığını sürdürmüştür. Bu özellikle Athena'nın söylencesel kişiliğinde göze çarpar. Athena'nın yılanı, söylencelerde, resimlerde ve yontularda sürekli yer alır. bazı yontularda yılanı, Athena'nın kocaman tunç kalkanının altından bakarken ya da yanında dururken görürüz. Akropol'deki Athena'nın tapınağı Partenon'un yanı sıra, Erechtheum adıyla bilinen özel bir yapı daha vardır. Bu Erechtheum, o zamanlar Athena'nın yılanın evi sayılıyordu. Ama Athena Akropolü'nün görkemli yüksekliklerinde ululanan Yunan Bilgelik Tanrıçası'nın yılanı, klasik Yunan döneminin yaratusı değildir. Gerçi Hint-Avrupalı Yunan söylencesi, Athena'nın Zeus'un kafasından doğduğunu öne sürer, ama Tanrıça tapımı Akropol'e çok daha önce —Miken yerleşimlerinin Giritli Tanrıçası'yla birlikte— gelmiştir. Yunanlı Athena'ya adanan Akropol'deki eskiçağ tapınakları aslında Miken kökenlidir.

Artık ilintiler iyiden iyiye biçimlenmeye başlıyor. Daha önce de görmüş olduğunuz gibi, Mikenliler İ.Ö. yaklaşık 1400 yıllarında Girit'teki Knossos sarayında yaşayan bir kavimdi. Eski Minos-Girit kültürünü kendilerinininkiyle öylesine bütünleştirmişlerdir ki, tapımları genellikle Minos-Miken dini olarak tanımlanır. Giyim biçimleri, mühür yüzükleri, damgaları, duvar resimleri ve onlardan kalan bütün öbür nesnelere, Miken dini inançlarıyla Giritlilerininki arasında yer alan büyük benzerliği açıkça gözler önüne sermektedir. Bu ilintileri anladığımız zaman Atina ve Delphi'deki eskiçağ Yunan tapınak örenlerinin; gene Yunanistan'daki, Tanrıça'nın Yılanıyla birlikte düşünülüp ululandığı öbür kutsal yerlerin altında bu eski Miken kalıntılarının yatmasının imlemine kavrayabiliriz.

Yunanistan'daki kadın tanrının, Girit'teki Yılan Tanrıça'yla ilişkisine can gözüyle bakmamızı sağlayan kutsal yer, Delphi'dir. Delphi'deki eskiçağ tapınağıyla yapılarının altından, Mikenlilere ait nesnelere eski kutsal yerlerin örenleri çıkmıştır. En eski çağlarda Delphi'deki Tanrıça, kendisine hizmet eden yüce rahibelerin dile getirdiği tanrısal esine kaynaklık eden kişi olarak kutsal sayılıyordu. Tanrısal bilgelik bilicilerini doğuran kadının adı Pythia'ydı. Üzerine oturduğu üç ayaklı tabureye dolanmış yılanın adıyla Piton'du. Gerçi daha sonraki Yunan yazılarında Piton erkektir, ama önceki anlatılarda hep

kadın olarak tanımlanmıştır. Yılan Piton öylesine önemliydi ki, bu kente bir zamanlar Pytho deniyordu. Pausanias'a göre, söz konusu yerleşim merkezindeki en eski tapınağı kadınlar kurmuştu; Aiskhylos da, Tanrıça'nın, bu tapınakların en kutsalında Eski Çağların Kadın Peygamberi olarak yüceltildiğini yazmıştır. Daha sonraki çağlarda eril Apollo rahipleri bu tapınağın yönetimini ele geçirmiştir; Yunan söylenceleri Piton'un Apollo tarafından öldürüldüğünü anlatır. Genellikle bu kutsal yerde erkeklerle savaşan ve "Amazon" adı verilen kadınları yansıtan birçok yontu ve kabartma, aslında belki de başlangıçtaki el koymayı anlatmaktadır.

Truvalı Cassandra söylencesi gibi Piton anlatıları da, yılanların Delphi'deki bilicilik merkezinin alışımlı sakinlerinden olduğunu ortaya koymaktadır. Kutsal yılanlar, Eski Çağların Kadın Peygamberi Delphili Gaia'yla birleştirebileceğimiz Hera adlı Tanrıça'nın tapınağında da korunuyordu. Delphi'deki bilicilik merkezleri Olympia ve Dodona, başlangıçta Tanrıça'yla özdeşleştiriliyordu, ama sonradan (Tanrıça Gaia'nın yılanını öldüren kişiler olarak bilinen) Zeus'la Apollo'nun rahipleri buralara zorla el koymuştu. Ama eril tanrıların adı altında bile olsa, saygın öğütleri veren kişiler gene yüce rahibelerdi.

Buraya kadar Babil, Mısır, Girit ve Yunanistan'da bilindiği biçimiyle kadın tanrının yılanla özdeşleştirildiğini ya da öyle tanımlandığını; ayrıca bilgelik ve bilicilikle yakın ilişkisi olduğunu gördük. Ama Yılan Tanrıça'nın tanındığı ülkeler bunlarla sınırlı değildir. (Mısır, Girit ve Yunanistan gibi) Akdeniz kıyısındaki Kenan'a baktığımızda, Yılan Hanım adı verilen Tanrıça'ya gösterilen büyük saygının kanıtlarını bulabiliriz.

İlişkilerin biçimi epey karışık ve merak uyandırıcıdır. Aslında ayrı bir kitap yazılabilecek kadar geniş olan bu konuya burada ancak birkaç bölüm ayırabiliyoruz. İnsanlar cıvalı çağından başlayarak hep bir yerden bir yere gitmişler, anayurtlarından kilometrelerce uzakta alış veriş ve savaşlarla uğraşıp durmuşlardır. Uzak sömürgeler kurulmuş ve insanlar kereste, altın, baharat ve öbür değerli gereçlerin bulunduğu bölgelere yerleşmiştir. Fenike gemileri yalnız Akdeniz'i ve ülkenin iç bölgelerindeki ırmakları aşmakla kalmamış, aynı zamanda İsa'nın doğumundan ve Roma akınlarından yüzyıllarca önce Kadiz'e

kadar İspanya kıyılarına ve büyük olasılıkla İngiltere'ye kadar uzanmış olmalıdır. Aslında Sur ve Sidon kentlerinin Kenanlıları olan Finikelilerden de önce, Akdeniz sularında özgürce yelken açan, Deniz Kavimleri adı verilen topluluklar vardı. Bu topluluklar çok uzak yerlerde gezip dolaşmış, arkalarında bu bölgelere yerleştiklerini gösteren belirgin kalıntılar bırakmışlardır.

Bu tür kavimlerden biri de Filistinlilerdir. Bu ad bize Kutsal Kitap aracılığıyla tanıtılmıştır; burada söz konusu topluluk İbranilerin başdüşmanı, tehlikeli boyutlarda kötü insanlar diye tanımlanır. Ama Profesör R. K. Harrison'ın yazdığı gibi, "Filistinli topraklarında yapılan kazılar, Filistinli sözcüğünü, günlük konuşmalarda sık sık yapıldığı gibi, barbarlık ve kültürel yetersizlikle eşanlamlı saymanın yanlış olduğunu göstermiştir."

Filistinliler, Giritli Yılan Tanrıça tapımıyla Kenan'da ululanan kadın tanrı arasındaki en önemli halkalardan birini ortaya koyar. Eski Ahit'te Filistinlilerin —genellikle Girit olduğuna inanılan— Kaftor adasından gelmiş olduğu yazılıdır; Mısırlıların buna Keftiu adını vermiştir. Kutsal Kitap bu kavmin Kaftor ve Mısır'dan gelmiş olduğunu söyler. Gerçi Kenan Ükesi'ne yaptıkları belli başlı göçler İ.Ö. yaklaşık 1200 yıllarında yer almıştır, ama Filistinlilerin Kenan'da İbrahim zamanında bulunduğu da söylenir. Bazı yazarlar, Filistinlilerin aslında söz konusu dönemde Girit ve Yunanistan'da kültürel açıdan etkin olan Mikenlilerin bir kolu olduğunu öne sürer. Bazı başka yazarlarsa Filistin adını, Hint-Avrupa akınlarından önce Yunanistan'da yaşayan Pelasglarla birleştirir. Kenan'da yaşanan en büyük Filistin göçlerinin yer aldığı dönemde, bu kavim önce güneybatıya yerleşmiştir. Bu bölge o zamanlar Filistin adının ilk biçimi olan Filistin adıyla tanınıyordu. Kanıtlar, Yılan Tanrıça dininin Filistinlilerle geldiğini düşündürmektedir.

Girit'teki Yılan Tanrıça tapımının, Kenan'da ve hemen yakınındaki Kıbrıs adasında yer alan kadın tanrıyla ilişkisini en iyi biçimde açıklayan kanıtlardan bazıları, sözünü ettiğimiz her iki yerde de gün ışığına çıkarılan —Girit'te bulunanların hemen hemen aynısı— "yılan boruları"dır. Bundan daha önemli olansa, Ashtoreth tapımına adanmış Filistin tapınağında bulunan yılan borusudur.

Kazibilimci (arkeolog) R. W. Hutchinson bu ilişkilerin bazılarını şöyle açıklar:

Gurnia'daki (Girit'te bir kasaba) yılan borularının, Girit dışında da ilginç benzerleri vardır; Evans ev içi yılan tapıcısına ilişkin, bazıları sürtünen yılan biçiminde kalıplanmış inandırıcı bir dizi kil boru örneğini ele alıp karşılaştırmıştır... Bununla birlikte, yılan borularının en ilginç örneklerinden bazıları düşünülmenin tersine Girit'ten değil, Geç Dönem Tunç Çağı Kıbrıs ve Filistin yerleşimlerinden elde edilmiştir. Kıbrıs'ta Kition'da bulunanlardan biri, yılan borusunun güvercin sığınağına dönüştürüldüğünü ortaya koymaktadır... Beth Shan (Kenan) Filistin yerleşimindeki Ashtoreth tapınağında bulunan, Mısırlı II. Ramses döneminden (İ.Ö. yaklaşık 1292-1225) kalma bir başka boruda da, çevresine dolanıp içine girmeye çalışan iki yılan görülmektedir...

Beth Shan'da bulunan bir başka parça da, tapınağın penceresinden sarkan Tanrıça'yla, aşağıdan çıkan yılanı göstermektedir. Aynı yerleşim merkezinde birkaç "Astarte plakası" ve büyük olasılıkla yüce rahibeyi simgelemek üzere yapılmış —boynuna dolanmış yılanıyla— bir kadın yontusu bulunmuştur. Bu tapıntıdan elde edilen bir başka ilginç bulgu da, pişmiş topraktan yapılmış kadın memeli yilandır. Kutsal Kitap'a göre burası Filistinlilerin yenik İbrani Kralı Saul'un zırh ve silahlarını utkuyla sergiledikleri Beth Shan'daki Ashtoreth tapınağıdır (Samuel 31:10).

Yakınlardaki Kıbrıs adasında, bugünkü Larnaka'nın yanında yer alan Kition kasabasındaki bir başka Ashtoreth tapınağında yalnız Girit'te gün ışığına çıkarılanlara çok benzeyen yılan boruları değil, aynı zamanda elinde yılan tutan, kilden yapılmış küçük bir tasvir bulunmuştur. Kition'da yapılan son kazılarda bir başka Ashtoreth tasviri daha bulunmuştur. Kition'daki Ashtoreth Tapınağı'nın, Girit ya da Miken kökenli olduğu düşünülen şeyler üzerine kurulduğunu öğrenmek pek şaşırtıcı olmasa gerek.

Gerçi Filistinlilerin varlığı, Yılan Tanrıça'nın Kenan'da boygösterişini tek başına açıklayıp doğrulamaya yeter, ama Tapımının "söz ve rilmış topraklara" başka kanallardan da girdiğini buna ek olarak söyle-

yebiliriz. Tapımı, Mısırlı Kobra Tanrıça Ua Zit'in içinde eritilen Tanrıça İsis-Hathor, Sina ve Kenan'ın belirli bölgelerinde de çok iyi tanınıyordu. Bu bölgelerin bir bölümünün, İkinci Hanedanlık dönemi kadar eski bir tarihte bile, Mısır'ın limanı hatta sömürgesi olduğuna inanılmaktadır.

Kenan'daki Tanrıça'yla Mısır'da bilinen biçiminin bağlantılı olduğu adlarından da anlaşılır. Kenanlı Ashtoreth Mısır'da, Ua Zit ya da Au Set'e çok benzeyen Asit adıyla anılıyordu. Büyük olasılıkla Hathor adı, aynı zamanda Kenanlıların Ashtoreth-Attoret'e verdiği adla bağlantısı Umm Attar yani Ana Attar adı da Arabistan'ın bazı bölgelerinde biliniyordu.

Birkaç eski tapınakta, İsis-Hathor'un, Kenanlı Tanrıça'yla bağlantılı olduğunu ortaya koyan kanıtlar bulunmuştur. Her ikisinde de Tanrıça, Yılan Tanrıça olarak boygöstermektedir. Birincisinde, yani Mısır'da Sina Yarımadası'nda büyük türkuvaz maden ocaklarının yakınlardaki Serabit el Khadim adlı tapınakta, iki dilde Mısır ve Sami yazıtları bulunmuştur. Bir zamanlar bu tapınakta tapınılan tanrıya yazıtlar, Tanrıça Hathor adını vermektedir. Bu iki dilli yazıtlarda Hathor, sözcüğü o zamanlar Kenan'da bilinen, Tanrıça ya da Hanım anlamındaki Baalat adıyla da anılmaktadır. J.R. Harris Sina'daki tapınağı anlatmış, Tanrıça'nın o bölgelerde bilinen iki adı arasındaki ilişkiyi irdelemiştir. Harris bunu, "Tanrıça (Baalat) burada hiç kuşkusuz, tapınağında bütün bu yazıtların bulunduğu Mısırlı Tanrıça Hathor'la özdeşleştiriliyordu" diye açıklar. Ama söz konusu tapınağın duvarlarında taş kazınmış iki yakarı, belki çok daha anlamlıdır. Her ikisinde de Tanrıça'ya —Yılan Hanım— diyerek yakarılmaktadır.

Sir Flinders Petrie, serabit yapılar topluluğu kapsamında bulunduğu düşünülen bilicilik merkezlerini incelemiştir. Mısır'la Kenan Ülkesi arasında uzanan Sina Yarımadası'ndaki tapınak, birçok uzmanın Mısır'dan çıkan İbrani kavimlerinin izlediği yol üzerinde olduğunu öne sürmesinden sonra, özellikle önem kazanmıştır. Kutsal Kitap Musa'nın, Kudüs'de yedi yüz yıl sonra bulunacak "tunç yılanı" ele geçirmek amacıyla çöle gelişinin bu döneme rastladığını yazar. Yılan sonunda İbrani reformcu Hezekiah tarafından "kâfirlerin pislîği" diye

yok edilmiştir, ama simgenin Serabit'te İbranilerin eline geçmesi hatta Musa tarafından geçici bir zaman için İbrani kavimlerini yatıştırmak amacıyla kabul edilişi pek de anlaşılmasa birşey değildir.

Ama tunç yılan Tanrıça diniyle özdeşleştirilmiş gibidir, çünkü Kutsal Kitap onun, İ.Ö. 700 yıllarında Ashtoreth ve Baal kaplarının, *asherah*'ın, kutsal kadın evlerinin ve Tammuz için gözyaşı döken kadınların bulunduğu gördüğümüz, Kudüs'teki tapınakta görüldüğünü açıklar.

Hathor'a verilen ikinci ad olan Baalat, bizi bir başka Tanrıça tapınağına, ilk kez İ.Ö. 6000 kadar eski bir zamanda kurulmuş bir yerleşimde Kenan'ın Byblos limanında yer alan tapınağına götürür. Berytus'da (Beyrut) ele geçirilen yazılar, İ.Ö. dördüncü yüzyıl kadar yakın bir tarihte bile, Baalat'ın Byblos'da hâlâ en büyük tanrı kabul edildiğini göstermektedir. Bir zamanlar Kenan, şimdiyse Lübnan adı verilen yerin kıyısında, Akdeniz'e tepeden bakan bir yerleşim merkezindeki tapınak temellerinin tarihi İ.Ö. en az 2800 yıllarına uzanmaktadır. Byblos yazılarının çoğu, yörenin birçok dönemde Mısır'la yakın ilişkide olduğunu belirtmektedir. Byblos'daki tapınakta Tanrıça, hem Baalat hem de İsis-Hathor adıyla ululanıyordu. Örenler arasında birçok Tanrıça ve Kobra simgesi bulunmuştur. Dikilmiş bir yılanla süslü bir saç bağı öylesine biçimlendirilmiştir ki Bilgeliğin Gözü sayılan yılan, bunu takan kişinin alnından çıkıyormuş gibi görünür. Aynı yerleşim merkezinden iki altın yılanla, gene yılanlarla süslü bir sunu çanağı çıkarılmıştır. Bir Mısır söylencesine göre, İsis'in bir zamanlar ölen erkek kardeşi-kocasısı Osiris'in bedenini eski biçimine sokmak için geldiği kent, işte bu Kenan'daki Byblos'tur.

Tanrıça tapımının yanı sıra yılanlarla ilgili kanıtlar Kenan'daki başka yerlerde de boy gösterir. Kenan'da kadın tanrı ve onun yılanıyla birleştirilen nesnelere yontuların büyük bir bölümü, Levilerin önderliğindeki İbrani kavimlerinin bölgeye ele geçişleri sırasında kırılıp dökülmüş gibi görünmektedir; oraya buraya saçılıp dağılmış kalıntılar Tanrıça'nın, bir zamanlar Güney Kenan kentlerinde bile var olduğunu sessizce kanıtlamaktadır.

Taanach'da birkaç yılan başı ve elinde yılan tutan küçük bir tasvir bulunmuştur. Gene burada tunçtan bir Ashtoreth tasviriyle birlikte

Tanrıça'nın parmağının ucuyla kehanet öğütleri verdiğini söyleyen bir yazıt ele geçirilmiştir.

Beth Shemesh'deki kazılarda yılanlı çömlekler ve Tanrıça'nın omzundan sarkıp kucağına inen bir yılanla birlikte gösterildiği bir tasvir gün ışığına çıkarılmıştır. Bir başka Filistin kalesi olan Tell Beit Mersim'de birçok "Astarte plakası" ve Albright'ın, bedeninin alt bölümüne bir yılanın dolandığı görülen biçimin Tanrıça olduğunu söylediği bir plaka daha bulunmuştur. Bu parça öylesine yıpranıp bozulmuştur ki aslında simgelediği kişinin kim olduğunu söylemek zordur, ama gene de yılan yeterince belirgin görülebilmektedir.

Hutchinson bu belirli biçimde Girit'teki Minos Uygarlığı'nın Yılan Tanrıçası arasında ilişki kurar ve "Tunç Çağında Filistin'de de bunun benzeri bir yılan tanrıçaya tapıldığı düşünülebilir; Tell Beit Mersim'de İ.Ö. yaklaşık 1600 yıllarından kalma bir katmanda, Tanrıça'nın bedene dolanan yılanıyla birlikte oyulduğu bir taş anıt bulunmuştur. Bu taş anıt, Knossos'daki tapınak ambarlarında bulunan çiniye işlenmiş Yılan Tanrıça resmiyle hemen hemen aynı çağdan kalmadır" der.

Şushan'da bir başka tunç yılan daha bulunmuş; Shechem'deki kazı bilimcilerse bedenine yılan dolanmış bir resmi gün ışığına çıkarmıştır. Kudüs'ün on sekiz mil kuzeybatısına düşen Gezer kasabasında tapınak olarak kullanılan bir mağara yakınlarında tunçtan bir yılan ele geçirilmiştir. Gene burada kobralı bir Tanrıça plakası bulunmuştur. Bu plakanın kenarlarında da yılan resimleri görülmektedir. Ashtoreth'le Hathor'un yüzlerini birleştiren ve Quadesh — Kutsal damgasını taşıyan kilden yapılmış bir tür kabartma plakaların çoğunda olduğu gibi, burada da Tanrıça'nın açık kollarında bir zamanlar yılanlar tuttuğu öne sürülmektedir. Aynı yerleşim merkezinde tunçtan bir başka Ashtoreth yontusu daha bulunmuştur.

Kazı bilimci R. A. S. Macalister Gezer kazılarını şöyle anlatır: "Dikilitaşlara yakın bir ambarda adak sunusu olduğu düşünülebilecek tunçtan bir kobra bulunmuştur. Bu, Hezekiah'ın tapımına II. Krallarda son verdiği Musa'nın pirinç yılan öyküsünü anımsatmaktadır. Bu iki nesne, büyük olasılıkla biçim olarak birbirinin benzeriydi. Bu yüksek yerin çevresinde ele geçirilen bulgular arasında dikkate değer bir başkası da, iki boynuzlu eşsiz Astarte resmidir."

Gezer'de iki büyük yeraltı mağarası vardır; sözü edilen kobra, yakınlardaki yuvarlak bir yapının içinde bulunmuştur. Gene bazı yazarlar tanrısal biliciliğin, yılanlarla süslü içki çanaklarının bulunduğu yeraltı bölmelerinde yapıldığını öne sürmektedir.

Kudüs'deki tunç yılanın da Musa zamanından kalma olduğu ve İ.Ö. yaklaşık 700 yıllarına kadar buradaki tapmakta, kutsal tapıncak olarak özenle korunduğu söylenmektedir.

Tanrısal bilicilik esiniyle ilgili öyküleri saran yılan simgesi Yakın ve Ortadoğu'nun her yerinde görülür. Özetlersek, Mısırlı Kobra Tanrıça'yla Giritli Yılan Tanrıça arasında ilişki kurulabilir diyebiliriz. En açık biçimde Atina ve Delphi yerleşim merkezlerinde gözlenen gizemli yılanı, Girit'ten Yunan-öncesi tapınaklara taşıyanlar Mikenliler gibi görmektedir. Büyük olasılıkla Girit'ten gelen ve Filistinliler adıyla bilinen öbür kavimler Yılan Tanrıça'yı Kıbrıs ve Kenan'a taşımıştır; Mısırlıların Yılan Hanım tapımını Akdeniz'den aşırıp Byblos'a, Sina Çölü'nden geçirip Serabit'e götürmüştür. Hem Babil hem de Sümer'de Tanrıça'nın yılanlar ve gizemli bilicilikle birleştirildiğini görürüz. Yakın ve Ortadoğu'da yılan ve/ya da tanrısal bilgelik tapınaklarını birbirinden ayrı öğeler olarak anlatan öykülerle karşılaşmadığımız yer yok gibidir; bunlar, iki ayrı öğe arasındaki ilişkiyi görüp tanımamıza olanak verecek kadar sık bir arada görülür.

Tarihsel kayıtlar, özellikle Babil ve Yunanistan'daki bilicilik tapınaklarıyla öğüt veren yüce rahibelerin amacını ve yapısını sorgularken, bunlardan öncelikle önemli siyasal, yönetsel ve askeri sorunlarda yararlanıldığını söyler. Gizemli önbiliciliğin herkes tarafından bilinip istenir duruma gelmesinin nedeni, salt yüce rahibelerin geleceği görebildiğine beslenen inanç değil, aynı zamanda bu kadınların tüm evrenin bilgeliğine sahip tanrılarla dolaysız iletişim kurabilen kişiler olarak düşünülmesiydi. Tanrısal esine inanan insanların anlatılarından, bu kişilerin gözünde geleceğin, yönetilmesi olanaksız yazgıları tarafından belirlenip saptanmış bir şey gibi değil, tersine çıkarlarına en uygun davranışı seçmeyi bildikleri sürece değiştirebilecekleri birşey gibi görüldüğü anlaşılmaktadır. Bilici yüce rahibelere, geleceği tam olarak okuması için başvurulmuyor, onlardan durumu değerlendirmeleri ve

en iyi davranış biçimini öğütlemeleri bekleniyordu. Bu öğütler, Yunanistan'dan Mezopotamya'ya kadar her yerde bulunan tapınaklardan almabiliyordu.

Sümer'de Tanrıça'nın Nina, İninni ya da İnanna adıyla varolduğunu gösteren kanıtlar, tanrısal esinin en eski çağlardan beri dinin bir yanı olduğunu düşündürmektedir. Daha sonra kurulan Babil'deki Ece Sibtu ve Nakia kayıtları, bilici yüce rahibelerin Babil'le Mari kentinin siyasal ilişkilerindeki önemini ve etkisini göstermektedir. Babilli kadın peygamberler *appiltu* ya da *muhhtu* adıyla biliniyordu. İbranice bir sözcük olan *zonah*'ın bazen "yosma", bazen de "kadın peygamber" anlamında kullanılışı çok ilginçtir.

J. Hastings, Mısır'da "Eski ve Orta dönem Krallıklarında, önemli ailelerin kadımları genellikle 'kadın peygamber' sanını taşırdı" diye yazar. Kadımlar, Tanrıça Hathor'la Neith'e hemen hemen her zaman bu sıfatla hizmet ederdi.

D. S. Russell, Sibyl adıyla bilinen kadın peygamberlerden söz etmiştir. Bu Sibyller, genellikle Sybella adı verilen Anadolu'da Kibele adıyla bilinen Tanrıça'yla ilişkisi olduğunu düşünebiliriz. Aslında, Anadolu'daki Kibele tapımını Roma'ya taşıyanlar, Roma'daki Sibyllerdir. Russell'a göre,

Sibylla kehanetleri, İskenderiye'de İ.Ö. ikinci yüzyılın ikinci yarısında yazılmıştır. Bunlar, kâfi-lik düşüncesi üzerinde, hem o zaman hem de daha önce, büyük bir etki gücü olan Yunan Sibyllerinin kehanetleri örnek alınarak yazılmıştır. Kâfir Sibyl, tanrının esinlemesiyle, insanlara bilgelik veren, tanrının isteklerini bildiren bir peygamberdir. Bu tür biliciler, birçok farklı ülkede bulunuyordu; özellikle Mısır'da onlara büyük ilgi gösterilip önem veriliyordu.

Hezekiel, İ.Ö. yaklaşık 620 yıllarında Kudüs'teki bir tapınakta "kendi kafalarınca" biliciliğe kalkışan kadınlardan söz eder. "Putatapan" İrlanda'ya Hıristiyanlığı getirdiği söylenen Aziz Patrick'in, çok daha sonraki din yasalarında, insanlar "bilici kadınlara" (pythones) karşı uyarılır. Bu bilici kadınlar sözcüğü birçok çağdaş İngilizce sözlükte kadın peygamber ya da cadı olarak açıklanıp tanımlanmıştır.

"AKLİMİN OLAĞANÜSTÜ BİR GÜCÜ VARDI"

Yılanın kehanet ve tanrısal esinle birleştirilerek, sürekli Tanrıça'yla birlikte boygöstermesi, bunun durmadan yinelenen varlığının anlamıyla amacı hakkındaki soruyu ortaya çıkarır. Yılanın falcılık kehanetlerinde kullanılış biçimi, şimdiki kadar aydınlığa kavuşturulmamıştır, ama akla yakın bir açıklama yapmamıza olanak veren bazı ipuçları vardır.

Bu ipuçlarından biri, Ahkalarla Truva savaşından beri varlığını sürdürdüğü düşünülen Cassandra öyküsüdür. Bu öyküde Cassandra'nın daha küçük bir çocukken bir gece boyunca Delfi'deki bir tapınakta unutulduğu anlatılır. Truva Ecesi olan annesi Hecuba'nın, ertesi sabah geldiğinde, çocuğun çevresini tapınakta korunan kutsal yılanların sarıldığını gördüğü söylenir. Yılanlar Cassandra'nın kulaklarını yalamaktadır. Cassandra'nın bilicilik yetisini kazandığı işte bu yaşantıyla açıklanır.

Bir başka öykü de, kulakları yılan tarafından yalanıp arındırılan, böylece kuş dilini anlayabilen Melampus adlı Yunan peygamberiyle ilgili olandır. Philostratos'un yazılarında, Araplar arasında tanrısal esini, özellikle de kuş seslerini anlamının çok yaygın olduğu söylenir; onların bu yeteneği, kendilerini yılan yüreği ya da karaciğeriyle besleyerek edindikleri açıklanır. Kuş sesleri genellikle Yunanistan'daki bilicilik tapınaklarıyla birlikte düşünülür; Girit ve Kenan'daki Ascalon'daysa Tanrıça ya da yüce rahibe yontuları, başlarına tüneyen birkaç kumruyu barındırır.

Büyükçe ilgili terimler, hem Arapça'da hem de İbranice'de yılan anlamına gelen sözcüklerden türetilmiştir. Britanya'da doğaüstü güçlerin, yılanlardan hazırlanmış bir çorba içilerek kazanıldığı söylenir. Kuzey Amerika'daki Siyu Kızılderilileri arasında *wakan* sözcüğü hem büyücü hem de yılan anlamına gelir. Amerika Birleşik Devletleri'nin güneybatısındaki Kızılderililer bir çömezlik töreni yapar; törende seçilme onurunu hak eden yürekli genç, bir yılanın kendisini sokmasının ardından bir dans gösterisi yapar. Bu deneyimin sonunda ölmezse, büyük bilgelik kazandığı can gözünün evrenin işleriyle her şeyin anlamına açıldığı söylenir.

Yılanlarla kehanet esinleri arasındaki ilişkilere ek olarak, çağdaş, bilim de bu iki öge arasında yer aldığı düşünülen ilintilere eğilmiştir. Doğal olarak, insan zehirli bir yılan tarafından sokulduğunda ve zehir bedene yayıldığında, yılanın türüne bağlı olarak şişme, iç kanama, solunum güçlüğü ve tutulup kalma da içinde olmak üzere bedende çeşitli tepkiler belirir. Bunlar genellikle ölümle sonuçlanır. Ama son zamanlarda yılan sokmasına karşı açılanan, dolayısıyla ölüme neden olan yılan sokmasından korunan insanlarla ilgili bazı kayıtlar yer almaktadır. Aşıdan sonra, özellikle kobra, bir tür çok zehirli Asya yılanı ya da elapidler tarafından sokulan bir hastanın, sanırlara yol açan ilaçların etkisine benzeyen coşkusal ve zihinsel birtakım deneyimler geçirdiği görülür.

(İlaç yapımında kullanılmak üzere yılanlardan zehir çıkartılan) Florida Yılan Çiftliği çalışanlarından William Haast'ın karısı, yazdığı bildirimde, işi nedeniyle sürekli yinelenen aşılardan sonra çok zehirli bir yılan tarafından sokulan kocasının tepkilerini anlatır. Bu anlatı H. Kursh'un *Cobras in the Garden* (Bahçedeki Kobralar) kitabında bir kez daha karşımıza gelir. Kursh şöyle yazar:

Birdenbire kendini çok hoş biçimde hafiflemiş, büyülenmişcesine şen ve sevinçli duyumsadı, esrimiş gibiydi... İştihaya duyusu acı verecek kadar keskinleşmişti, çevresinde teneke çalmıyormuş, uyumsuz seslerle dolu bir gürültü patırtı ormanına düşmüş gibiydi. Sanki garip bir uyuşturucunun etkisi altına girmişti... Açıklanması olanaksız bir duyarlılık içindeydi. Bu, denetleyemediği son derece garip duygusal bir tepkiydi. Yatarken istenci dışında gözleri kapanıyor, ama o gene de birşeyler "görüyordu". Gözünün önünde görüntüler uçuşuyordu.

Life dergisi yazarlarından Marshall Smith, aynı olayı işleyen bir yazısında Haast'ın şu sözlerini aktarır: "Kendimi müthiş güzel şiirler yazarken buldum. Aklımın olağanüstü bir gücü vardı." Bununla ilişkisi olsun ya da olmasın, Yunanistan'daki tapmaktalarda da önbili öğütlerinin şiir biçiminde verildiği söylenir.

Batı Kuzey Amerika Kızılderili dinlerinde kullanılan Meskalin'e (bir tür kaktüs ürünü) ya da (belirli bir mantar türünde bulunan) Psi-

locybin'e çok benzeyen ve yılan zehirinin belirli türlerinden elde edilen kimyasal bir bileşim, insanın, özellikle de böyle bir bekleyiş içinde olan kişinin, yaşamın tüm gücüyle baskısını üzerinde duyumsamasına; geçmişin, içinde bulunduğu anın ve geleceğin anlamıyla olaylarını büyük bir açıklık ve kavrayışla algılamasına yol açabilir. Benzer duyarlılığın genellikle, meskalin, psilocybin ve lysergic acid diethylamide (LSD) kullananlarda görüldüğü kesinlikle belirtilmektedir. Tanrıça'nın bilicilik tapınaklarında korunup beslenen kutsal yılanlar, büyük olasılıkla yalnız bir simge değildi; belki bunlar aslında tanrısal esin deneyimine ulaşmak için kullanılan araçlardı. Bu, bazen Büyülerin Hanımı adıyla anılan Mısırlı Kobra Tanrıça'nın sanını açıklayabilir.

Eski Talmud geleneğine göre, Havva'yı ve bütün insanlığı yıkıma sürükleyen yılanın zehiri Sina Dağı'ndan inen esinle etkisini yitirmiş, ama İsrail altın buzağıya tapmaya başlayınca eski gücünü yeniden kazanmıştı.

TANRIÇA'NIN ETİ VE SUYU

Ama Âdem'le Havva öyküsüyle Tanrıça tapımı arasındaki tek ortak halka yılan değildir. Öyküdeki en önemli simgelerden biri de, dallarından yasak meyvenin sarktığı iyilik ve kötülük bilgisi ağacıdır. Eskiçağ Yunanistan'ından beri bilinen, dibinde yılan Ladon'un çöreklediği altın elma ağacıyla ilgili söylenceler vardır. Bu ağacın Hera'ya, Delphi'deki tapınağın ilk kadın peygamberi Tanrıça Gaia tarafından armağan edildiğinin söylendiğini de bu arada belirtmek istiyorum. Gerçi elma ağaçlarıyla ilgili söylenceler eskiçağ Yunanistan'ında da biliniyordu, ama ben eskiçağlardaki iyilik ve kötülük bilgisi ağacının elma değil incir olduğunu düşünüyorum.

Birçok eski yazıda, ağacın belirli türlerinden hep kutsal diyerek ama yanıltıcı bir biçimde üç ayrı adla söz edilir, bu da tekil özdeşliğin gözden kaçmasına neden olur. Bu ağaca bazen firavuninciri, bazen incir, bazen de dut denir. Bu ağaç aslında Yakındoğu'da bulunan *ficus sicomorus* yani firavuninciridir ve bazen karadut adıyla anılır. Bu, bir üzüm salkımını andıran, büyük öbekler halinde yetişen kırmızımsı ye- mişyle her yerde gördüğümüz incir ağacından farklıdır.

Mısır yazılarında da bu ağaçtan söz edildiğini görürüz; görüntüsü de Mısır duvar resimlerinde boygösterir. Hem Bilgeliğin Gözü hem de Yılan Hanım adıyla ululanan Mısırlı Tanrıça Hathor'un bir başka sanı daha vardır — Firavuncirinin Hanımı. Bu ağaç Hathor'un Yeryüzünde Yaşayan Bedeni diye biliniyordu. Bu ağacın yemişi yemek, Tanrıça'nın etini ve suyunu yemek sayılırdı. Bazı Mısır duvar resimleri Tanrıça'nın ağacında, kutsal yemişi ölenlere sonsuzluk, ölümsüzlük, ayrıca sonra bile sürekli yaşam meyvesi olarak uzatırken göstermektedir.

Girit'teki mühür yüzüklerde gördüğümüz ağaç büyük olasılıkla bunun aynısıdır, ama burada daha simgesel biçimde yalnız yemiş salkımları gösterilmiştir. Evans, Giritlilerin inciri kutsal saydığını öne sürer ve Knossos'daki, sunağın yanında bir incir ağacı gösteren duvar resminden bir kesiti anlatır. Ayrıca bir Girit tapınağının duvarlarına çizilmiş, yapraklarından incir ağacı olduğu anlaşılan bir küme kutsal ağaçtan söz eder. Girit mühürleriyle yüzüklerinde, Tanrıça ya da Yardımcıları sürekli küçük yemiş ağaçlarının yanında, onlara tapınırçasına özen gösterirken, hatta okşarken resimlenmiştir. İncir, “pipal ağacı” olarak adlandırıldığı Hindistan'da da kutsal sayılır.

Bu ağacın simgesel anlamı konusundaki en açıklayıcı kanıtlardan bazıları, İsis'in erkek kardeşi/kocasısı Osiris'in, kralın kurban edilişiyle yakın ilişkisi bulunan “yıllık ölümünde”, anısına yapılan kuttörenlerle ilgili bilgilerimizdir. Mısır kayıtlarına göre Osiris, önce dut ağacından yapılmış bir tabutta gömülmüştür. Bu tabut daha sonra, İsis-Hathor'u Osiris'in anası/karısı olarak simgeleyen canlı bir firavuncirci ağacına yerleştirilmiştir. İsis-Hathor, böylece onu ölümsüzlük yemişiyle besleyebilecektir. Bu geleneğin, İsis'in Kenan'a Osiris'in gömüldüğü ağacı bulmak için gidişinin, Osiris'in tabutunu bu ağaçtan kesişinin, ağaçtan arta kalanları Byblos'daki tapınağında kutsal andaç olarak bırakışının anlatıldığı söylenceyle yakın bir ilişkisi vardır; sözü edilen yer İsis-Hathor'la Baalat'ın eşanlamı olduğu Kenan tapınağıdır.

Hathor'un tabut ağacını konu eden dinsel simgecilik, bunun Kutsal Kitap'ta sürekli *asherah* diye sözü edilen ağaç olma olasılığını ortaya çıkarmaktadır. Hezekiel, Kudüs'deki tapınakta bir ağacın kutsal dalı çevresinde dolaşan “putataparlardan”, sanki yaptıkları çok büyük bir günahmış gibi, son derece sert bir dille söz etmiştir. Gözdağı verdiği

bölmelerde Hezekiel, “Bir daha asla, yosmalıkları ve krallarını gömerken kullandıkları dikmelerle adımı kirletemeyecekler” ve “Bundan böyle İsrail Kavmi, ne kendileri ne de kralları, yosmalıkları ve krallarının cansız bedenleriyle benim kutsal adımı kirletebilecek” der. İşıya, Adonis adına dikilen fidanlardan söz eder ve “yabancı tanrıların filizlerinin” ürün olarak yas ve umutsuz keder vereceği konusunda insanları uyarır.

Evans, Miken gömütlerinde bulunan, buradaki “gömme tapıncıyla” bağlantılı, altın incir yapraklarından söz etmiştir. İncir ağacı Tanrıça'nın verdiği bir armağan sayılıyordu; Eleusis'deki Yunan tapınağında Tanrıça'ya tapıldığı gibi, Miken temelleri üzerine de bir tapınak kurulmuştu. Adonis'le Attis söylencesel ölümleriyle bir ağacın dibinde karşılaşmıştır; Roma'da Attis'in resmi yılda bir kez bir ağacın üzerinde sergilenirdi. Delphi'de ve Eleusis'de Tanrıça tapımıyla birleştirilen Attis'le Adonis'in benzeri Dionysos da simgesel olarak incir ağacıyla birlikte düşünülür.

Daha önce belirttiğim gibi, Kutsal Kitap'ta sözü geçen *asherah* ya da *asherim*, Tanrıça'nın kutsal yerlerinde sunağın yanı başına dikilirdi. Bunlar, İbranilere sürekli yerle bir etmeleri buyurulan dikme ya da direklerdi. Gerçi bunların firavuncirci ağaçları olduğu konusunda kesin bilimiz yoktur, ama kanıtlar bunun böyle olduğunu düşündürmektedir. Mısır yazılarında “Hathor'un eti ve suyu” olarak tanımlanan bu ağacın yemişi, belki de bir tür “kutsal aş” olarak Tanrıça'yla birlikte yeniyordu; bu, büyük olasılıkla bugün bile yufka ve şarap biçimine girmiş İsa'nın “etiyle kanı”nın paylaşılması geleneğine yol açmıştır. En şaşırtıcı olansa, Kutsal Kitap'taki Âdem'le Havva'nın ağacın yasak meyvesini yedikten sonra çıplaklıklarının ayırına varışlarını, cinsel organlarını, önlük gibi kullandıkları —incir yapraklarıyla— kapatışlarını anlatan satırlardır.

YILANLAR, FİRAVUNİCİRLERİ VE CİNSELLİK

Burada işin içine, yasak meyve simgeçiliğini biraz daha aydınlığa kavuşturan kutsal cinsel gelenekler ve anayanlı soy kalıplarıyla ilgili bilgilerimiz girer. Tanrıça bilinip ululandığı bütün bölgelerde yalnız yı-

lanla özdeşleştirilen büyük bilgeliğin kadın peygamberi olarak değil, aynı zamanda ilk Yaratıcı ve cinsel hazlarla üremenin koruyucusu olarak da yüceltiliyordu. Tanrısal Anaata, can veren ve bu canların yazgısıyla yöneliş biçimini kararlaştıran Kişi olarak, hiç de garip gelmeyen bir bileşimle tanımlanıyordu. Hathor'un insanlara nasıl doğurup yaratacaklarını öğrettiğine inanılıyordu. İştar, Ashtoreth ve İnanna cinsellikle yeni yaşamın koruyucu tanrısı olarak ululanıyordu. Kutsal kadınlar, O'nun bu yönünü tapmalarda sevişerek kutluyordu.

Dişil dinin en önemli simgesi olan *asherim'e* İbranilerin duyduğu nefret göz önüne alınırsa, söylenceye cinsel bilincin uyandırıcısı olarak açıkça belirtilmesine karşın, iyilikle kötülük bilgisi verdiği söylenen yasak meyve ağacı simgeciliğinin yaratılış öyküsüne bu ağacın yemişini yemenin insanlığın düşüşüne yol açtığını duyuran bir uyarı gibi sokulduğunu görmek bize hiç de şaşırtıcı gelmez. Sunağın yanında duran Tanrıça'nın ağacından yemiş yemek, onun cinsel gelenekleriyle bilicilik yılanları kadar tehlikeli sayılan bir "kâfirlikti."

Dünyanın nasıl başladığı söylencesine, tüm varlıkların yaratılışına bir açıklama olarak sundukları öyküye Leviler, öğüt veren yılanı ve "yalnız tanrıların bildiği" şeyi, yani —cinselliğin gizlerini— yaşamın nasıl yaratıldığını anlamasını sağlayan ağacın yemişini yiyerek onun sözünü dinleyen kadını da yerleştirmiştir.

Yahve'ye inananlar, buldukları her yerde kadın tanrının tapınaklarını yerle bir edip, inançlarını değiştiremediklerinin canına kıyarken, Levi rahipleri de yaratılış öyküsünü yazıyordu. Eril üstünlüğün yeni bir düşünce olmadığını, aslında var oluşun en başından erkek tanrı tarafından bunun böyle buyurulduğunu duyuruyorlardı. İbrani kadınları, bir zamanlar kendilerinin de sahip olduğu, komşularının haklarından yoksun kalınca, erkeğin kadın üzerindeki egemenliği Kutsal Kitap'a yalnız bir başka İbrani yasası olarak eklenmekle kalmamış, aynı zamanda erkek yaratıcının en önemli ilk iş ve buyruklarından biri olarak geçirilmiştir. Gerçek tarihi açıkça göz ardı eden Levi soyundan önderler, kadınların erkekler tarafından yönetilmesi gerektiğini bildirmiş, bunun yeni söylenceler uyarınca dünyayı ve insanları ilk yaratan Yahve'nin asıl buyruğuyla uyum içinde olduğunu söylemişlerdir. Erkek egemenliğinin açıklanıp haklı gösterildiği Âdem'le Havva söylencesi,

uysallıkla boyun eğen kadınların mülkiyetiyle yönetiminin erkeklere verilisinin, insan soyunun tanrısal ve doğal durumu sayılması gerektiğini, hem erkeklere hem de kadınlara bildirmektedir.

Ama erkek tanrının rahipleri şimdiki konumlarını elde etmek üzere, hem kendilerini hem de dinsel örgütlerini yeni bir yaşam yaratmanın tek aracı olan cinselliğin ahlâksızlık ve "ilk günah" olduğunu inandırmak zorundaydılar. Dolayısıyla, eril akrabalık dizgesini kurma çabalarında Musevilik ve bunu izleyen Hıristiyanlık, gebe kalma sürecini bir ölçüde ayıp ya da günah sayan dinler olarak gelişmiştir. Bu dinler ister ahlâksızlık sayılsın ister sayılmasın yeni bir yaşamı —en azından şimdilik cinsel ilişki yoluyla yaratan— bir insanoğlu olma konusunda, suçluluk ya da rahatsızlık duygusunu kendi yapısı içinde doğal kabul edip benimseyen düşünbilimsel ve tanrıbilimsel bir düşünce ilkesi geliştirmiştir.

Oysa bu, ataerkil dinlerin içine düştüğü talihsiz, doğaya aykırı ve rahatsız edici yapının tuzağıdır. Bugün bile Evliliğin Resmleştirilmesi adı altında Westminster Abbey'in yayımladığı Herkes İçin Yakan Kitabı'nda "İkincisi bu, günahı önleme ve zinadan kaçınma yoludur; kendini tutmayı beceremeyen insanlar evlenebilir ve İsa'nın topluluğunda kirlenmemiş üyeler olarak kalabilirler" denmektedir (italikler bana ait).

Bütün parçacıkları yerli yerine oturan resim artık gözümüzün önünde biçimlenmiştir. Evlenmemiş kadınlar bakire olmazsa, evli kadınlara katı cinsel kısıtlamalar getirilmezse, ad ve malların eril mülkiyeti ve tanrısal tahta çıkma hakkının eril yönetimi de olamaz. Bilici kobranın firavuncinci altında çörelendiği Cennet Bahçesi'nde gezinmeyi biraz daha sürdürürsek, Cennet söylencesinin çeşitli olaylarının, söylenceyi birer birer ilk uyduranların siyasal ereklere ele verdiğini hemen bulgulayabiliriz.

LEVİLERİN YARATILIŞ ÖYKÜSÜ TANRIBILİM Mİ YOKSA SİYASET Mİ?

Cennetin yitirilmesine yol açan yaratılış öyküsüne, İbrani önderleri tarafından anlatıldığı, sonradan Hıristiyanlık yandaşlarıca benimsenip iz-

lendiği biçimde, biraz daha yakından bakalım. Levilerin yaratılış öyküsünü Tanrıça dini anlatılarıyla karşılaştırdığımızda, her dönüm noktasında, Kutsal Kitap söylencesinin her satırında, Tanrıça dininin asıl öğreti ve ilkelerine nasıl saldırdığını görürüz.

Stephen Langdon, “Dolayısıyla Sümer Tanrıbilimindeki Nippur okulunun aslında insanı yüce ana tanrıça tarafından kilden yaratılmış saydığına hiç kuşku yoktur” diye yazmıştır. Profesör Kramer, “Sümer tanrıları dizelgesini veren bir tablette ‘deniz’ anlamındaki bir imle gösterilen Tanrıça Nammu ‘yeryüzüyle gökyüzünü doğuran ana’ diye tanımlanmaktadır” der. Bir Sümer yakarısında şunlar söylenir: “Ey dağlar taşlar işitin sesimizi Ece Nana’ya düzülen övgüler, Kadın Yaratıcı’yı göklere çıkartıyor, saygın Kişi’yi yüceltiyor, Görkemli Olanı yükseltiyor, Yüce Tanrıça’ya kadar ulaşıyor.” Mısırlılarsa “Başlangıçta Yücelerin Yücesi İsis vardı. Bütün varlıkları doğuran Tanrıça O’ydu” diyordu. Babil döneminde bile Mami ya da Aruru’ya insan yaşamının yaratıcısı diyerek yakarılıyordu. Ama, yaklaşık bin yıl sonra, Yahve’ye tapınanlar, dünyayı ilk yaratanın erkek olduğunu öne sürmüştür. Bu, eril akrabalığa —erkekliğin asal oluşuna— ilk sahip çıkıştır.

Sümer ve Babil söylencelerine göre, kadınla erkek aynı anda, çift olarak —Tanrıça tarafından— yaratılmıştır. Ama eril dinde ilk yaratılanın erkek oluşu ve yaratıcısının imgesiyle yaratılması çok büyük bir önem taşır — ikinci ve üçüncü sıradaysa eril akrabalık haklarına sahip çıkış gelir. Ayrıca erkeğin bedenindeki küçük ve pek önemli sayılmayan bir organından yani kaburgasından, kadının yaratıldığı söylenir. Kuşkusuz Levilerin de çok iyi bildiği doğumun dirimbilimsel olgularıyla ilgili bilgilerimize karşın, erkeğin kadından değil, kadının erkekten yaratıldığına inanmamız istenir. Burada Athena’nın Zeus’un kafasından doğduğunu anlatan Hint-Avrupalı Yunan öyküsünü anımsayabiliriz.

Akla, bir kadından doğmuş olmayı getiren bütün tatsız anılar değiştirilmeli ya da yadsımalıydı. Tıpkı yaratılışın Mısırlı Ptah’ın kendini okşamasıyla gerçekleştiğini anlatan söylence yapıldığı gibi, Tanrısal Ana-ata bütünüyle devredışı bırakılmıştır. Sonra bu biçimde yaratılan kadının, erkeğe armağan olarak verildiğini öğreniriz; ayrıca —söylenceyi kabul edenler arasında— kadının konumunun erkeğin malı ol-

maktan öteye gitmediği bildirilip sağlama alınır. Söylence kadının erkeği yalnızlıktan kurtarması için “kendisine uygun bir yardımcı” olarak verildiği anlatılır. Böylece kadınların biricik tanrısal varoluş amacının erkeklere herhangi bir biçimde hizmet ya da yardım etmek olduğunu anlamamız beklenir.

Böyle tasarlanan çift, erkek tanrı tarafından, iyilik kötülük bilgisi ağacının meyvesini yememeleri konusunda uyarıldıkları Cennet’e — Aden Bahçesi’ne— yerleştirilmiştir. Eski İbraniler, bu ağacın büyük olasılıkla Tanrıça’nın kutsal firavuncinci ağacını, yani Tanrıça’yla O’nun Baal’inin tapınaklarındaki sunağın yanında duran bildiğimiz *asherah*’ı simgelediğini düşünüyordu. Hezekiel’in de anlattığı gibi tapınakta elden ele dolaştırılan kutsal dal, yemişin “kutsal aş” sayılışım gösteriyor olabilir. Mısır yazıları uyarınca, bu yemişi yemek, cinsel hazla üremenin koruyucusu Tanrıça’nın etiyle suyunu tatmaktı. Kutsal Kitaptaki öykü uyarınca, yasak meyve çiftin cinsel bilincinin uyanmasına neden olmuştur. Âdem’le Havva bu meyveyi yiyince, bedenlerinin cinsel yapısının ayırına varmış “Ve çıplak olduklarını anlamışlardı”. Erkek tanrı onları bulduğunda utançla cinsel organlarını incir yapraklarıyla kapatmış durumdaydılar.

Ama yemiş cinsel bilinci simgelediği için, yasak meyveyi yemeye birlikte karar vermeyişleri, Levi söylencesinin kurgusu açısından son derece önemlidir; oysa bu öykünün akışını çok daha mantıklı bir yöne çevirebilirdi. Ama hayır, rahiplik yazmanları meyveyi önce —yılanın verdiği akla ve öğütlere uyup— Havva kadının yediğini önemle vurgulayarak aydınlığa kavuşturmuştur.

Havva’ya bu öğüdü verenin yılan oluşu, rastlantı ya da öylesine yapılmış birşey değildir. Çünkü o çağda yaşayan insanlar, yılanın Tanrıça dinindeki tanrısal öğüdün simgesi hatta büyük olasılıkla aracı olduğuna inanıyordu. Hint-Avrupalı yılan ve ejderha söylencelerinde olduğu gibi, Cennet söylencesinde de ereklenen şey, kadının akıl veren yılanın dostu yılanın günah kaynağı olarak görülmesini sağlamaktı; bu amaçla yılanı öylesine alçak ve kötülük dolu bir işlev yüklenmiştir ki, insanlar kadm tanrının yalvaçlarını dinlerlerse, erkek tanrının dininin tehlikeli bir biçimde sarsılıp bozulacağını düşünür; zaten amaçlanan da budur.

Kadınla yılan arasındaki ilişki önemli bir etmen olarak gösterilmiştir, çünkü Eski Ahit erkek tanrının yılanla doğrudan konuştuğunu ve “Senin tohumunla kadının tohumu arasına düşmanlık sokacağım” dediği anlatılır. İşte böylece, bilici yüce rahibeler; öğütleriyle önerileri birkaç bin yıldır yılan simgesi ve kullanımıyla özdeşleştirilen kadın yalvaçlar, artık tüm insan soyunun düşüş nedeni sayılmaya başlamıştı. Bilge öğütçü ya da akıllı danışman, Tanrıça’nın tanrısal isteklerinin insan yorumcusu olarak kadın, artık saygı görmüyor, tersine nefret ediliyor, korkuluyor ya da en azından kuşkulaniyor ya da yok sayılıyordu. Kadınların özellikle kiliselerde sessiz kalmaları konusundaki bu istek, sonradan Yeni Ahit’te Pavlos bölümlerinde de yansıtılmıştır. Musevi ve Hıristiyan tanrıbilimi uyarınca, kadınların yargısı bütün insan soyunu bir zamanlar yıkıma sürüklemiştir.

Bize, kadının cinsel bilince, meyveyi ilk yiyen kişi olarak erkekte önce ulaştığı ve erkeği de yasak meyveyi paylaşmaya, yani günah işleyerek cinsel hazlarda kendisine katılmaya kışkırttığı öğretilir. Havva’ya yakıştırılan cinsel açıdan çekici, aynı zamanda Tanrı’ya meydan okuyan kışkırtıcı kadın imgesi, kuşkusuz bütün İbrani erkeklerine, tapınakların kutsal kadınlarından uzak kalmaları için yapılmış bir uyarı amacı taşıyordu; çünkü eğer bu kadınların baştan çıkarıcılıklarına kapılırlarsa aynı zamanda kadın tanrıyı —O’nun yemişini, cinselliğini ve belki de en önemlisi sonuçta bu yolla dünyaya getirilecek çocukların anayanlı soy kimliğini kabul etmiş olurlardı. İnsanların eski dine ve cinsel geleneklerine katılmamalarını öğütleyen uyarılar aslında belki en sert biçimde İbrani kadınlarını hedef almış olmalıdır; çünkü Levi rahiplerinin tüm uyarılarına ve biçtiği cezalara karşın bu kadınlar, yasaklananları yapmayı sürdürmüş gibi görünmektedir.

İlk cinsel bilinç konusunda insan türünün dışısını suçlayan İbrani yaratılış söylencesi, Cennet’in Ecesi’ni, Onun kutsal kadınlarını ve anayanlı gelenekleri bastırmak için o zamandan başlayarak, kadına cinsel ayartıcılık işlevini yüklemiştir. Bu söylence, çekici ama aynı zamanda tehlikeli yenişi, sunan kadına, erkeklerin bedensel arzularını kurnazlık ve düzenlerle uyandıran kişi olmayı yakıştırmıştır. Eril dinlerde cinsel dürtüler, kadınlarla erkekleri üreyip çoğalmaya iten doğal dirimsel arzular sayılmaz, kadının ayıbı olarak damgalanır.

Kadın yalnız cinsellik yemişini yiyip Âdem’i aynısını yapmaya kışkırttığı için ağır biçimde suçlanmakla kalmıyordu; aynı zamanda suçunun kanıtı ya da doğruluğu, erkeklere böylesine kötü alışkanlıkları öğrettiği için sonsuza dek çekmek zorunda kaldığı doğum sancısı cezasıyla sözümona apaçık ortaya çıkıyordu. Havva, erkek tanrının buyurduğu gibi sertçe cezalandırılmalıydı. “Çocuk doğururken acını kat kat arttıracam; acılar içinde doğuracak, ama kocanı arzulamaktan geri kalmayacaksın ve seni kocan yönetecek.”

Bebeğin dolyatağından yola çıkıp dar bir geçitten geçerek dünyaya gelişi sırasında ortaya çıkan basıncın yarattığı doğal sancuları kullanan Levi yazarları bununla tanrıların her şeye yeten gücünü kanıtladığını sanıyordu. Kadın yalnız cinsel bilinç yüzünden suçluluk duyarak kalmamalı, aynı zamanda erkek tanrıya göre doğururken çektiği acılar onun cezası sayılmıyordu; böylece doğuran bütün kadınlar, Havva’yla özdeşleşmeye zorlanmış oluyordu.

Ama öyküdeki en anlamlı bölüm belki de, erkek tanrının isteğinin, Havva’nın bundan böyle *yalnız* kocasını arzulaması olduğunu bildiren yerdir; burası bize, bütün söylencenin erkek üstünlüğüne ve babanın kim olduğunun kesin olarak bilindiği eril akrabalık dizgesine “tanrısal” onay kazandırmak için tasarlanıp yayıldığını gereğinden fazla anımsatmaktadır.

İşlediği günahın sonucu ve erkek tanrıya karşı gelme suçunun sonsuza dek sürecek cezası olarak kocasına kadını yönetmesi, üzerinde “egemenlik kurması” ve tüm yetkisini kullanması için tanrısal hak verildiğini bildiren buyruğun son satırı büyük olasılıkla herkes tarafından çok iyi bilinmektedir. Ayrıca kadından, daha zamanın başlangıcında işlediği varsayılan suç yüzünden, sanki kötü bir karara vardığını kabul eder gibi, uysalca boyun eğmesi beklenir. Burada çok daha kurgusal bir gerçekliği, yani parasal güvenlikleri eril akrabalık kurumu tarafından zayıflatılan kadınların ailenin güvenli “geçim kaynağını” egemen kişi saymaya zorlandıklarını düşünebiliriz.

Bu buyruklar ortaya atılır atılmaz, çift Cennet Bahçesi’nden, yani yaşamın son derece kolay olduğu cennetten kovulmuştur. Bundan böyle geçimleri için çalışıp emek vereceklerdir; buysa Levilerin Yahve’sine meydan okumaya kalkışabilecek bütün kadınlara yönelik son dere-

ce sert bir uyarıdır. Yılanın öğüdünü dinleyip yasak yemişi yiyen, erkeği de aynı şeyi denemeye, kendisi gibi cinsel bilince ulaşmaya özendiren, böylece bütün insanlığın düşüşüne ve yıkımına yol açan bu tür bir kadın değil miydi?

11

HAVVA'NIN KIZLARI

İBRANİ erkeklerine bugün bile günlük yakarılarında “Ey beni kadın olarak yaratmayan Rabbimiz Tanrı, Evrenin Başı, Şükürler olsun Sana” demeleri öğretilir.

Muhammed “Havva yaratılınca Şeytan bayram etti” demiştir.

Eski Ahit'teki bütün öbür yazıların yanı sıra İbranelerin yaratılış söylencesi de Hıristiyanlığın kutsal yazınında kabul görünce, İsa'nın yolundan giden yazarlar ve din adamları, kadınları daha edilgen ve ikincil varlık konumuna sokmak, böylece erkeklerin mallarını daha kolay denetleyebilmek için dini kullanmayı sürdürerek, kadınları küçümseyen tutumu benimsemekte bir sakınca görmemiştir. Yıllar geçip kadınların toplumsal konumuyla durumu zayıfladıkça kilise, erkek egemen bir toplum oluşturup bunu koruma ereğine sınıksız yapışmıştır. Zaten dünyayı ve yaşamı yaratan tanrının ilk buyruklarından biri de bu değil miydi? Kadınlar akılsız, cinsellik düşkünü yaratıklar sayılmıyordu; her iki nitelik de Cennet söylencesiyle doğrulanıp “kanıtlanmıştı.”

Paulus'un Efeslilere mektubunda “Kadınlar, Tanrı'ya boyun eğdiğiniz gibi, kocalarınıza da boyun eğin. Çünkü bedeninizin kurtarıcısı İsa nasıl kilisenin başıysa, erkek de kadının başıdır. Kilise İsa'ya boyun eğer, öyleyse kadınlar da her konuda kocalarına boyun eğsin” yazılıdır (Efeslilere, 5:22-24).

Bunlar akla Hoşea'dan aktarılan sözleri getirmektedir; burada kocasını erkek tanrıyla öylesine özdeşleştirmiştir ki sözleri Yahve'nin sözleri olup çıkmıştır. Yeni dinde yalnız rahipler değil, bütün erkekler yalnız kilisede değil, kadının mutfak ya da yatağındaki özel yaşamında bile Tanrı'nın dolaysız habercisi sayılmıyordu.

Artık iyice bilinen Cennet söylencesinden yararlanan Paulus, kadınların bırakın akıllarını, ses tellerini kullanma yetilerini bile bir yana atıp boyun eğmek zorunda kalışlarının nedeni işte budur, diyordu. Timoteosa 2:11-14'de "Kadınlar boyun eğerek sessizce öğrensin. Kadının öğretmesine ve erkeği yönetmesine izin vermem, kadın sessiz kalmalıdır. Çünkü önce Âdem sonra Havva yaratıldı; aldanan Âdem değil, aldanıp günah işleyen kadındır" yazılıdır.

Korintoslulara mektupta, yaratılış söylencesi bir kez daha önümüze getirilir. "Erkeklerin başı İsa; kadının başı erkektir; Tanrı da İsa'nın başıdır. Erkek Tanrı'nın imgesi ve onuru olduğu için başını örtmemelidir — kadınsa erkeğin onurudur. Erkek kadından değil, kadın erkektendir. Erkek kadın için değil, kadın erkek için yaratılmıştır" (Kor. 11:3, 7, 9).

Eski toplumsal yapıyı bastırma için özenle tasarlanan bildiriler, en büyük yetkenin erkekte olması gerektiği konusunda tanrısal kanıt olarak sürekli Âdem'le Havva söylencesini öne sürüyordu. Erkek tanrının toplumdaki konumu insanoğlunun da konumuydu; Levi rahiplerinin bu konum uğruna böylesine amansız bir savaşıma girmesi kesinlikle rastlantı değildir. Paulus erkekliğin önce geldiğini bildirirken öylesine kesin kararlıydı ki, doğumla ilgili dirimsel doğruyu bile göz ardı edip — "Çünkü erkek kadından değil, kadın erkektendir" diyordu. Acıyı çeken kadın, kazançlı çıkarsa erkektir.

Havari Petrus, Tanrıça'nın hâlâ ululandığı Anadolu'dayken "gündüzleri eğlenenlerle" acı acı alay ederek, "kâfirleri", "pis tutkularının şehvetine" kapılmakla suçlayıp kınıyordu. Putatapanların hâlâ Balim'i izlediğinden yakınıyordu. Petrus büyük bir ciddiyetle "Ey kadınlar aynı biçimde kocalarınıza bağımlı olun, çünkü eskiden Tanrı'ya umut bağlayan kutsal kadınlar da böyle yapar, kendilerini kocalarına bağımlı kılarak donatırlardı (I Petrus, 3:1).

Roma Kilisesi papazı St. Clement —tanrı adına— kadınları, hazzı, sağlığı ve güreşle koşu gibi bedensel sporların güçlendirici etkilerini yadsıyor, kadınların etkinliklerinin yün eğirme, dokuma ve yemek pişirmeyle sınırlı kalmasının Kutsal Kitap'a daha uygun düşeceğini ileri sürüyordu.

Beşinci yüzyıl Hıristiyanlık kılavuzu St. John Chrysostomos insanları, "Kadın bir kez yol gösterdi, her şeyi yerle bir etti. Bu nedenle... kılavuzluk etmesine izin vermeyin" diyerek uyarıyordu.

Aynı dönemde yaşayan St. Augustine kadının değil, erkeğin Tanrı'ya bakarak yaratıldığını, bu nedenle kadının erkeksiz eksik kaldığını, erkeğinse tek başına bile bir bütün olduğunu ileri sürüyordu.

Aynı Kutsal Kitap düşüncelerinden yola çıkan Martin Luther yazılarında kadınların erkeklere göre ikincil konumda bulunmasının doğal olduğunu söylüyordu. "Evlilik Yaşamının Savunusu'nda, kadından daha üstün ve daha iyi olduğu için, erkeğin kadınlar üzerindeki gücünü korumayı sürdürmesi gerektiğini "evinbaşı ve efendisi olarak egemenlik ve düzenin erkeğe düştüğünü" yazıyordu.

On altıncı yüzyılın İsviçreli düzeltimcisi John Calvin de "doğanın kendine özgü ilk düzeninden sapma" olacağını söyleyerek, kadınların siyasal eşitliğine karşı çıktığını bildiriyordu. Hatta erkekler açısından çokeşliliği savunuyor, böylece kadınların nikâhsız ve çocuksuz kalmalarının önüne geçileceğini söylüyordu.

1527'de Hıristiyan tanrıbilimci Hubmaier, istenç özgürlüğü konulu incelemesinde şunları yazmıştı:

Gene de ruhun düşüşünün yeryüzünde bile bir bakıma onarılabılır olup önlenemez sayılmayışının, buna karşılık tenin düşüşünün büyük ölçüde onarılamaz ve öldürücü oluşunun nedeni, (tene örnek diye Havva'nın gösterilişi gibi) ruha örnek gösterilen Âdem'in, yasak ağacın yemişini yememeyi yeğlemiş oluşudur. Ayrıca yılanın baştan çıkardığı Âdem değil Havva'dır (Timoteosa 2:14). Âdem yılanın sözlerinin, Tanrı'nın sözlerine aykırı düştüğünü çok iyi biliyordu. Bununla birlikte kaburgasının, teninin yani Havva'nın canını sıkıp öfkesini uyandırmamak için kendi bilincine karşı gelerek, yasak meyveyi yemeye karar vermişti. Ama öyle yapmaması gerekirdi.

Dr. Margaret Murray çeşitli kitaplarında batı dünyasındaki cadı avlarının eski "kâfirlik" dinlerine uygulanan baskının sürdürülmesi olduğunu öne sürmüştür. Bu acımasız kısımların kurbanlarıyla ilk hedefinin kadınlar; suçlamaların çoğununsa cinsellikle bağlantılı olduğu göz

önüne alınırsa, böyle bir olasılıktan kuşku duyulamaz. Büyük olasılıkla Romalıların Tanrıça Diana'sıyla Yunanlıların Dione'siyle hatta Hindistan'ın Danu'suyla ilişkili İrlanda'daki Tuatha de Daanan'ın Tanrısal Ana-atası Tanrıça Danu, cadı tapıncı olarak adlandırılan tapımın temelini oluşturmuş olabilir. İsis tapımının Roma dönemi İngiltere'sinde de tanındığını biliyoruz; Londra'da Thames kıyısındaki İsis Tapınağı ve Chester'daki İsis sunağı, bu dinin o çağda İngiltere'de de bilindiğini doğrulamaktadır.

Murray, dokuzuncu yüzyıldan kalma cadılarla ilgili bir yazıdan alıntı yapar; burada Diana'dan cadıların önderi diye söz edilmektedir. "Şeytana dönen, cin düşleleriyle yanlısalarına kapılan birtakım günahkâr kadınlar, geceleri Diana'yla bazı hayvanların sırtına binip, sayılamayacak kadar çok kadınla birlikte, uzak yerlere gittikleri, başkan olarak Diana'nın buyruklarına uyduklarını ve belirli gecelerde onun kendilerini çağırıldığına inandıklarını açıkça söylemektedir."

Clifford Alderman, *A Cauldron of Witches* (Cadı Kazanı) adlı yapıtında kiliseye meydan okuyan kadınların öldürülüşünü haklı çıkarmak için, Havva öyküsünü bir kez daha kullanır. Bir on altıncı yüzyıl kilise yazanağında, "Kadın cinsel hazza erkekten daha düşkündür: eğri bir kaburga kemiğinden yaratıldığı için, ilk kadının oluşumunda bozukluk vardır. Kadın eksik ve kusurludur, dolayısıyla hep aldatır. Büyüculük cinselliğe düşkünlükten kaynaklanır. Kadınlar iffetli olmalı ve erkeğe boyun eğmelidir" denir.

Eril dinlerin şiddetle dayatılıp kabul ettirilmesiyle kadın eskiden, Cennet'in Ecesi'nin egemen olduğu topraklarda bulunduğu toplumsal konumuna çok uzak düşen bir yere getirilmiştir. En korkutucuysa, gücü her şeye yeten erkek tanrının verdiği inanan buyruklardaki mutlaklıktır. Zaman ilerledikçe, kilisenin uzun ve güçlü kolu her yere uzanmaya başlamış; bu da yanında sorgulanamaz "törel" tutumlar getirmiş; böylece kadınlara suçluluk duyguları içinde boyun eğme görevi yüklenmişti.

Çağdaş eril dinlerin yapısının özünde, dişil dinleri, kadınların cinsel özerkliğini ve anayanlı soyu yok etmek için tasarlanmış yasalarla tutumlar vardır. Bunlar ninelerimizle dedelerimizin, analarımızla babalarımızın kutsal Tanrı sözü sayarak kabul edip benimsediği yargılar-

dır; bunlar aile yaşamının öylesine doğal bir parçası olmuştur ki, bizim gibi örgütlü dinlerin törenlerinden uzak kalmış kişileri bile etkilemektedir. Bu tutumların, bir zamanlar kilisenin tepeden tırnağa denetlediği kültürün can sıkıcı kalıntıları olarak değişmemekte direnip günümüz toplumunun en laik alanlarına bile nasıl sızdığını sorgulayıp irdeleme zamanı gelmiştir.

Kadın kuttörenlerinin bastırılmasının, aslında ne dereceye kadar kadın haklarının bastırılması olduğu sorusu aklımıza takılabilir.

ON SEKİZİNCİ VE ON DOKUZUNCU YÜZYILLARIN YÜREKLİ MEYDAN OKUYUŞLARI

Havva söylene ve imgesi kadınların en derin duygularıyla düşüncelerinin saklandığı yerin içine işlemiş; İbrani yaratılış söylencesindeki ilk kadınla ilgili öykünün varlığı, kadınlara efendilik taslayan erkeklere, her şeye gücü yeten erkek tanrının buyruğuna karşın, öfke duyan kadınların yüreklerini, kafalarını ve ruhlarını acıyla doldurmuştur.

Kadınların ezilişi ve toplumdaki konumlarının korkunç eşitsizliği konusunda konuşma yürekliliğini gösteren ilk kadınların çoğu bile yılanın sözünü dinleyip eril yönetim bildirisine yol açan kadınla ilgili Kutsal Kitap öyküsüyle uğraşıyordu. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda kilisenin etkisiyle gücü, kadının özerklik arayışına, bugünkünden çok daha büyük bir engel oluşturuyordu. Bununla birlikte, kadın eşitliği savaşımının öncüleri, kiliseye ve öğretilerine meydan okuyarak bu güce karşı çıkıyordu. Kadın hakları savunusu, bir bakıma Havva kadının savunulmasıydı.

Havva'ya verilen haksız cezayla ilgili düşüncelerle anılar, eşit hak istemeye kalkışan kadınların tepesinde simgesel olarak asılı duruyordu. Mary Wollstonecraft'ın 1792 yılındaki yazısında Cennet Bahçesi'ndeki kişiler bir kez daha tartışma konusu ediliyordu. Wollstonecraft, dünyadaki insanların yarısına yönelik utanç verici davranışı gözler önüne seren ilk yapıtlardan biri olan *A Vindication of the Rights of Women* (Kadın Hakları Savunusu) adlı kitabında şöyle diyordu:

Bugün yürürlükte olan kadının erkek için yaratıldığı düşüncesi, büyük olasılıkla Musa'nın şiirsel öyküsünden kaynaklanmıştır; bu konuda ciddi biçimde kafa yormayanlar arasında bile, Havva'nın sahiden Âdem'in kaburgası olduğuna pek az kişinin inandığı göz önüne alınırsa, varılan sonucun yanlışlığı da anlaşılır; ayrıca bunun bugüne kadar kabul edilmiş olması, erkeğin en eski çağlardan beri, yoldaşına boyun eğdirmek için güç kullanırken bundan yararlanabileceğini görmüş olduğunu kanıtlar; masal, kadına kafasını boyunduruğa sokmak zorunda olduğunu göstermek için uydurulmuştur; bütün yabancı yaratıklar gibi, kadın da erkeğe haz vermek için yaratılmıştır.

Wollstonecraft tanrıtanımazlık suçlamalarını; hatta 1792'de bile tehlikeli bir olasılık gibi görülen "şeytan"ın etkisinde kalma karalamalarını göze alarak, herkesin içinde açık açık konuşmayı sürdürüyor ve "arkandan dinsizlik hatta tanrıtanımazlık çılgınlıkları atılabilir, ama ben çekinmeden söyleyeceğim: Musa'nın güzel, şiirsel kuramının ve insanlığın düşüşüne gösterilen nedenin doğru olduğunu gökten inen melekler de söylese, aklımın Yüce Tanrı'nın niteliklerine ters düştüğünü söylediği şeylere inanmam olanaksızdır; içimde şeytan korkusu duyumsuz, bunun uslamlama sonucu benimsenmiş bir düşünce olduğunu söylemekten çekinmiyorum" diyordu.

Aynı kitapta, Wollstonecraft, Jean Jacques Rousseau'nun 1761'de "özgür toplumda" çocuk eğitimi konusundaki önerilerinin yer aldığı *Emilius* (Emile) adlı yapıtının eleştirel bir çözümlemesini yapmıştı. Rousseau'nun *Social Contract* (Toplum Sözleşmesi) adlı yapıtının yanı sıra, bu inceleme de hem Amerikan hem de Fransız devrimlerinde son derece etkili olmuştur. Wollstonecraft, Rousseau'nun yazılarından aldığı eril-yönelimli bölümlerin yanı sıra, düşünüyü kurduğu özgür ütopyada kadınların dinsel eğitimi konusunda salık verdiği kuralları da aktarıyordu. Rousseau şöyle yazmıştı:

Kadınların davranışı kamuoyuna bağlı olduğu için, dinsel konulardaki inançları da işte bu nedenle, yetkeye bağımlı olmalıdır. Her kız çocuk anasının, her kadın kocasının dininden olmalıdır: çünkü bu dinler yanlış bile olsa, anayla kızı doğanın düzenine boyun eğmeye zorlayan uysallık yüzünden, yapılan yanlış tanrının gözünde suç olmaktan çıkar... onlar kendileri adına karar verme yeteneğinden yoksundur; babalarının ve kocalarının kararına, kilisenin kararı kadar güven duyarak uymaları gerekir.

Mary Wollstonecraft bu sözleri "Dolayısıyla insan hakları, Âdem'den bu yana erkek soyuyla sınırlı kalmıştır" diyerek yorumluyordu.

Gerçi Rousseau'nun bunları yazdığı dönemde henüz Fransız ve Amerikan devrimleri yapılmamıştı, ama özgürlük ve bağımsızlığı ateşli bir biçimde savunan, düşünceleriyle her iki ülkenin devrimini etkileyen bu adam, büyük olasılıkla aklı başındayken, "özgür toplum'da bile kadınların hâlâ "yetkeye boyun eğmesi ve özellikle dinsel konularda "babalarıyla kocalarının kararına uyması" gerektiğini söyleyebiliyordu. Kız çocuk anasının dinini örnek almalı ama anasının dinsel inançlarını kocası saptamalıydı. Pek olası görünmemekle birlikte, babasız evlerde uzun süre kendi davranış biçimlerini belirlemiş aileler dışında kalan, sözde "kendi başına karar verme yeteneğinden" yoksun kadınlar ancak erkeklerin dinbilimsel öğretilerini yansıtabilirdi. Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi*'nin son derece çarpıcı "İnsan özgür doğar, ama her yerde zincire vurulmuştur" diyen ilk satırı, bu özgürlük ve bağımsızlık çağrısı, özellikle 1976'da daha da çok kulaklarımızda çınlamaktadır. Bununla birlikte aynı yazara göre, kadınlar üzerindeki erkek egemenliğinin tanrısal bir buyruk olduğunda direten dinsel kurumlarla inançlar kadınlar tarafından sorgusuz kabul edilişi sürmeliydi. (Fransa'da ve Kuzey Amerika sömürgelerinde çoğunluğun dini Hıristiyanlıktı.)

1838'de Amerikan devriminden altmış iki yıl sonra, Havva'nın suçuyla cezası, erkeğin kadını ezip boyunduruk altına alma hakkını açıklamak için dünyanın her yerinde kullanılırken, kadınlara eşit hak isteyen bir başka güçlü ve güvenilir savaşı, Musevi ve Hıristiyan kadınlarının söylencesel anası konusunda bir kez daha yazmıştı. Sarah Grimke sanki acunsal hukuk mahkemesindeymiş gibi şu savunmayı sunmuştu; diyelim ki başlangıçtaki gerekçe doğrudu, ama kadınlar ilk günahın cezasını yeterince çekmedi mi?

Biliyorum ki kadın bugüne kadar hep dünyaya günahı getirmekle suçlanıp durmaktadır. Suçlamaları karşı-savlarla püskürtmeye çalışmayacağım, hep üstü kapalı geçiştirilmesine karşın, Âdem'in eşinin önerisini direnmeden kabul edilişinde, erkeklerin benimsediği akıl gücü üstünlüğünden hiçbir iz yoktur.

Havva'nın daha büyük bir günahkâr olduğunu kabul etsek bile, erkek yaklaşık altı bin yıldır sahip çıkıp uyguladığı egemenlikten hoşnuttur; bence, kadınları boyunduruk altında tutmaya çalışmak yerine, düşenleri kaldırmak, zayıfları güçlendirmek üzere çaba harcamak çok daha sahici bir soyluluktur. Cinsime hiçbir ayrıcalık istemiyorum. Eşitlik hakkımızdan vazgeçmiyorum. Erkek kardeşlerimizden bütün istediğim, boynumuza dayadıkları ayaklarını çekmeleridir.

Amerika'daki National Organization of Women'in (NOW) (Ulusal Kadın Örgütü) eski başkan yardımcısı Lucy Komisar *The New Feminism* (Yeni Kadın Hakları Savunuculuğu) adlı aydınlatıcı incelemesinde, kadın özgürlüğü savaşımının ilk dönemini ve engellemeleri anlatır. Komisar, kadınların, zenci kölelik dizgesinin kaldırılmasından yana seslerini yükseltmeye çalıştıkları zaman, baskı konusunda ilk kez kendi sorunlarının da ayırına vardıklarını söyler ve kadınların siyasete katılma çabalarının kilisenin yani erkek tanrının resmi sözcülerini öfkeliendirdiğini anlatır:

Sarah ve Angelina Grimke 1836'da New England'da köleliğe karşı konuşma yapmak için dolaşırken Massachusetts Din Adamları Örgütü, onlara saldıran bir bildiri yayımladı; bu bildiri "Kadının gücü, Tanrı'nın kendisine korunma aracı olarak bağışladığı zayıflığın bilincinden kaynaklanan bağımlılığında yatar... kamu işlerinin düzelticisi olarak erkeğin yerine geçip işini üstlenmeye kalkıştığı zaman, Tanrı'nın korunmak için ona verdiği gücü bir yana atmış olur, özgül nitelikleri doğaya aykırı düşer" diyordu.

Ama Sarah Grimke, kilisenin bundan çok daha önemsiz konular yüzünden kadınları kazığa bağlayıp yakma işini bırakmasının üzerinden pek uzun bir sürenin geçmediği bir dönemde savaşçı karşı koymaktan korkmamıştı. Verdiği öfke dolu sert yanıtta eril dinlerin —erkekler açısından— üstünlüğünü kadınlar açısından kötü yanlarını anlatarak: "Yehova'nın kadını erkekten daha aşağı bir yere koyduğu konusunda bu kadar direndiklerine göre, elbette onu olduğu yerde tutmak da isterler; bundan böyle kafalarımızın soylu yetenekleri ezilecek, soylu uslamlama gücümüz bütünüyle işlenmeden bırakılacak" demişti.

Köleliğin kaldırılmasıyla ilgilenen kadınlar bu sorunun tartışılması için Londra'da düzenlenen uluslararası bir toplantıya katılmayı tasarlıyordu; ama Amerikalı din adamları onlardan önce Londra'ya ulaşıp İngiliz din adamlarını kadınların geleceği, dahası konuşmaya kalkışacağı konusunda uyardı görev bilmişti. Bu, kadınların toplantıya alınıp alınmaması konusunda erkekler arasında uzun tartışmaların başlamasına yol açtı ve sonunda kadınların toplantıda hazır bulunmalarına izin verilmesi kararına varıldı — ama bir perdenin arkasında sessizce oturacaklardı.

Sonunda New York Seneca Falls'da ilk kadın hakları toplantısının yapılmasına yol açan şey, işte bu kararın yarattığı sarsıntı olmuştu, 1848'de yapılan bu toplantıda, Kadınların Bağımsızlık Bildirisi yazıldı ve kadınlar bir kez daha kilisenin kendilerine biçtiği ikincil konuma karşı seslerini yükseltti. Bu bildiriye, Cennet'in Ecesi ve Onun yüce rahibeleri tapımının bütünüyle ortadan kaldırılışından on beş yüzyıl sonra, şunlar yazıldı: "Erkek kadının kiliseye ve devlet işlerine girmesine ikincil konumda kaldığı sürece izin veriyor; Din Adamlığı Kurumu'na kabul edilmeyişi ve birkaçı dışında kilisenin işlerinde kanu görevi almaktan yoksun bırakılması konusunda papalık yetkesini öne sürüyor... Kadının etkinlik alanını saptama hakkı kendi bilinciyle tanrısında olduğu halde, erkek Yehova'nın yetkisine el koymuş, bu hakka sahip çıkmıştır."

Hoşea'nın bir zamanlar Yehova'nın ağızından konuşması gibi, 1848'in erkekleri de aynı düşüncelerin yetkesinden yararlanarak kendilerini erkek tanrıyla özdeşleştiriyor, bu yetkiye dayanarak kadınlarla ilgili kararlarını saptıyor, açıklıyor, uyguluyor ve üstünlük taslayarak ne yapıp ne yapmalarını gerektiğini bildiriyorlardı. Kendi konularının sorgulanamaz olduğunu "kanıtlamak" için, çıkarıp çıkarıp Kutsal Kitap'ı gösteriyorlardı.

1848'de kadın hakları savunucusu Emily Collins, yedi çocuğunun anası, çalışkan karısını kamçulamayı alışkanlık edinmiş bir erkekten söz ediyordu. Bu kadın yalnız çocuklarına ve kocasına bakmakla kalmıyor, inekleri sağlıyor, ailenin giysileri için yün eğiriyor, kumaş dokuyor, bunları dikiyor, yemek pişiriyor, temizlik yapıyor, çamaşır yıkıyor, onarım yapıyor, yavruları için didinip duruyordu. Kocasına göre

kadının suçu “homurdanmak” yani dır dır edip durmak, bir başka deyişle aklına geleni söylemekti. Bu da bir Hıristiyan erkeğinin karısını dövmesi için yeterli neden sayılıyordu. Emily Collins acı ve öfke dolu bir alayla soruyordu: “Söyleyin Allah aşkına adamcağız onu cezalandırmasın da ne yapsın? Yasalar ona bu ayrıcalığı tanıyor — Kutsal Kitap da, yoruma göre, bunu erkeğin görevi sayıyor. Kadınların kötü yazgılarından yakındığı doğrudur; ama yazgılarını kaçınılmaz saymalarının nedeni, onun “Sizi kocalarınız yönetecek” ve “Kadınlar, Tanrı’ya yaptığımız gibi, kocalarınıza da boyun eğin” diyen tanrısal buyruk tarafından saptandığını düşünmeleridir.”

Erkeklerin egemenliğiyle yönetimi şu eski sözlerle de bir kez daha haklı gösterilmektedir. İlk kadın hakları savunucuları, yazılarını *The Women’s Bible* (Kadınların Kutsal Kitap’ı) adlı bir kitapta toplayacak kadar ileri gitmişlerdi; bu kitapta Elizabeth Cady Stanton şöyle yazıyordu, “Öğretinin bugüne kadarki eğilimi kadın cinsinin aşağılanmasını, birden genç İbranilere analarına saygılı davranmaları öğütlenmelidir, denmesi son derece dikkat çekicidir. Analarına nasıl saygılı olabilirler ki? Bütün yasalarla töreler bunu yasaklamaktadır.”

Bilindiği gibi, On dokuzuncu yüzyılda, batı dünyasının dini, eril dindi. Gerçi Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık törenleri açısından ve Dinlenme Günü’nün ne zaman, hangi günde yapılacağı konusunda birbirinden ayrılıyordu, ama bir konuda tam bir uzlaşma içindeydiler — kadının toplumsal konumu. Kadınlar, tanrının, çocuk üretimini ve erkeklerin haz duyup rahatlamasını sağlasın diye kusursuz bir biçimde sessiz ve uysal araçlar olarak yarattığı ikinci sınıf aşağılık yaratıklar sayılmıyordu. Bu tutumlar yalnız Kilisenin bağrında serpilip gelişmekle kalmıyor, kemerli kapıların dışına taşıp çok daha kişisel bir biçimde bütün Musevi, Hıristiyan ve Müslüman ailelerinin düşüncelerine, duygularına ve değerlerine yerleşiyordu.

Duncan Crow, *The Victorian Woman* (Viktorya Dönemi’nde Kadın) adlı yapıtında o zamanın yasalarından bazılarıyla, bunların kadınlar üzerindeki etkilerini anlatır. Crow, 1857’ye kadar kadının (genellikle aksoylulara kullanılan Meclis Yasası dışında) boşanma davası açmadığını; 1881’e kadar karısının evden ayrılmasını önlemek için erkeğin bedensel güç kullanmasının yasal hak sayıldığını ve soruşturma

konusu edilemediğini; 1884’e kadar kocasının “evlilik haklarına” hayır diyen kadının tutuklanabildiğini anlatır. Crow bu yasaların yanı sıra “Hıristiyanlık dini de kadınların ikincil konumda olduğunu bildiren ve bunun korunup sürdürülmesini sağlayan etkili bir güçtü. Hıristiyanlık, Musevilikten aldığı miras üzerine, kadının ikincil konumunun, Havva’nın işlediği ilk günahın cezası olduğunu belirten söyleneceyi kurmuştu. Paulus’un ‘... erkek kadından değil, kadın erkektendir’ sözlerine tapıyordu” diye yazmıştır. Crow, Viktorya döneminde insanlardan her pazar kiliseye gitmeleri istenmekle yetinilmiyor, ayrıca evde Kutsal Kitap okumaları, yakarı toplantıları düzenlemeleri, verilen dinsel öğütleri dinleyip okumaları ve çoğu evde örneksel bir davranışla Dinlenme Günü’ne tam anlamıyla uymaları bekleniyordu, der ve ekler “... dinin önemi ancak bu kadar vurgulanabilirdi.”

1876’da Annie Besant gebelikten korunmanın yararlarıyla ilgili bir kitapçığı savunduğunda, yönetimin ve kilisenin büyük tepkisiyle karşılaşmıştı. Besant’ın yaşamöyküsünü yazan Arthur Nethercot, o günlerdeki durumu açıklayarak “Bedensel koruyucular kullanmak her zaman Tanrı’nın isteğine karşı gelmek sayılıyordu; hastalıkları önleyip sağaltarak, hava koşullarına karşı ev kurarak doğanın gidişine karışmakta bir sakınca görmeyip doğum sürecine karışmaktan kaçınma arasında bir tutarsızlık olduğunu görebilen ancak birkaç kişi vardı” diye yazar. Yiğit Annie Besant çocukların tutuklanıp cezaevine koyulmasıyla ilgili yasalar konusunda da yazmış, o günkü davranışların çoğunun “kadınların bir mal sayıldığı çağlardaki” İbrani tutumlarından pek uzak olmadığını öne sürmüştür. Besant, bazen bedensel şiddetle dile getirilen büyük bir hoşgörüsüzlük ve öfke dalgasına göğüs gererek, laiklik ve kadın hakları açısından Hıristiyan kilisenin gücüne savaş açmış, birçok yazı, *Woman’s Position According to the Bible* (Kutsal Kitap’a Göre Kadının Konumu) adlı küçük bir kitap ve çeşitli kitapçıklar yazmıştı.

Voices from Women’s Liberation (Kadın Özgürlüğünden Sesler) adlı yazı ve aktarı derlemesinde, çoğu 1881’de yayımlanan *The History of Woman Suffrage* (Kadınların Oy Kullanma Hakkı Tarihi) adlı küçük kitaptan alınmış, ilk kadın devrimiyle ilgili birçok konuşma ve yazı parçası yer almaktadır. 1853’de Abby Foster adlı kadının yaptığı ko-

nuşmadan alınmış bölümde genç kafaların eğitimi ve biçimlendirilmesinde kilisenin çok büyük ve derin etkileri olduğu ileri sürülmektedir. Foster konuşmasında bunun, kilisenin analar üzerindeki gücüyle yapıldığını, çünkü uzun erimde çocuğa verilenlerin kilise öğretileriyle tutumları olduğunu söylemiştir. Foster şöyle der: “Çocuğun kafasını biçimlendirenin anası olduğunu söyleyebilirsiniz, ama ben bundan ananın düşüncelerini biçimlendiren din adamını sorumlu tutuyorum. Anayı bu duruma getiren din adamıdır, bu nedenle onun çocuğuna öğrettikleri yalnız, kürsüden duyduğu bilgilerin ikinci elden aktarılmasıdır.”

Bütün bu suçlamalara karşın, örgütlü kiliseye bağlı erkeklerin, kadınlara verilen ikincil konumu yeniden ele alıp gözden geçirmek gibi bir tasarısı yoktu. Din adamları eski Tanrı sözü uyarınca, tinsel açıdan doğuştan zayıf, akılları da bir ölçüde eksik ve kusurlu kadınların erkekler tarafından yönetilmesi gerektiğine inanıyordu. Böylece 1860’da, yani kilisenin kadınlar üzerindeki etkisine yönelik suçlamalardan yetmiş yıl sonra Susan B. Anthony ortaya çıkıp şu yorumu yaptı: “Musa zamanından bugüne kadar yasalar, kamu bilinci ve din karşısında kadın hep erkeğin isteği ve istenciyle elden çıkarılabilecek bir mal gibi görülmüştür.”

İLERİYİ GÖRMEK İÇİN GERİYE BAKMAK GÖRÜNGEDEKİ CENNET

Kadınlara eşit haklar elde etme savaşımı sürerken, kilise de kutsal eril üstünlük kavramını özenle koruyup göklere çıkaracak gücünü ve etkisini kullanmayı büyük bir coşkuyla sürdürüyordu. Yönetici sınıfın yerinden edilme korkusundan kaynaklanan rahatsızlığın açığa çıkmasına neden olmakla kalmayan erkek eleştirilerinin kendini beğenmişliği, yarı şakaya boğulup gülünç gösterilerek geçiştirilmeye çalışılmasına karşın, şakalar işe yaramadığında, sert bedensel şiddete varan bir uzlaşmazlık patlak veriyordu. Komisar, “din adamları çoğunlukla oy kullanma hakkına karşı yürütülen savaşın en önünde yer alıyor ve Kutsal Kitap’ı tarayıp alıntılar göstererek doğal düzenin, kadının erkeğe boyun eğmesi olduğunu kanıtlamaya çalışıyordu” diye yazmıştır.

Gerçi kadınlar sonunda, temel hedeflerinin küçük bir bölümü olan seçme hakkını elde etmişlerdi, ama kendilerini, erkek tanrının aslında erkekleri kadınlardan daha akıllı yarattığına inanmak üzere koşullandırılmış kadınların yaşadığı, eril-yönetimli bir toplumda, ellerinde inanılmayacak kadar zor kazanılmış bir oy hakkıyla kalakalmış buldular: kadınlar oy kullanmakta —ama erkekleri seçmek için kullanmakta— özgürdü.

Siyasal yönetimi ellerinde tutanlar, genellikle devlet ve Tanrı’dan bir solukta söz edip geçiveriyordu. Kilisenin sözü hâlâ güçlüydü; yüz yıllarca din adına yapılan zorbalıklar, bağınaz ve ürkünç din savaşları, sorgulamalar ve cadı avları, kilisenin yetkesine meydan okumaya kalkışanların korku dolu belleklerinden silinmemişti.

Korku ve yıldı, eril dinlerin törel kurallarını, toplumun her yönüne zorla sokmuştu. Cennet’in Ecesi tapımını inatla yoksayan kurum artık, O’na suçlu, günahkâr, acı çeken ve uysal Havva işlevini veriyordu. Pat Whiting *The Body Politic* (Kitle Yönetimi) adlı, İngiltere’de bugünkü kadın özgürlüğü devinimiyle ilgili yazıları derlediği son kitabında düşüncelerini “kültürümüz eski İbrani söylenceleriyle yüklüdür” diyerek belirtir. Barbara Cartland, günümüz toplumundaki kadını ele aldığı incelemesinde kadından “ölümsüz Havva” diye söz eder. Kadının çağdaş toplumlardaki konumuyla ilgili yazıların yer aldığı bir İngiliz dergisine, seçilen adın önüne, acı bir alaycılıkla *Spare Rib* (Yedek Kaburga) başlığı yerleştirilmiştir.

Eril üstünlük binlerce yıl boyunca, Kutsal Kitap ve buna Tanrı sözü diye inananlar tarafından önerilmiş, bildirilmiş, kanıtlanmış, açıklanmış, duyurulmuş, buyrulmuş, onaylanmış, sağlama alınmış, ve yeniden onaylanmıştır.

1965 gibi yakın bir tarihte Cartland —erkekler açısından— Cennet söylencesinin, benlik yapısı üzerindeki çarpıcı etkilerini ele alıp irdemiştir:

Erkek, Yaratılış kitabındaki özlü yazılardan, Tanrı’nın yaratıkları arasında en kusursuzun, hep düşünegeldiği gibi, gerçekten kendisi olduğunu öğrenince ağzı kulaklarına varır... Bu aynı zamanda rahatlatıcıdır da, çünkü dünyada tek ba-

şına sahip olduğu eşsiz yüce kusursuzluk konumu hakkında içinde hiçbir kuşkuya yer bırakmaz... Dünyamın onda dokuzundan fazlasında, kadını günahkârlıkla suçlayan Yaratılış öyküsünün ilkeleri, erkeklerin yüreklerinde yankı bulur.

Simone de Beauvoir, kadınlara uygulanan baskıyı ele aldığı klasik incelemesi *Kadın — İkinci Cins* adlı yapıtında eril dinlerin —erkekler için— ne kadar elverişli olduğunu alaycı bir duyarlılıkla anlatır. Beauvoir'a göre, “Erkeklerin, yazdıkları yasaları onaylayan bir tanrıya sahip olmak gibi bir üstünlükleri vardır; kadınlar üzerinde mutlak yetkelerini kullandıkları için, bu yetkenin onlara Yüce Tanrı tarafından bağışlanmış olması da bir talihtir. Bütün öbür dinlerin yanı sıra, Yahudilikte, Hıristiyanlıkta ve Müslümanlıkta erkeğin efendiliği tanrısal bir haktır; dolayısıyla Tanrı korkusu, ezilen kadınların başkaldırıya yönelik bütün tepilerini bastırır.”

Eva Figs *Patriarchal Attitudes* (Ataerkil Tutumlar) adlı kitabında İngiliz Başpiskoposunun 1968'de kadınların İngiliz kilisesi din adamları sınıfına atanması konusunda düşüncelerini bildirirken, sözünü esirgemeyen bir dürüstlikle, hiç de şaşırıcı olmayan tepkisini yazmıştır; “kilise kapılarını kadınlara ardına dek açarsa, kiliseyi erkekler için çekici kılan her şeyin sonu gelmiş olur” demiştir.

San Francisco'da 1971'de kadınların kiliseye din adamı olarak alınması sorunuyla karşılaşan bir piskopos, elinizdeki kitabın başlangıcında yer alan şu yanıtı vermiştir: “İsa'nın cinsiyetinin rastlantısal olmayışı gibi, erkekliği de rastgele belirlenmemiştir. Bu tanrısal bir seçimdir”.

Komisar kadın devriminin son zamanlarda ağırlığının artmasından bu yana yaşanan ve kilisenin kadınlara yönelik tutumunu ciddi bir biçimde sorgulayan bir dizi olayı anlatır. Komisar, kilisenin kadınları çocuklarla bir tuttuğunu, ikisini de kat akıllı saydığını belirterek açıkça erkek kilisesi olmakla suçlayan Katolik rahibelerin sözlerini de kitabına almıştır.

Kilisenin, özellikle toplum yaşamının ya da baskısının gevşediği büyük kentlerde yaşayan bireyler üzerindeki etkisi zayıflamış olabilir. Ama kilisenin içinde, erkek üstünlüğünün vurgulanması hâlâ sürmek-

tedir. Bu, eril dinlerin dayandıkları din yasalarıyla kutsal yazında yazılıdır. Eva Figs'in çok haklı olarak belirttiği gibi, “kilise ayakta ölüyor olabilir, ama erkek ayrıcalığına sonuna kadar sımsıkı sarılacaktır, çünkü bu onun başlıca *raison d'être*'idir (varoluş nedenidir).

Ama eski dişil dinin anıları —yani Cennet'in Ecesi, yüce rahibeler, kutsal cinsel gelenekler— bugün bile kiliseyi yöneten erkeklerin bazılarının belleğinde durmaktadır. 23 Mayıs 1973 tarihli *The Times*'da (Londra) “Yüce rahibeler, kâfirlik inançlarına dönüş” başlıklı bir yazı çıkmıştı. Kadınların eril-yönetimli kiliselerde din adamlığına alınması bir kez daha tepkilere yol açmıştı. *The Times*'ın dinsel konuları irdeleyen bildirmenine göre:

Exeter Piskoposu Dr. Mortimer dün, İngiliz kilisesinde kadınların papazlığa kabul edilmesinin, eski kâfirlik dinlerine kurnazca bir dönüş olacağını söyleyerek, Canturbury Kilise Meclisi'ni uyarmıştır.

Dr. Mortimer, eski doğa dinlerinde, rahibelerin yaygın olduğunu bildirmiş “ve bu tür dinlerin o zaman ve bugün ne olduğunu hepimiz çok iyi biliyoruz” demiştir. Kilise geçmişte değişen koşullara gereğinden fazla ayak uydurmuştur, oysa “cinsel saplantılı bir kültür” karşısında çok daha dikkatli olmalıydı.

Tarihin bu noktasında kilisenin koşulları ne olursa olsun, mihraptan ya da kilise kürsüsünden ne kadar uzak kalmış olursak olalım, yüzlerce yıllık kilise gücünün bugün bile üzerimizde sürüp giden uzun erimli etkilerini hafife alıp göz ardı edemeyiz. İki, üç kuşak geri gidip atalarının eril yönelimli dinlerden birinin değer ve tutumlarına gömülmemiş olduğunu gören pek az aile vardır. Dinsel baskıların bizden sandığımız kadar uzak olmayışının nedeni budur.

Çünkü aile yaşamının özyapısında, eril dinlere eskiden ya da şimdi kucak açmış ailelerde, bir zamanların kutsal kitap yazılarına sımsıkı bağlılığı yansıtan gizliden gizliye kabullenilmiş toplum töreleriyle yaşam kalıpları vardır. Çift-ölçülü evliliköncesi bakireliğe, çift-ölçülü evlilik bağlılığına, kadınların cinsel özerkliğine, evlilikdışı ilişkilere, çocuk aldurmaya, doğum denetimine, irza geçmeye, doğurmaya, kadınlar için evliliğin ve çocuğun önemine, evlilikte kadının sorumluluklarıyla işlevlerine, cinsel nesne olarak kadınlara, edilgenlikle saldır-

ganlığın cinsellikle özdeş tutulmasına, toplum ve iş yaşamında kadınlarla erkeklerin işlevlerine, düşüncelerini dile getiren kadınlara, kadın önderliğine, kadınların zihinsel etkinliklerine, tutumbilimsel etkinlikleriyle gereksinimlerine, erkeğe kendiliğinden yakıştırılan ekmek- parası getirme ve koruyuculuk işlevine yönelik tutumların hepsi öylesine derinlere kök salmıştır ki, bütün bunlarla ilgili duygularla değerler, hem erkekler hem de kadınlar tarafından doğal eğilimler, giderek insan içgüdüleri sayılır.

Birçok çağdaş kadın ve erkeğin gözünde Kutsal Kitap'ın görüşleri artık, Tanrı öyle buyurduğu için mutlak ve kesin sayılmıyor, ama bu dinsel temelli buyrukların yüzyıllar boyunca izlenmiş oluşu bir başka tartışmayı gündeme getiriyor — insanlar bunları “her zaman” doğru kabul etmiştir; dolayısıyla var oluşun doğal, olağan yolu bu olmalıdır, deniyor.

Bu sözde “doğal” insan eğilimlerinin karşıt ve önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, dinsel tepkilerle tutumların çoğunun temel nedeni olan, dolayısıyla bize insan davranışlarıyla tutumlarını açıklayan eski dişil dinlerle ilgili bilgiler neredeyse bütünüyle unutuluyor ya da yanlış yorumlanıyor. Genel eğitimde ya da herkes tarafından okunan yazında rastlantıyla ya da bilerek yapılan sıkıdenetim, dişil dinlerin gerçeklikteki önemini, hatta varlıklarını bile yadsıyor.

1971 gibi yakın bir tarihte, son derece bilgili ve aydın bir kadın, kadınların siyasal savaşmaları konusunda, eski dişil dinleri üç satırda geçiştiriverdiği bir kitaba başlamıştı. Putatapan dinlerde aslında kadına tapıldığını, ama bu çağlar hakkında pek az bilgiye sahip olduğumuzu, tanrıçaların yerini tanrıların aldığını ve dinde eril üstünlüğün kurulduğunu yazmıştı.

Tarihte kadınların toplumsal konumunun ele alındığı yeni çıkmış bir kitap da, Yunanistan'la başlamaktadır; giriş bölümünde Girit Uygarlığı'nın Yunanistan'dan önceki en önemli tek toplum olduğuna değinilmekte; Girit ya da öbür eski kültürler hakkında neredeyse hiçbir bilgi bulunmadığı söylenmektedir.

Amerika Birleşik Devletleri'nde tanınmış bir üniversitede insanbilim dalında çalışan bir kadın profesör, 1971'de yapılan kadın araştır-

maları toplantısında bir küme kadına, bütün tanrıçaların, tombul, çıplak, doğurganlık tasvirleri olduğunu ve erkekler tarafından yaratılıp tapıldığını söylemiştir.

Eski dişil dinlerle ilgili olguları aydınlatma zamanı gelmiştir. Bunlar çok uzun süre gözlerden saklanmıştı. Bu olgularla, Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığın ilk gelişimlerini; bunların kendilerinden önceki dişil dinlere ve geleneklere tepkilerini anlayabiliriz. Bu olgularla, söz konusu tepkilerin, eril dinler oluşurken yaşanan tarihsel olaylarla siyasal tutumlara —yani, o sıralarda ve o günden bu yana kadın imgesinin belirtilip saptanmasında böylesine önemli bir yer tutan tutumlarla olaylara— nasıl yol açtığını daha iyi kavrayabiliriz. Bu olgularla, yüzyıllarca süren karışıklığı, yanlış anlamaları ve bilgilerin bastırılmasını yok edebilir, kadına bugün bile yakıştırılan imgeyi, toplumsal konumu ve işlevleri incelemek üzere gereken donanımı kazanabiliriz. Bu olgularla, “doğal ya da tanrısal olarak verilmiş görev” düşüncesini çürütmemizi sağlayacak tarihsel ve siyasal bakış açısını kazanabilir; böylece sonunda kadın ya da erkek bireyler olarak, yetişkinlerle çocukların yetenek ve güçlerinin çok daha gerçekçi biçimde tanınmasına giden yolu açabiliriz. Cinsiyetle ilgili bugünkü basmakalıplılığın kaynakları daha iyi anlaşıldığı zaman, Cennet Bahçesi söylencesinin verdiği rahatsızlık artık canımızı sıkmayacaktır.

Kadınları tutumbilimsel açıdan güçsüzleştirip susturmak gibi, karşı çıkan eşi ortadan kaldırmak da bir çözüm değildir. Belki ancak kadınla erkek şu elmayı —ya da inciri— aynı anda ısıracağı, birbirlerinin düşünce ve kanılarını saygıyla kabul etmeyi öğrendiği, bereketini sunan dünyayı üzerinde yaşayan bütün canlıların dünyası saydığı zaman, gerçekten uygar bir tür olduğumuzu söylemeye başlayabileceğiz.

TARİH ÇİZELGELERİ

Yeni kanıtlar bulunduğca verilen bu tarihlerin sürekli gözden geçirilip düzeltildiği ve eldeki kanıtlarla kazibilimcilerin bile tarihleri belirlemede görüş ayrılığına düştükleri unutulmamalıdır. Burada verilen tarihlerin amacı, sözü edilen yerleşimlerin çeşitli dönemleri hakkında genel bir düşünce kazandırmaktır; bunlar kesin değil, yaklaşık tarihler olarak değerlendirilmelidir.

GRAVETYEN - AURIGNACYEN
(Yukarı Yontmataş Çağı Yerleşimleri)
İ. Ö. 25.000 — 15.000

KENAN

Erken Dönem Tunç Çağı İ.Ö. 3000-2000
Orta Dönem Tunç Çağı İ.Ö. 2000-1600
Geç Dönem Tunç Çağı İ.Ö. 1600-1200
Erken Demir Çağı I İ.Ö. 1200-900
Erken Demir Çağı II İ.Ö. 900-600
Erken Demir Çağı III İ.Ö. 600-300

Kenan'daki Kutsal Kitap Kişileri

İbrahim İ.Ö. 1800 ile 1550 arasında bir tarih

Musa ve Aaron İ.Ö. 1300-1250
Saul İ.Ö. 1020-1000 (Samuel biraz daha önce)
Davut İ.Ö. 1000-960
Süleyman İ.Ö. 960-922
Hosea İ.Ö. 735
Hezekiel İ.Ö. 620
Yeremya İ.Ö. 600
YAHUDA (Başkenti Kudüs)
Rehoboam İ.Ö. 922-915
Abijam İ.Ö. 915-913
Asa İ.Ö. 913-873
Jehosophat İ.Ö. 873-849

Jehoram İ.Ö. 849-842
 Ahaziah İ.Ö. 842
 Athaliah İ.Ö. 842-837
 Hezekiah İ.Ö. 715-687
 Kudüs'ün Yıkılışı İ.Ö. 586
 Önce Babil, sonra İranlı Sirus tarafından fethedilmiştir
 İSRAEL (Başkenti Samiriye)
 Jeroboam İ.Ö. 922-901
 Zimri İ.Ö. 876
 Omri İ.Ö. 876-869

MEZOPOTAMYA

Halaf Dönemi İ.Ö. 5000
 Obeyt Dönemi İ.Ö. 4000-3500
 Uruk Dönemi İ.Ö. 3500-3200
 Cemdet Nasr Dönemi İ.Ö. 3200-2850
 Sümer'de Erken Hanedanlık Dönemi İ.Ö. 2850-2400
 Agade Hanedanı (Sargon) İ.Ö. 2370-2320
 Guti Akınları İ.Ö. 2250-2100
 Ur III. Hanedan (Ur Nammu, Şulgi, Bur Sin, Şu Sin, İbbi Sin de içinde olmak üzere) İ.Ö. 2060-1950

MISIR

Cilalıtaş Çağı (Badarien, Amrati-en, Gerze) İ.Ö. 4000-3000
 I-V. Hanedanlar İ.Ö. 2900-2300
 VI-X. Hanedanlar İ.Ö. 2300-2000
 XI-XVI. Hanedanlar İ.Ö. 2000-1600
 XVII. Hanedan İ.Ö. 1600-1570 (Kamosis)

Jezebel ve Ahab İ.Ö. 869-850
 Ahaziah İ.Ö. 850-849
 Joram İ.Ö. 849-842
 Jehu İ.Ö. 842-815
 Joahaz'dan Hoşea'ya İ.Ö. 815-724
 Samiriye'nin Yıkılışı İ.Ö. 722 (Asurlu Sargon tarafından fethedilmiştir)
 Jarmo İ.Ö. 6800
 Hassuna Dönemi İ.Ö. 5500

Sümer, İsin Hanedanı İ.Ö. 2000-1800
 Sümer, Larsa Hanedanı İ.Ö. 2000-1800
 Babil'in I. Hanedanı İ.Ö. 1830-1600 (İ.Ö. 1600 dolaylarında Kassit yönetimi altında)
 Hammurabi İ.Ö. 1792-1750
 Babil İmparatorluğu İ.Ö. 1830-540
 Asur İ.Ö. 1900-600 (İ.Ö. 1500-1300 arasında Hurri yönetiminde)

XVIII. Hanedan İ.Ö. 1570-1304 (Amosis, I. Amenophis, I. Tutmosis, II. Tutmosis, III. Tutmosis, Hatshepsut, II. Amenophis, IV. Tutmosis, III. Amenophis, IV. Amenophis (Ikhnatoh), Semenkhare, Tutankamon, Ay, Haremhab)

XIX. Hanedan İ.Ö. 1304-1200 (I. Ramses, I. Seti, II. Ramses, Merneptah)
 XX. Hanedan İ.Ö. 1200-1065 (III. Ramses, IV. Ramses, XI. Ramses)

XXII. Hanedan İ.Ö. 935-769
 XXIII-XXVII. Hanedanlar İ.Ö. 760-525
 XXVIII-XXX. Hanedanlar İ.Ö. 431-404
 Çatalhöyük İ.Ö. 6500-5000

ANADOLU

Hacılar İ.Ö. 6000-5000
 Erken Tunç Çağı İ.Ö. 3000-2000 (Alacahöyük İ.Ö. 2500-2300)
 Orta Tunç Çağı İ.Ö. 2000-1700
 Geç Tunç Çağı İ.Ö. 1700-1200

Anadolu'da Hitit Kralları
 Pitkhanas ve Anittas İ.Ö. yirminci yüzyıl başları
 Labarnas İ.Ö. 1700
 I. Hattusilis İ.Ö. 1650
 I. Mursilis İ.Ö. 1620
 Şuppilima İ.Ö. 1375-1306

GİRİT

Cilalıtaş Çağı İ.Ö. 5000-3000
 Erken Minos Uygarlığı İ.Ö. 2900-2000
 Orta Minos Uygarlığı İ.Ö. 2000-1500

Geç Minos Uygarlığı İ.Ö. 1500-1350
 Miken Uygarlığı İ.Ö. 1350-1100
 Girit'e Dor Akını İ.Ö. 1100

İ.Ö. 550-525 İranlılar (Acemler) Sirus yönetiminde Mezopotamya'nın büyük bir bölümünü, Anadolu'yu, Kenan'ı, Kuzey Mısır'ı ve Yunanistan'ın kuzey-batısını ele geçirdi.

İ.Ö. 330 dolaylarında Yunanlılar (İskender yönetiminde) İran egemenliğindeki toprakların büyük bir bölümünü ele geçirdi.

KAYNAKÇA

- Akurgal, Ekrem. *Hitit Sanatı*. Londra, Thames and Hudson, 1962.
- Albright, Wm. *Recent Discoveries in Bible Lands*. New York, Funk and Wagnalls, 1936.
- Albright, W., F. *The Bible and the Ancient Near East*'de, yay. G. E. Wright. New York, Doubleday, 1961.
- *From Stone Age to Christianity*. Baltimore, Johns Hopkins Press, 1941.
- *Archeology and the Religion of Israel*. Baltimore, Johns Hopkins Press, 1942.
- "The Early Alphabetic Inscriptions from Sinai" *Bulletin of the School of Oriental Research*. cilt 110, Nisan 1948, 6-22.
- *The Archaeology of Palestine*. Harmondsworth, Penguin, 1949.
- *Yahweh and the Gods of Canaan*. Londra, Athlone Press, 1968.
- Alderman, Clifford. *A Cauldron of Withces*. New York, Julian Messner, 1971.
- Alexiou, Stylianos. *Ancient Crete*. Londra, Thames and Hudson, 1967.
- *Minoan Civilization*. Iraklion, Crete, The Archaeological Museum, 1969.
- Allegro, John. *The Dead Sea Scrolls*. Harmondsworth, Penguin, 1956.
- Ames, D. *Greek Mythology*. Feltham, Hamlyn, 1963.
- Anati, E. *Palestine Before the Hebrews*. Londra, Jonathan Cape, 1963.
- Anthes, Rudolf "Mythology in Ancient Egypt". *Mythologies of the Ancient World*'den, yay. S. N. Kramer. New York, Doubleday, 1961.
- Astrom, L. *Studies of the Arts and Crafts of the Late Cypriot Bronze Age*. Londra, Lund, 1967.
- Avery, C. *The New Century Classical Handbook*. New York, Appleton-Century-Crofts, 1962.

- Bachofen, J. *Analar, Söylence, Din ve Anaerki*. Stuttgart, 1861. Payel, İstanbul, 1997
- Bacon, E. *Vanished Civilizations*. Londra, Thames and Hudson, 1963.
- Baramki, Dmitri. *Phoenicia and the Phoenicians*. Beyrut, American University Press, 1961.
- Barnett, R. D. *Catalogue of the Nimrud Ivories*. Londra, British Museum, 1957.
- Baron, S. W. *A Social and Religious History of the Jews*. New York, Columbia University Press, 1937.
- Bennett, Florence. *Religious Cults Associated with the Amazons*. New York, Columbia University Press, 1912.
- Bertholet, A. *A History of Hebrew Civilization*. Londra, Harrap, 1926.
- Bittel, Kurt. *Hatusha, Capital of the Hittites*. Londra, Oxford University Press, 1970.
- Boscawen, W. *Egypt and Chaldea*. Londra, Harper, 1894.
- Braidwood, R. J. *Prehistoric Men*. Chicago, University of Chicago Press, 1948.
- Brandon, S. G. F. *Creation Legends of the Ancient Near East*. Londra, Hodder & Stoughton, 1963.
- Briffault, Robert. *Analar*, Londra, Allen & Unwin, 1927. Payel, İstanbul, 1990.
- Brown, Norman. "Mythology of India." *Mythologies of the Ancient World*'den, yay. S. N. Kramer. New York, Doubleday, 1961.
- Bucke, E. *Interpreter's Dictionary of the Bible*. Nashville, Tenn., Abingdon Press, 1962.
- Budge, E. A. W. *Egyptian Book of the Dead*. Londra, British Museum, 1895.
- . *The Gods of the Egyptians*. Londra, Methuen, 1904.
- . *The Babylonian Legends of Creation*. Londra, British Museum, 1921.
- . *The Babylonian Story of the Deluge and the Epic of Gilgamesh*. Londra, British Museum, 1920.
- Bulfinch, Thomas. *Bulfinch's Mythology*. Boston, S. W. Tilton, 1881.
- Butterworth, E. A. *Some Traces of the Pre-Olympian World*. Berlin ve New York, De Gruyter, 1966.
- Cadoux, C. J. *Ancient Smyrna*. Oxford, Basil Blackwell, 1938.
- Campbell, Joseph. *The Masks of God: Primitive Mythology*. New York, Viking Press, 1959.

- . *The Masks of God: Oriental Mythology*. Londra, Secker and Warburg, 1962.
- . *The Masks of God: Occidental Mythology*. Londra, Secker and Warburg, 1965.
- . *The Masks of God: Creative Mythology*. Londra, Secker and Warburg, 1968.
- Cartland, Barbara. *Woman, The Enigma*. Londra, Frewin, 1968.
- Casson, S. *Essays in Aegean Archaeology*. Londra, Oxford University Press, 1927.
- . *Ancient Cyprus*. Londra, Methuen, 1937.
- Cassuto, U. *Anath*. Kudüs, 1951.
- Catling, H. W. *Patterns of Settlement in Bronze Age Cyprus*. Londra, Lund 1963.
- Chiera, Edward. *They Wrote on Clay*. Chicago, University of Chicago Press, 1938.
- Childe, Gordon. *New Light on the Most Ancient East*. Londra, Routledge & Kegan Paul, 1952.
- Clayton, A. C. *The Rg Veda and Vedic Religion*. Madras, Christian Literature Society for India, 1913.
- Cole, S. *The Neolithic Revolution*. Londra, British Museum, 1970.
- Collins, Sheila. "A Feminist Reading of History." *Radical Religion Journal*. Berkeley, California, 1974, 12-17.
- Contenau, G. *Everyday Life in Babylon and Assyria*. Londra, Edward Arnold, 1954.
- Cook, Stanley. *The Religion of Ancient Palestine in the Second Millenium B.C.* Londra, Constable, 1908.
- . *The Religion of Ancient Palestine in the Light of Archaeology*. Londra, Oxford University Press, 1930.
- Cottrell, Leonard. *The Bull of Minos*. Londra, Evans, 1953.
- . *Lost Worlds*. N. Y., American Heritage Publishing Co., 1962.
- . *The Lion Gate*. Londra, Evans, 1963.
- Crawford, O. G. S. *The Eye Goddess*. Londra, Phoenix House, 1957.
- Crossland, R. A. "Immigrants from the North," *Cambridge Ancient History*'den, cilt 1. Londra, Cambridge University Press, 1970.
- Crow, Duncan. *The Victorian Woman*. Londra, Allen & Unwin 1971.

- Daniels, Glyn. *Malta*. Londra, Thames and Hudson, 1957.
- Dawson, Christopher. *Age of the Gods*. Londra, John Murray, 1928.
- Dawson, D. *The Story of Prehistoric Civilizations*. New York, Franklin Watts, 1951.
- Delaporte, L. *Mesopotamia*. Londra, Routledge & Kegan Paul, 1925.
- Delougaz, P. *The Temple Oval at Khafajah*. Chicago, University of Chicago Press, 1940.
- . *Pre-Sargonic Temples in the Dyala Region*, Chicago, University of Chicago Press, 1942.
- Dempsey, T. *Delphic Oracle*. Londra, Blackwell, 1918.
- De Vaux, Roland. *Ancient Israel*. Londra, Darton, Longman & Todd, 1965.
- Dhorme, E. P. *La Religion Assyro-Babylonienne*. Paris, Presses Universitaires de France, 1949.
- Di Cesnola, L. P. *Cyprus, its Ancient Cities, Tombs and Temples*. Londra, John Murray, 1877.
- Dikaios, P. *Khirokittia*. Londra, Oxford University Press, 1953.
- Dossin, G. "Un Rituel du Culte d'Istar Provenant de Mari." *Revue d'Assyriologie*, cilt 35, 1938, 1-13
- Drees, Ludwig. *Olympia*. Londra, Pall Mall Press, 1971.
- Dresden, M. J. "Mythology of Ancient Iran." *Mythologies of the Ancient World*'den, yay. S. N. Kramer. New York, Doubleday, 1961.
- Driver, G. R. *Canaanite Myths and Legends*. Illinois, Allenson, 1950.
- Ehrich, R. W. *Relative Chronologies on Old World Archaeology*, Chicago, University of Chicago Press, 1954.
- Emery, Walter. *Archaic Egypt*. Harmondsworth, Penguin, 1961.
- Epstein, I. *Judaism*. Harmondsworth, Penguin, 1959.
- Evans, Arthur. *The Mycenaean Tree and Pillar Cult*. Londra, Macmillan, 1901.
- . *The Early Nilotic, Libyan and Egyptian Relations with Minoan Crete*. Londra, Macmillan, 1925.
- . *The Earlier Religions of Greece in Light of the Cretan Discoveries*. Londra, Macmillan, 1925.
- . *The Palace of Minos at Knossos*, Londra, Macmillan, 1936.

- Farnell, L. R. *The Cults of the Greek States*. Oxford, Clarendon Press, 1896.
- . *Greece and Babylon*. Edinburgh, Clark, 1911.
- Figs, Eva. *Patriarchal Attitudes*. Londra, Faber and Faber, 1970.
- Finegan, J. *Light from the Ancient Past*. Princeton, Princeton University Press 1946.
- Flaceliere, R. *Greek Oracles*. Londra, Paul Elek, 1965.
- Frank, C. *Kultleider aus dem Ishtar-Tammuz-Kreis*. Leipzig, Harrassowitz, 1939.
- Frankfort, Henri. *Cylinder Seals*. Londra, Macmillan, 1939.
- . *Kingship and the Gods*. Chicago, University of Chicago Press, 1948.
- . *The Problems of Similarities in Ancient Near Eastern Religions*. Oxford, Clarendon Press, 1951.
- . *The Art and Architecture of the Ancient Orient*. Harmondsworth, Penguin, 1954.
- Frazer, James. *Altun Dal*. Londra, Macmillan, 1907. Payel, İstanbul, 1991.
- . *Atis, Adonis and Osiris*. Londra, Macmillan, 1920.
- . *A Study in Magic and Religion*. Londra, Macmillan, 1924.
- Frobenius, L. *The Childhood of Man*. Londra, Seeley, 1909.
- Gadd, C. J. *Ideas of Divine Rule in the Ancient Near East* (Sweich Lectures). Londra, Oxford University Press, 1933.
- . *The Stones of Assyria*. Londra, Chatto and Windus, 1936.
- Garcia, L., Galloway, J., ve Lommel, A. *A Prehistoric and Primitive Art*. Londra, Thames and Hudson, 1969.
- Gardiner, A. H. *The Astarte Papyrus*. Oxford, Griffiths Institute, 1936.
- Gaster, T. *Thespis*. New York, Doubleday, 1950.
- Gimbutas, M. *The Gods and Goddesses of Old Europe*. Londra, Thames and Hudson, 1974.
- Gjerstad, E. *Studies of Prehistoric Cyprus*. Uppsala, İsveç, Uppsala Universitets Arsskrift, 1926.
- Glott, G. *The Aegean Civilization*. Londra, Routledge & Kegan Paul, 1925.
- Glubb, J. B. *The Life and Times of Muhammed*. Londra, Hodder and Stoughton, 1970.
- Godard, Andre. *The Art of Iran*. New York, Praeger, 1965.

- Göetze, A. "Cilicians". *Journal of Cuneiform Studies*, cilt 16, 1962, 48-58.
- Gordon, Cyrus. *Ugaritic Literature*. Roma, Pontifical Biblical Institute, 1949.
- . *Ugaritic Manual*. Roma, Pontifical Biblical Institute, 1955.
- . *The Ancient Near East*. New York, W. W. Norton, 1962.
- . *The Common Backgrounds of the Greek and Hebrew Civilizations*, New York, W. W. Norton, 1962.
- . *Ugarit and Minoan Crete*, New York, W. W. Norton, 1966.
- . *Forgotten Scripts*. Harmondsworth, Penguin, 1968.
- Graves, Robert. *The White Goddess*. New York, A. A. Knopf, 1948.
- . (çeviri). *The Golden Ass*, Apuleius, New York, Pocket Books, 1951.
- . *The Greek Myths I & II*. Harmondsworth, Penguin, 1955.
- Gray, John. *The Legacy of Canaan*. Leiden, 1957.
- . *Archaeology of the Old Testament World*. Londra, Nelson, 1962.
- . *The Canaanites*. Londra, Thames and Hudson, 1964.
- . *Near Eastern Mythology*. Feltham, Hamlyn, 1969.
- Graziosi, P. *Paleolithic Art*. Londra, Faber and Faber, 1960.
- Grimke, Sarah. *Voices from Women's Liberation*' dan ahntılar, yay. L. Tanner. New York, Signet, 1970.
- Guido, M. *Sardinia*. Londra, Thames and Hudson, 1963.
- Guillame, A. *Islam*. Harmondsworth, Penguin, 1954.
- Gurney, O. R. *The Hittites*. Harmondsworth, Penguin, 1952.
- Guterbock, Hans. "The Hittite Mythology." *Mythologies of the Ancient World*' den yay. S. N. Kramer. New York, Doubleday, 1961.
- Guthrie, W. *The Greeks and their Gods*. Londra, Methuen, 1950.
- Hall, H. R. *The Ancient History of the Near East*. Londra, Methuen, 1913.
- Hamilton, Edith. *Mythology*. New York, Mentor, 1955.
- Handcock, P. *Mesopotamian Archaeology*. Londra, Macmillan, 1912.
- Harden, D. *The Phoenicians*. Londra, Thames and Hudson, 1962.
- Harris, J. R. *The Legacy of Egypt*. Londra, Oxford University Press, 1971.
- Harris, Rivkah. "Naditu Women of Sippar I & II." *Journal of Cuneiform Studies*, cilt 15, 117-120, cilt 16, 1-12, 1962.
- Harrison, Jane. *Prologomena to the Study of Greek Religion*. Cambridge, 1903.
- . *Themis*. Cambridge, 1912.

- Harrison, R. K. *Ancient World*. Edinburgh, English Universities Press Ltd., 1971.
- Hartland, E. S. *Primitive Paternity*. Londra, David Nutt, 1909.
- . *Primitive Society*. Londra, Methuen, 1921.
- Haspels, C. H. *The Highlands of Phrygia*. Princeton, Princeton University Press, 1971.
- Hastings, J. *A Dictionary of the Bible*. Edinburgh, T & T Clark, 1900.
- Hawkes, Jacquetta. *Dawn of the Gods*. Londra, Chatto and Windus, 1958.
- . *Prehistory: History of Mankind, Cultural and Scientific Development*, cilt 1, bölüm 1. New York, Mentor, 1965.
- . *The First Great Civilizations*. Londra, Hutchinson, 1973.
- Hays, H. R. *The Dangerous Sex*. Londra, Methuen, 1966.
- Heidel, A. *Babylonian Genesis*. Chicago, University of Chicago Press, 1951.
- Higgins, R. *Minoan and Mycenaean Art*. New York, Praeger, 1967.
- Hill, G. *The History of Cyprus*. Londra, Cambridge University Press, 1940.
- Hinz, Walther. *The Lost World of Elam*. New York, New York University Press, 1973.
- Hitti, P. *The History of Syria*, Londra, Macmillan, 1951.
- Hood, Sinclair. *The Home of Heroes*, Londra, Thames and Hudson, 1967.
- . *The Minoans, Crete in the Bronze Age*. Londra, Thames and Hudson, 1971.
- Hooke, S. H. *Myth and Ritual*. Londra, Oxford University Press, 1933.
- . *Origins of Early Semitic Ritual*. Londra, Oxford University Press 1935.
- . *Babylonian and Assyrian Religion*. Londra, Hutchinson, 1953.
- . (yay.) *Myth, Ritual and Kingship*. Londra, Oxford University Press 1958.
- . *Middle Eastern Mythology*. Harmondsworth, Penguin, 1963.
- Hopper, R. J. *The Acropolis*. New York, Macmillan, 1971.
- Hoyle, P. *Delphi*. Londra, Cassell, 1967.
- Hutchinson, R. W. *Prehistoric Crete*. Harmondsworth, Penguin 1962.
- Huxley, G. L. *Early Sparta*. Londra, Faber and Faber, 1962.
- Jacobsen, T. *The Intellectual Adventures of Ancient Man*' den, yay. H. Frank-

- fort. Chicago, University of Chicago Press, 1946.
- "Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia." *Journal of Near Eastern Studies*, cilt II, 1943, 159-172.
- *Toward the Image of Tammuz*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1970.
- James, E. O. *The Old Testament in Light of Anthropology*. Londra, Macmillan, 1935.
- *The Origins of Religion*. John Heritage, 1937.
- *Prehistoric Religion*. Londra, Thames and Hudson, 1957.
- *Myth and Ritual in the Ancient Near East*. Londra, Thames and Hudson, 1958.
- *The Cult of the Mother Goddess*. Londra, Thames and Hudson, 1959.
- *The Ancient Gods*. Londra, Weidenfeld & Nicholson, 1960.
- *Seasons, Feasts and Festivals*. Londra, Thames and Hudson, 1961.
- *The Worship of the Sky God*. Londra, University of Londra Press, 1963.
- Jastrow, M. *Religion of Babylon and Assyria*. New York, Atheneum Press, 1898.
- Kapellrud, A. S. *Baal in the Ras Shamra Texts*. Kopenhag, 1952.
- Karageorghis, V. *Mycenaean Art from Cyprus*. Lefkoşe, 1968.
- *The Ancient Civilization of Cyprus*. Londra, Barrie & Jenkins, 1970.
- Keller, Werner. *The Bible as History*. Londra, Hodder and Stoughton, 1956.
- Kenyon, Kathleen. *Archaeology in the Holy Land*. Tonbridge, Ernest Benn, 1960.
- Kitto, H. D. F. *The Greeks*. Harmondsworth, Penguin, 1951.
- Klein, Violet. *The Feminine Character*. Londra, Routledge & Kegan Paul, 1946.
- Komisar, Lucy. *The New Feminism*, New York, Franklin Watts, 1971.
- Kramer, S. N. *Sumerian Mythology*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1944.
- *Sumerian Myths, Epics and Tales*. Princeton, Princeton University Press, 1957.

- *History Begins at Sumer*. New York, Doubleday, 1958.
- (yay.) *Mythologies of the Ancient World*. New York, Doubleday, 1961.
- *The Sumerians, Their History, Culture and Character*. Chicago, University of Chicago Press, 1963.
- *The Sacred Marriage Rite*. Bloomington, Indiana University Press, 1969.
- Kursh, H. *Cobras in the Garden*. Wisconsin, Harvey Press, 1965.
- Landes, G. "The Material Civilization of the Ammonites." *Biblical Archaeologists*, Eylül, 1961.
- Langdon, S. *The Sumerian Epic of Paradise*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1915.
- *Tammuz and Ishtar*. Londra, Oxford University Press, 1914.
- *Semitic Mythology*. Francetown, N. H., Marshall Jones, 1918.
- Larouse, *New Larousse Encyclopedia of Mythology*, yay: F. Guirand. Londra, Paul Hamlyn, 1960.
- Lawson, John. *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion*. Londra, Cambridge University Press, 1910.
- Layard, A. H. *Nineveh and Babylon*. Londra, British Museum, 1853.
- Leach, Maria. *Standard Dictionary of Folklore*. New York, Funk and Wagnalls, 1949.
- Levy, Rachel. *The Gate of Horn*. Londra, Faber and Faber, 1963.
- Lewis, H. D. ve Slater, R. L. *The Study of Religions*. Harmondsworth, Penguin, 1969.
- Lissner, Ivar. *The Living Past*. New York, Putnam, 1957.
- Lloyd, Seton. *Mesopotamia, Excavations on Sumerian Sites*. Londra, 1936.
- *Ruined Cities of Iraq*. Irak Eskiçağlar Böl., 1942.
- *Foundations in the Dust*. Londra, Oxford University Press, 1947.
- *Early Anatolia*. Harmondsworth, Penguin, 1956.
- *The Art of the Ancient Near East*. Londra, Thames and Hudson, 1961.
- *Mounds of the Near East*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1963.
- *Early Highland Peoples of Anatolia*. Londra, Thames and Hudson, 1967.

- Lommel, A. *Prehistoric and Primitive Man*. New York, McGraw Hill, 1966.
- Luckenbill, D. D. *Ancient Records of Assyria and Babylonia*. Westport, Conn., Greenwood, 1927.
- Macalister, R. A. S. *Bible Sidelights from the Mound of Gezer*. Londra, Hodder and Stoughton, 1906.
- *Gezer Excavations*. Londra, Palestine Exploration Fund, 1912.
- Mallowan, M.E.L. *Twenty Five Years of Mesopotamian Discovery*. Irak, British School of Archaeology, 1956.
- *Early Mesopotamia and Iran*. Londra, Thames and Hudson, 1965.
- *Nimrud and its Remains*. Glasgow, Collins, 1966.
- Marinatos, S. *Crete and Mycenae*. Londra, Thames and Hudson, 1960.
- Maringer, Johannes. *The Gods of Prehistoric Man*. New York, A. A. Knopf, 1960.
- Marshak, A. *The Roots of Civilization*. New York, McGraw Hill, 1972.
- Marshall, John. *Mohenjo Daro and the Indus Civilization*. Londra, Probsthain, 1931.
- Matz, F. *Crete and Early Greece*. Londra, Methuen, 1962.
- Melaart, James. *Anatolia*. Cambridge, 1962.
- *Earliest Civilizations of the Near East*. Londra, Thames and Hudson, 1965.
- *Çatalhöyük*. Londra, Thames and Hudson, 1967.
- Menan, Aubrey. *Cities in the Sand*. Londra, Thames and Hudson, 1972.
- Mendenhall, G. "Biblical History in Transition." *The Bible and the Ancient Near East*. yay: G. E. Wright. New York, Doubleday, 1961.
- Mercer, S. *The Religion of Ancient Egypt*. Londra, Luzac, 1949.
- Montagu, Ashley. *The Natural Superiority of Women*. Londra, Macmillan, 1970.
- Moortgat, A. *The Art of Ancient Mesopotamia*. Londra, Phaidon, 1967.
- Morenz, S. *Egyptian Religion*. Londra, Methuen, 1973.
- Moscatti, S. *Ancient Semitic Civilizations*. Londra, Paul Elek, 1957.
- *The Semites in Ancient History*. Cardiff, University of Wales Press, 1959.
- *The World of the Phoenicians*. Londra, Weidenfeld & Nicholson, 1968.

- Murray, Margaret. *The Witch Cult in Western Europe*. Oxford, Clarendon Press, 1921.
- *The Splendour that Was Egypt*. Londra, Sidgwick & Jackson, 1949.
- *The Genesis of Religion*, Londra, Routledge & Kegan Paul, 1963.
- Mylonas, George. *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*. Princeton, Princeton University Press, 1961.
- Nethercot, Arthur. *The First Five Lives of Annie Besant*. St. Albans, Rupert Hart-Davis 1961.
- Neumann, Erich. *The Great Mother*. New York, Pantheon, 1955.
- Nilsson, Martin. *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, Londra, Lund, 1927.
- *Greek Popular Religion*, New York, Columbia University Press, 1940.
- Norbeck, Edward. *Religion in Primitive Society*. Londra, Harper, 1961.
- O'Faolain, Julia ve Martines, Lauro. *Not in God's Image*. Londra, Maurice Temple Smith, 1973.
- Ohnesfalsch-Richter, G. *Ancient Places of Worship on Cyprus*, Berlin. 1891.
- *The Bible and Homer*. Londra, Asher & Co., 1893.
- Olmstead, A. T. *A History of Palestine and Syria*. Chicago, University of Chicago Press, 1931.
- Oppenheim, A. L. *Ancient Mesopotamia*. Chicago, University of Chicago Press, 1964.
- Palmer, L. *Mycenaeans and Minoans*. Londra, Faber and Faber, 1961.
- Parke, H. W. *Greek Oracles*. Londra, Hutchinson, 1967.
- Parrot, Andre. *Sumer*, Londra, Thames and Hudson, 1960.
- *The Arts of Mankind*. Londra, Thames and Hudson, 1960.
- *Nineveh and Babylon*. Londra. 1961.
- Pendlebury, J. *The Archaeology of Crete*. Londra, Methuen, 1939.
- Persson, A. W. *The Religion of Greece in Prehistoric Times*. Berkeley, University of California Press, 1942.

- Petracos, B. *Delphi*. Atina, Hesperus Editions, Delphi Museum, 1971.
- Petrie, W. Flinders. *The Status of the Jews in Egypt*. Londra, Allen & Unwin 1922.
- *Life in Ancient Egypt*. Londra, Constable, 1923.
- *Religious Life in Ancient Egypt*. Londra, Constable, 1924.
- *Egypt and Israel*. Londra, Christian Knowledge Society, 1925.
- Piggott, S. *The Dawn of Civilization*. Londra, Thames and Hudson, 1961.
- Porada, E. *The Art of Ancient Iran*. New York, Crown, 1962.
- Poulsen, F. *Delphi*. Londra, Glyndendal, 1921.
- Powell, T. G. E. *Prehistoric Art*. New York, Praeger, 1966.
- Pritchard, J. B. *Palestinian Figures in Relation to Certain Goddesses Known Through Literature*. New York, Kraus-Thompson, 1943.
- *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton, Princeton University Press, 1950.
- *The Ancient Near East*. Princeton, Princeton University Press, 1958.
- *Archaeology and the Old Testament*. Princeton, Princeton University Press 1958.
- *The Ancient Near East in Pictures*. Princeton, Princeton University Press 1969.
- Ramsay, W. M. *Cities and Bishropics of Phrygia*. Oxford, Clarendon Press, 1895.
- Ransome, H. *The Sacred Bee*. Londra, Allen & Unwin, 1937.
- Rassam, H. *Ashur and the Land of Nimrud*. New York, Eaton & Mains, 1897.
- Reverdin, L. ve Hoegler, R. *Crete and its Treasures*. New York, Viking Press 1961.
- Robinson, T. H. *Myth, Ritual and Kingship*'den, yay: S. H. Hooke, Londra, Oxford University Press, 1958.
- Rose, H. J. *The Handbook of Greek Mythology*. Londra, Methuen, 1928.
- Rowe, Alan. *The Topography and History of Beth Shan*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1930.
- Russell, D. S. *Between the Testaments*. Londra, SCM Press, 1960.

- Saggs, H. W. F. *The Greatness that was Babylon*. New York, Mentor, 1968.
- Sanders, N. K. *Poems of Heaven and Hell from Ancient Mesopotamia*. Harmondsworth, Penguin, 1971.
- Sayce, A. H. *The Hittites, Story of a Forgotten Empire*. Londra, Religious Tract Society, 1892.
- *The Religion of Ancient Egypt and Babylon*. Edinburg, T. & T. Clark, 1902
- Schaeffer, C. *The Cuneiform Texts of Ras Shamra-Ugarit*. Schweich'in 1936'daki Konuşmalarından, Oxford, 1939.
- Scholem, G. *On the Kabbalah and its Symbolism*. Londra, Routledge & Kegan Paul, 1965.
- Seltman, C. *The Twelve Olympians*. Londra, Pan Books, 1952.
- *Women in Antiquity*. Londra, Pan Books, 1956.
- Smith, Homer. *Man and His Gods*. Londra, Jonathan Cape, 1953.
- Smith, Sidney. *Myth, Ritual and Kingship*'den, yay: S. H. Hooke. Londra, Oxford University Press, 1958.
- Smith, Wm. Robertson. *The Religion of the Semites*. Londra, A. & C. Black, 1894.
- *Kinship and Marriage*. Londra, A. & C. Black, 1903.
- Sormani, Guiseppi. *India*. New York, Greystone Corp., 1965.
- Speiser, E. A. *Akkadian Myths and Epics*. Princeton, Princeton University Press 1957.
- Spiteras, Tony. *The Art of Cyprus*. New York, Reynal, 1970.
- Strong, D. *The Classical World*. New York, McGraw Hill, 1965.
- Strong, D. ve Garstang, J. *The Syrian Goddess*. Londra, Constable, 1913.
- Şakir, Cevat. *Küçük Asya*. İzmir, Türkiye, İzmir Yayınları, 1971.
- Tanner, Leslie (yay). *Voices from Women's Liberation*. New York, Signet, 1970.
- Taylour, W. *The Mycenaeans*. Londra, Thames and Hudson, 1964.

- Ussishkin, D. "The Necropolis at Silvan". *Biblical Archaeologist*. Mayıs, 1970.
- Vaerting, M. ve Vaerting M. *The Dominant Sex*. Londra, Allen & Unwin, 1923.
- Van Buren, Elizabeth, D. *Clay Figures of Babylonia and Assyria*. Hartford, Conn, Yale, University Press, 1930.
- "The Sacred Marriage in Early Times in Mesopotamia." *Orientalia*, cilt: 13 1944, 1-72.
- Van Loon, M. N. *Urartian Art*, İstanbul, 1966.
- Vieyra, M. "Istar de Nineve." *Revue d'Assyriologie*, cilt: 51, 1957, 83-103.
- Von Cles-Reden, Sybelle. *The Realm of the Great Goddess*. Londra, Thames and Hudson, 1961.
- Von Matt, L. *Ancient Crete*. Londra, Thames and Hudson, 1967.
- Von Oppenheim, M. *Tell Halaf*. New York, Putnam, 1931.
- Waldstein, W. *The Argive Heraeum*. New York, Riverside Press, 1902.
- White, Anne T. *Les Grandes Decouvertes de l'Archaeologie*. Quebec, Marabout University Press, 1942.
- Whiting, Pat. *The Body Politic*'den, yay: M. Wandor. Londra, Stage I, 1972.
- Widengren, George. *Myth, Ritual and Kingship*'den, yay: S. H. Hooke. Londra, Oxford University Press, 1958.
- Willets, R. F. *Cretan Cults and Festivals*. New York, Barnes & Noble, 1962.
- *Everyday Life in Ancient Crete*. Londra, Batsford, 1969.
- Wilson, Horace H. *The Great Mother*. Londra, Oriental Translation Fund, 1840.
- Winton-Thomas, D. *Documents From Old Testament Times*. Londra, Nelson, 1958.
- Witt, R. E. *Isis in the Graeco-Roman World*. Londra, Thames and Hudson, 1971.
- Wollstonecraft, Mary. *A Vindication on the Rights of Woman*. Londra, Everyman 1792.
- *A Vindication of the Rights of Woman with Strictures on Political and Moral Subjects*. 1833.

- Woolley, L. *History Unearthed*. Tonbridge, Ernest Benn, 1958.
- *Excavations at Ur*. New York, Thomas Crowell, 1965.
- Wright, G. E. (yay). *The Bible and the Ancient Near East*. New York, Doubleday 1961.
- Yadin, Yigael. *The Scroll of the War of the Sons of Light*. Londra, Oxford University Press, 1962.
- *Hazor*. Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1975.
- Zimmern, H. *Babylonian and Hebrew Genesis*. Londra, 1901.

Ek Göndermeler

- Revised Standard Bible*, Londra, Nelson, 1952.
- The Jerusalem Bible*. New York, Doubleday, 1966.
- New English Bible*. Londra, Oxford University Press and Cambridge University Press, 1970.

Aiskhylos	Lucian
Apollodoros	Pausanias
Diodoros Siculus	Plutarkhos
Euripides	Philostratos
Herodotos	Sophokles
Hesiodos	Strabon
Homeros	

DİZİN

- Aaron, 143, 145, 192-93
Abijam, Yahuda Kralı, 87, 201
Aboda Zarah, 216
Abraham (İbrahim), 130-34, 138-40, 147, 174
Abramova, Z. A., 45
Âdem ve Havva söylencesi, 15-6, 37-40, 190, 199, 220, 222-23, 239-54, 259
Adath (Tanrıça), 84
Adonis (Tanrı), 51-2, 158, 168, 171, 183, 239
Ahab, İsrail Kralı, 87, 201
Ahenaton, Mısır Kralı, 126, 139
Ahhiyawa kavmi, 150
Ahura Mazda (Tanrı), 103-04, 106, 140, 141, 151
Ai savaşı, 193
Aiskhylos, 227
Akad dili, 72, 123
Akhalar, 79, 81, 235
Al Lat (Tanrıça), 218
Al Uzza (Tanrıça), 218
Alalu, Sümer Kralı, 110, 113
Albright, W. F., 22, 93-4, 126, 128, 155, 181, 187, 195, 232
Alderman, Clifford, 250
Alexiou, Styliano, 78, 169
Amazonlar, 35, 65, 75-6
Amerikalı Kızılderililer, 235-36
Ammanoğulları, 84
Amratian kültürü, 49
Anahita (Tanrıça), 41, 104
Anadolu, 46, 59, 74-6; hadım din adamları, 173; Hint-Avrupa akınları, 74-6, 94, 121-25, 127; kutsal cinsel gelenekler, 178, 180, 182; oğul/sevgili söylencesi, 51, 169-70
Anaitis (Tanrıça), 183
Anath (Tanrıça), 84, 169, 188, 191, 197
Anati, E., 26
Antalya, 46-7
Anthes, Rudolf, 117-120
Anthony, Susan, B., 258
Anu (Tanrı), 113-15, 172
Aphrodite (Tanrıça), 51, 171, 183
Apollo (Tanrı), 97, 227
Apuleius, 53

- Arabistan, 59, 218
 Ararat Dağı. *Urartu'ya bkz.*, 107, 138, 150
 Ariler, *Hint-Avrupalılara bkz.*,
 Arinna, Güneş Tanrıça, 75, 90, 97, 105, 124, 170
 Arpaçay, 49
 Artemis (Tanrıça), 83, 217-18
 Aruru (Tanrıça), 39, 242
 Asanti kavmi, 90
 Asherah (Tanrıça), 41, 188, 191, 198-201
 Asherim, 199-200, 212, 239-40
 Ashtart (Tanrıça), 41
 Ashtoreth (Tanrıça), 41, 53, 87, 127, 136, 184, 188-89, 191, 197, 201, 210-11, 217, 230-31, 240
 Ashur (Tanrı), 20, 88, 97
 Asya, Küçük. *Anadolu'ya bkz.*
 Asur, 88-9
 Astarte (Tanrıça), 41, 53, 171, 184, 188, 191, 199
 Astarte plakaları, 188, 229, 232
 Ata tapımı, 43-4, 57, 62-3
 Ate (Tanrıça), 53
 Athaliah, Yahuda Ecesi, 87-8, 201
 Athar (Tanrıça), 53
 Athena (Tanrıça), 226, 242
 Attar (Tanrıça), 41
 Attis (Tanrı), 51, 170-73, 239
 Attoret (Tanrıça), 41, 188
 Au Sar (Tanrı), 57
 Au Set (Tanrıça), 41, 57, 117, 120
 Augustine, St., 249
 Avesta, 101, 103, 137
 Avustralya, 42-3
 Baal (Tanrı), 51, 87, 97, 127, 135, 141, 169, 187-190, 231
 Baalat (Tanrıça), 188, 191, 230
 Babil, 69, 114; yaratılış söylencesi, 241; Hint-Avrupalı akınlar, 88-9; krallığın kökenleri, 164-57; bilicilik, 233; kutsal cinsel gelenekler, 178, 181, 183; yılan simgeçiliği, 224, 233; oğul/sevgili söylencesi, 51, 157, 164-167
 Bachofen, Johann, 63
 Badarien kültürü, 49
 Baron, S. W., 67
 Baykal Gölü, Sibirya, 45
 Beauvoir, Simone de, 260
 Besant, Annie, 257
 Beth Shemesh, Kenan, 232
 Bhagavad Gita, 99
Body Politic, The (Whiting), 259
 Boccawen, W., 73
 Brahma (Tanrı), 101
 Brahmalar, 100, 130
 Brakesefal (Alp) kavmi (kısakafalılar), 121
 Brandon, S. G. F.
 Briffault, Robert, 63, 68
 Brigit (Tanrıça), 34
 Brown, Norman, 101-02, 142
 Budge, E. Wallis, 117
 Buto, Mısır, 224-25
 Butterworth, E., 81-2, 158
 Byblos, 168, 231, 233
 Calvin, John, 249
 Campbell, Joseph, 39, 190

- Canaan (Kenan), 46, 51, 84-8; Levilerin Tanrıça dinine karşı çıkışı, 190-91, 199-215; İbrani akınları, 191-93; Hint-Avrupalıların akınları, 94, 96, 126-27; Filistin göçleri, 227-28; kutsal cinsel gelenekler, 169, 180, 183; yılan simgeçiliği, 227-32, 233
 Caria (Karya), 75, 77
 Carthage (Kartaca) kutsal cinsel gelenekler, 180, 183
 Cartland, Barbara, 259
 Cassandra, Truvalı, 227, 235
 Cemdet Nasr dönemi, 115, 121
 Cerridwen (Tanrıça), 35
 Chiera, Edward, 20, 39, 52, 131
 Cilaltaş çağı, 41, 44-53, 91, 154-157
 Clement, St., 248
 Cles-Reden, Sybelle von, 47
 Collins, Emily, 255
 Collins Sheila, 28, 96
 Cottrell, Leonard, 43, 80
 Crossland, R. A., 128
 Crow, Duncan, 256
 Çatalhöyük, 47, 56, 74, 124, 128, 178
 Dağ simgeçiliği, 106, 140-41, 148-49
 Damuzi (Tanrı), 51, 160-61
 Danu (Tanrıça), 97, 99, 102, 114, 250
 Dawson, C., 50
 Delphi (tapınak), 227, 233
 Demeter (Tanrıça), 35
 Danimarka, 93
 Devi (Tanrıça), 102
 Diana (Tanrıça), 218, 250
 Diodoros, Sicilyalı, 65-8, 75, 166
 Dionysos (Tanrı), 239
 Dodona (Tapınak), 227
 Dor kavmi, 81
 Dravitler, 43, 100
 Dresden, M. J., 103
 Dyaus Pitar, 81
 Efes, İyonya, 75
 El (Tanrı), 127
 Elâm, 56, 71-2, 84, 223
 Elat (Tanrıça), 188-91
 Eleusis (Tapınak), 239
 Elijah
 Emery, Walter, 26, 116-17
Émile (Rousseau), 252
 Emmerkar, Sümer Kralı, 166
 Endonezya, 43
 Enki (Tanrı), 109, 111-13, 115, 138, 155, 163, 182
 Enkidu, 165, 167
 Enlil (Tanrı), 110-12, 115, 163
 Ensi, 161
Enuma Elish, 114
 Ephron, Hititli, 133-34
 Epstein, I., 201, 205
 Erech, Sümer, 49, 112, 126, 129, 155, 166
 Ereshkigal (Tanrıça), 112
 Eridu, Sümer, 107, 109-10, 112, 138

Eriha, 46, 193
 Ertebolle kavmi, 116
 Esau, 133, 147
 Eshnunna, Sümer, 70, 89
 Eski Ahit, 21, 37, 131-36, 138-40, 151-52
 Etiyopya, 65
 Etna Dağı, 150
 Euripides, 83
 Evans, Arthur, 58-9, 61, 199, 224-25, 238, 239
 Farnell, L. R., 59, 179, 184
 Figes, Eva, 260-61
 Filistin kavmi, 228-29, 233
 Foster, Abby, 258
 Frankfort, Henri, 57, 162
 Fransız Devrimi, 252
 Frazer, Sir James, 43, 57, 62, 66, 68, 154, 156, 159
 Frobenius, L., 166
 Gaia (Tanrıça), 35, 97, 172, 227, 237
 Gayo Mareta (Tanrı), 103
 Geb (Tanrı), 34
 Gezer, Kenan, 232
 Gılgamış Destan'ı, 70, 164-67, 175
 Gideon, 200
 Girit, 55, 58, 76-81; yılın simgeci-
 liği, 223-24, 226-28, 232;
 oğul/sevgili söylencesi,
 168-69; ağaç simgesi, 238
 Glotz, Gustave, 77
 Gomer (Hoşea'nın karısı), 184, 208

Gordon, Cyrus, 27, 67, 94, 134
 Graves, Robert, 53, 55, 81, 135, 158-59
 Gravetyen-Aurignacyen kültürü,
 44-5, 51, 93
 Gray, John, 177
 Grimke, Angelina, 254
 Grimke, Sarah, 253-54
 Gurney, O. R., 105, 114, 121, 123-24, 134, 155, 170
 Gütterbock, Hans, 129
 Haast, William, 236
 Hacılar (Anadolu), 46-7, 56
 Halaf kültürü, 49, 107, 122
 Hammurabi, 20, 64, 73, 89, 114
 HannaHanna (Tanrıça), 124
 Harem, 215
 Harran, Mezopotamya, 132
 Harris, Rikvah, 70
 Harrison, R. K., 22, 228
 Hartland, Edward, 63
 Hastings, J., 189, 234
 Hassuna dönemi, 47
 Hat-Hor (Tanrıça), 120
 Hathor (Tanrıça), 39, 41, 66, 68, 191, 225, 230-32, 238, 240
 Hatti, Anadolu, 74-5, 122
 Hatti kavmi, 122, 124, 155
 Hattuşaş, Hitit Krallığı, 122, 125
 Havva, 15-6, 36-40, 190, 220, 222, 239-53, 259
 Hawkes, Jacquetta, 42-3, 46, 63, 78, 83, 109, 168
 Hazor, Kenan, 187

Hepat (Tanrıça), 105, 124
 Hera (Tanrıça), 82, 97, 227, 237
 Heraklides Ponticus, 76
 Herodotos, 67, 76, 181, 183, 225
 Hezekiah, Yehuda Kralı, 200, 230, 232
 Hezekiel, 207-08, 210, 234, 238, 243
 Hilkiyah (Levi rahibi), 200
 Hindistan, 43, 55, 98-102
 Hinduculuk, 100
 Hint-Avrupalılar, 52, 68, 79, 88-90, 92-129; Anadolu'da, 74, 94, 121-28; Babil'de, 88-9; Kenan'da; 94-5, 126-27; Mısır'da, 115-21; İbranilerle ilişkileri, 98-9, 130-32; Hindistan'da, 98-102; İran'da, 94, 102-04; Sümer'de, 110-14
 Hinz, Walter, 56, 61, 71, 223
 Hitler, Adolf, 152
 Hitit resim yazıları, 123, 128-29, 142
 Hitit dili, 123
 Hitit kavmi, 74-5, 88
 Homeros, 81
 Horeb Dağı, 140, 148-49, 153
 Hood, Sinclair, 76
 Hooke, S. H., 22, 113, 198
 Hor (Tanrı), 117-18
 Hor kabileleri, 117-18, 120-21
 Hor-Wer (Tanrı), 117
 Horiler, *Hurrilere bkz.*
 Horus (Tanrı), 117, 168
 Hoşea, 144, 184, 193, 195, 207-08, 247, 255

Hrozny, B., 123
 Hurriler, 88, 95, 104-110, 129, 133, 135, 141
 Hutchinson, R. W., 80, 229, 232
 Hyksos, 79
 Indra (Tanrı), 97, 99, 105-06, 114, 124, 140-41
 Irak, 46, 55
 Isparta, 83
 İbraniler, 84-7; cinsellik-karşıtı tutum, 178-79, 183-86; sünnet, 174; Mısır ve, 138-40, 191; Hint-Avrupalılarla ilişkiler, 97-8, 130-52; Kenan akınları, 191-203; oğul/sevgili söylencesi, 171-72; *Levilere bkz.*
 İkinci Cins (de Beauvoir), 260
 İnanna (Tanrıça), 71, 112-13, 154-55, 159, 160-62, 182, 223, 234, 240
 İnara (Tanrıça), 172
 İninni (Tanrıça), 234
 İnnin (Tanrıça), 41
 İran, 55, 94, 102-04, 136-37
 İshara (Tanrıça), 41
 İsis (Tanrıça), 35, 41, 54, 57, 66, 68, 118, 167-68, 183, 191, 217, 230-31, 238, 242, 250
 İsrail, 55, 84-7, 130, 147 *İbranilere de bkz.*
 İşaya, 200, 209, 236
 İştâr (Tanrıça), 36, 41, 53, 59, 71, 74, 163, 166, 175, 182, 208, 210, 224

İtalya, 55
İzhak, 133, 147

Jacobsen, Thorkild, 155
James, E. O., 46, 50, 58, 94, 99,
103, 159, 164, 182, 184
Jarmo, Irak, 47
Jeh, 137
Jehu (İbrani kahramanı), 212-13
Jeroboam, İsrail Kralı, 201
Jezebel, Ece, 87-8, 200, 212
John, Chrysostomos, St., 249
Jupiter (Tanrı), 81
Justinian, İmparator, 218

Kabbala, 218
Keltler, 55
Kassit kavmi, 72, 111, 126
Keller, Werner, 22, 127
Kenyon, Kathleen, 188
Khasis, Assamlı, 90
Kıbrıs, 55, 171; kutsal cinsel ge-
nekler, 178, 180, 183; yı-
lan simgeçiliği, 228-29,
233
Kibele (Tanrıça), 51, 55, 170, 173-
74, 183, 234
Kish, Sümer, 110
Kition, Kıbrıs, 229
Klein, V., 63
Kleopatra, Mısır Kraliçesi, 26
Knossos Sarayı, 78, 80, 224
Kobra (Tanrıça), 66, 115, 118, 120,
225

Komisar, Lucy, 254, 258, 260
Konstantine, İmparator, 217
Kramer, S. N., 107, 161, 242
Kronos (Tanrı), 172
Kudüs, 201-02, 231-32
Kumarbi (Tanrı), 105, 111, 172
Kunda kültürü, 51, 93, 108
Kupapa (Tanrıça), 124
Kuran, 21, 218
Kurgan kültürü, 93 n.
Kursh, H., 236

Ladon (yılan), 97, 135, 237
Landes, G., 84
Langdon, Stephen, 61, 71, 159,
223, 242
Lato (Tanrıça), 225
Levi, 146-47
Leviathan (yılan), 97, 135
Levililer, 141-52, 180, 185-86, 190;
tanrıça dinine karşı çıkış-
ları, 190-91, 199-215, 219,
222, 240-46; kadınlarla il-
gili yasalar, 205, 212-16;
cennet söylencesi, 222,
240-46
Libya, 65
Lidya, 75-6
Likya, 75-6,
Lilith, 182, 218-19
Lilwanis (Tanrıça), 125
Lineer B tabletleri, 79, 80
Lipit-Ishtar, Sümer Kralı, 163-64
Llyod, Seton, 94, 128, 189, 195
Lucian, 108, 181, 183

Lugal Banda, 165-66
Luther, Martin, 249
Luviler, 128-29, 141-42, 147, 150,
153

Maacah, Ece, 86-7, 197, 201
Maat (Tanrıça), 36, 120, 225
Macalister, R. A. S., 232
Maglemosyenler, 51, 93, 108-10,
116
Mallowan, M. E. L., 115
Malta, 55
Mami (Tanrıça), 39, 242
Manassah, Yehuda Kralı, 200
Manichean yazıları, 103
Marduk (Tanrı), 20, 43, 88, 97, 109,
113, 115, 224
Maringer, Johannes, 24, 44-5
Marshall, Sir John, 101
Mawu (Tanrıça), 39
Mead, Margaret, 43
Melampus, 235
Melinezya, 43
Mellaart, James, 46-7, 55
Mendenhall, George, 130
Mezopotamya, 57, 69, 72, 88, 115-
16
Meyer, E., 67
Mısır, 49, 51, 54; yaratılış söylen-
cesi, 241-42; İbraniler,
138-39; Hititlerle çatışkı,
125; Hint-Avrupalıların
akınları, 115-21; krallığın
kökenleri, 117-18; Mezo-
potamya etkisi, 115-16;
yılan simgeçiliği, 224-25,

229-30, 232-33; oğul/sev-
gili söylencesi, 169-70;
gömtütler, 25-6; ağaç sim-
gesi, 237-38

Mikronezya, 43
Midianite kavmi, 196
Mikenler, 79-82, 226, 228, 233
Minos Uygarlığı, 58, 80, 226
Mitanni (krallık), 94, 105, 126,
133, 152
Mithra (Tanrı), 101, 103, 105, 124
Moortgat, A., 155
Mot, 169
Muhammed, Hz., 218, 247
Murray, Margaret, 26, 67-8, 81, 87,
249
Mursilis II, Hitit Kralı, 124-26
Musa, 130, 132, 139-40, 143, 146-
48, 192-93, 230, 233
Musa Dağı, Suriye, 46
Mylonas, George, 21

Naditu kadınları, 70
Nahum, 207
Nakia, Babil Ecesi, 234
Nammu (Tanrıça), 39, 111-12, 242
Nanshe, Lagaslı (Tanrıça), 111
Narmer (Menes) Mısır Kralı, 117
Nazi Almanyası, 152
Nefertiti, (Mısır Ecesi), 126
Neith (Tanrıça), 68
Nekhebt (Tanrıça), 66, 115
Nesa, Hitit krallığı, 152
Nesiler, 152
Nethercot, Arthur, 257
Nidaba (Tanrıça), 34, 111, 223

Nikkal (Tanrıça), 111
 Nikolas, Şamlı, 76, 83
 Nina (Tanrıça), 111, 223, 234
 Nineveh, Asur, 208
 Ningal (Tanrıça), 111
 Ninhursag (Tanrıça), 39, 111
 Ninlil (Tanrıça), 35, 162, 223
 Ninmah (Tanrıça), 162
 Ninsikil (Tanrıça), 111
 Nippur, Sümer, 110-11
 Nubiler, (Nübyeliler), 166
 Nuh, 132, 138
 Nut (Tanrıça), 34, 39, 41, 66
 Nuzi (Hurri yerleşimi), 104, 152

Obeyt kavmi, 106-110, 116, 121
 Og (Bashan Kralı), 192
 Olimpia (tapınak), 227
 Olimpos Dağı, 141
 Omphale, Ece, 76
 Oppenheim, A. Leo, 175
 Osiris (Tanrı), 51, 57, 118, 158, 171-73, 231, 238

Pehlevi yazıları, 104, 137
 Patrick, St., 234
 Paul, St, 217, 247-48, 257
 Pausanias, 227
 Pelasglar, 228
 Pelew Adası halkı, 62
 Petrie, Sir William Flinders, 67-8, 230
 Petrus (havari), 248
 Philostratos, 235

Piramid yazıları, Beşinci Hane-
 dan, 120
 Piton (yılan), 97, 226
 Plutarkhos, 83
 Prajapati (Dyaus Pitar), 100
 Pritchard, J. B., 218
 Ptah (Tanrı), 119

Qadishu, 180-81, 184

Ra (Tanrı), 66, 118-19
 Rama, 101
 Rehoboam, Yahuda Krah, 86-7, 201
 Rg Veda, 99, 102-03, 122, 141-42
 Rhea (Tanrıça), 169, 171
 Robinson, T. H., 172
 Roma'da Kibele kuttörenleri, 51, 170, 174, 234
 Rose, H. J., 58
 Rousseau, Jean Jacques, 252-53

Saggs, H. W. F., 47, 69, 104-05, 110, 114, 122, 161
 Samiler, 57
 Samiriye, 201, 202
 Samuel, 197
 Saphon Dağı, 141
 Sarah (İbrahim'in karısı), 133-34, 139
 Sarasvati (Tanrıça), 34
 Sardunya Adası, 55
 Sargon, Akadlı, 166
 Saul, İsrail Kralı, 197, 229
 Schaeffer, Claude, 84

Schmidt, W., 50
 Scholem, G., 219
 Seltman, Charles, 77, 158-59
 Serabit el Khadim (tapmak), 230-31
 Set (Tanrı), 117, 168, 173
 Shala (Tanrıça), 111
 Shu (Tanrı), 116
 Sibella (Tanrıça), 234
 Sibiller, 234
 Sibtu, Babilli Ece, 234
 Sicilya, 55, 181, 184
 Sina Dağı, 140
 Smith, Marzhall, 236
 Smith, Robertson, 57, 62, 188
 Smith, Sidney, 70, 155, 158, 161, 163
 Sophokles, 67
 Sormani, Giuseppi, 99, 142
 Sozomenos, 184
 Stanton, Elizabeth Cady, 256
 Strabon, 75, 179, 181, 183
 Suriye, 46, 55, 88
 Suudi Arabistan, 55
 Süleyman, Kral, 197, 201
 Sümer, 69-72; yaratılış söylencesi, 241; iğdiş edilmiş rahipler, 173; Hint-Avrupalı akınları, 109-14, 129; Süphan Dağı, 149; krallığın kökenleri, 160-63; kutsal cinsel gelenekler, 179, 181-82; yılan simgeciliği, 223, 233; oğul/sevgili söylencesi, 157, 159-63
 Sümer dili, 72, 106-07

Şeba Ecesi, 85
 Şechem, Kenan, 232
 Şemsu Hor, 117-18, 120-21
 Şilluk toplulukları, 159
 Şushan, Kenan, 232

Taanach, Kenan, 231
 Talmud, 205
 Tammuz (Tanrı), 51, 127, 136, 158, 164-65, 167, 172, 200-01
 Tarchon (Tanrı), 125
 Tarhund (Tanrı), 129
 Taru (Tanrı), 97, 124-25
 Taylor, G. R., 174
 Tell Beit Mersim, Kenan, 232
 Tell Brak (Hurri yerleşimi), 105
 Teşub (Tanrı), 105
 Theodosius, İmparator, 218
 Thor (Tanrı), 125
 Thor-El (Tanrı), 189
 Tiamat (Tanrıça), 39, 73, 97, 113, 125
 Tiphon (ejderha), 97, 118, 127, 149
 Tiy, Mısır Ecesi, 126
 Truva Savaşı,
 Tuatha de Danaan (kabile)

Ua Zit (Tanrıça), 66, 115, 118, 120, 218, 230
 Ugarit, Kenan, 80, 84, 127, 135, 189
 Ullikummi (Tanrı), 105
 Ur Nammu, Sümer Kralı, 114
 Ur, Sümer, 49, 111, 126, 132
 Uranus (Tanrı), 172-73

- Urartu (krallık), 107, 109, 138
 Urkish (Hurri yerleşimi), 104, 132
 Uruk Beşinci Katman dönemi, 110
 Uruk, Erech, *Sümer'e bkz.*
 Urukagina düzeltimleri, 69, 71, 89
 Ussishkin, D., 86
 Utu (Tanrıça), 111-12
- Vaerting, M. ve M., 61, 67
 Varuna (Tanrı), 101, 105, 119, 124
 Vaux, Roland de, 67, 73, 85-6, 184
 Vedalar, 99-101
 Ventis betileri, 44-5, 93
 Vestonice, Çekoslovakya, 45
Viktorya Döneminde Kadın
 (Crow), 256
 Virtra (Tanrı), 97, 99, 114
 Volkanlar, 147-50
 Von Rad, Gerhard, 24
- Whiting, Pat, 259
 Widengren, George, 131, 172, 190,
 199, 201
- Witt, R. E., 217
 Wollstonecraft, Mary, 251-52
 Wurusemu (Tanrıça), 124
- Yadin, Yigael, 187
 Yahve (Yehova), 23, 85, 98, 130,
 135, 140-41, 143, 149-50,
 174, 184
 Yakup, 133, 146
 Yehova, *Yahve'ye bkz.*
 Yehuda, 84-7, 151, 184, 201
 Yerehya, 207, 209
 Yunanistan, 54,79-83, 171; bilici-
 lik, 226, 233; kutsal cinsel
 gelenekler, 178, 181, 183;
 yılan simgeçiliği, 225-26;
 oğul/sevgili söylencesi,
 159; ağaç simgesi, 237
 Yusuf, 139-40
- Zerdüşter, 150
 Zet (yılan), 118-19
 Zeus (Tanrı), 81, 83, 97, 127, 141,
 149, 169, 227, 242